

અંતરનાં અજવાળાં

અંતરનાં અજવાળાં

Antarna Ajwala (અંતરનાં અજવાળાં)

A Spiritual essays by Hareesh Vatavwala

Pub by : M. M. Sahitya Prakashan

Mahavir Marg - Anand

અંતરનાં અજવાળાં

- હરીશ વટાવવાળા

© હરીશ વટાવવાળા

અંતરનાં અજવાળાં

હરીશ વટાવવાળા

મૂલ્ય : ૧૫૦-૦૦

નકલ : ૧૦૦૦

આવૃત્તિ : ૨૦૧૦

આવરणા

ગુરુજી સાહિત્યાલય ડાકોર

ચરોતર સાહિત્યાલય નડિયાદ

પ્રકાશક

એમ. એમ. સાહિત્યપ્રકાશન

પુસ્તક પ્રકાશક અને વિકેતા

મહાવીર માર્ગ આણંદ

મુદ્રક

અર્પણ પ્રિન્ટરી, આણંદ

: પ્રકાશક :

એમ. એમ. સાહિત્ય પ્રકાશન

પુસ્તક પ્રકાશક અને વિકેતા

મહાવીર માર્ગ, આણંદ

આર્પણ

આત્મીય સ્વ. શ્રી જ્યોતિષ દવે,
ભાઈશ્રી મનુભાઈ પટેલ (વાસદવાળા)
અને
ભાઈશ્રી સતીશ ડાણાકને

જેબું જીવન તેવો જ અભિગમ.

જેમણે 'જલારામદીપ'માં આ આધ્યાત્મિક નિબંધોને
પ્રગટ કર્યા અને મારા જીવનનો અભિગમ બદલાઈ ગયો.
- હરીશ વટાવવાળા

હરીશ વટાવવાળાનું લેખન સર્જન

- નવલકથા : ઓગળતી ભીનાશનાં મૃગજળ (૧૯૯૧)
ડૂમો (૨૦૦૩) અહીં આંસુ ત્યાં દર્પણ (૨૦૦૪)
આયનામાં એકલતા (૨૦૦૮) પછીત (૨૦૧૦)
- કવિતા : સૂરજ ઉગવાની કષા (૧૯૮૩)
દર્પથી દર્પણ (૨૦૦૦) મોરપીછ મંજુરા (૨૦૧૦)
- જીવનલક્ષી : અશક્યને શક્ય બનાવો
(૨૦૦૬-૨૦૦૮-૨૦૧૦)
અંધકારમાં તેજકિરણ (૨૦૦૭)
- બાળસાહિત્ય : વિકમ-વૈતાળની કિશોરકથાઓ
(૨૦૦૫-૨૦૦૮-૨૦૧૦)
- વિવેચન : અંગત-સંગત (૨૦૦૩) અક્ષરનો ઉત્સવ (૨૦૦૪)
અનાગત (૨૦૦૬)
- સંશોધન : ગજલ : પરંપરા, પરિવર્તન અને પ્રયોગ (૨૦૦૫)
- ચારિત્ર : અમીર નગરીનો ફીરીર બાદશાહ :
ઇન્દ્રલાલ યાણિક * (૨૦૧૦)
- સંત ચારિત્ર : પરબ્રહ્મના ચરણમાં (૨૦૦૬)
- સંત સત્સંગ : ઊંચી મેડી સંતની (૨૦૧૦) }
બ્રહ્મતેજનાં યાત્રીઓ (૨૦૧૦) } મધ્યકાલીન સંતો
પરમપદના પ્રવાસી (૨૦૧૦) }
સંગમતીર્થ સંતો (૨૦૧૦) } અવાચીન સંતો
કૃપાસિંહુ સંતો (૨૦૧૦) દક્ષિતોદ્વારક સંતો

આધ્યાત્મિક- :	અંતરનાં અજવાળાં
નિબંધ	ચિંતન સૃષ્ટિ (૨૦૧૦) તત્ત્વનો ટકોરો (૨૦૧૦)
સંપાદન	: વિશ્વકવિતા (૧૯૮૫) અંખ મીંચું ત્યાં તમે યાદ આવ્યાં (૨૦૦૪) ધ્વનિ-પ્રતિધ્વનિ (૨૦૦૮) (કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'દિનેશ'ની પ્રતિનિધિ ગજલોના આસ્વાદ)
આસ્વાદ	: ડૉ. મોહન પરમાર : વાર્તા આસ્વાદ અને અધ્યયન (૨૦૦૮)
સેલ્ફ-	: કાર્યક્રમનું સંચાલન કેવી રીતે કરશો? *
ડેવલપમેન્ટ	(૨૦૦૮-૨૦૦૯-૨૦૧૦-૨૦૧૧)

* આ નિશાનીવાળાં પુસ્તકો શિક્ષણ વિભાગ: ગુજરાત રાજ્ય દ્વારા 'વાંચે ગુજરાત' યોજના હેઠળ પસંદગી પામેલ પુસ્તકો છે.

આ ક્ષણે...

આ ચિંતનાત્મક નિબંધો લખાયા તે પહેલાં મેં ક્યારેય આધ્યાત્મિક ચિંતન તરફ મન વાળ્યું નહોતું. એ તરફ મારી દષ્ટિ જ નહોતી પણ એ સંસ્કારનું મારામાં ક્યારેક ક્યારેક સિંચન થતું હતું. એની અનુભૂતિ પણ હું કરતો હતો. અંદરથી કશુંક તત્ત્વ મને ઢંઢોળતું હતું પણ તેને શબ્દબદ્ધ કરવાનું મારું ગજું નહોતું અને એ ભૂમિકાએ હું પહોંચ્યો નહોતો. હું સ્વત્વમાંથી જ બહાર આવી શકું તેમ ન હોતો. તેમાં મારી કાચી સમજણા હતી તેનો પણ હું સ્વીકાર કરું છું. એ સિંચનને ચિંતનમાં પરિવર્તન કરવા મેં ક્યારેય પ્રયત્ન કર્યા નહોતા.

પણ...

'જલારામદીપ' નામના 'જીવનલક્ષી સામયિકનાં પ્રથમ અંક જુલાઈ ૧૯૮૮ માં પ્રગટ થનાર હતો. ત્યાં ઓચિંતા જ મને 'શ્રીરામ પ્રકાશન'ના કાર્યાલયમાં બોલાવ્યો. ત્યાં સંયોજક અને 'શ્રીરામ પ્રકાશન'ના માલિકો એવા સ્વ. શ્રી જયપ્રકાશ દવે, શ્રી મનુભાઈ પટેલ (વાસદવાળા) અને 'જલારામદીપ'ના તંત્રીશ્રી સતીશ ડણાક બેઠા હતા. તેમણે મને 'ચિંતન' કોલમ લખવા માટે આગ્રહ કર્યો. હું મારી શક્તિઓને જાણતો હતો. હું એ પણ જાણતો હતો કે આ તો 'કીરી ઉપર કટક', એટલે કે હાથીના પગનું વજન હતું, હું એ ભાર કેમ કરીને વહન કરી શકીશ! એની પણ ચિંતા હતી. એટલે મેં વિનયપૂર્વક ના પાડી પણ ભાઈશ્રી સતીશ ડણાકના અતિઆગ્રહને કારણો મેં અંશતઃ હા પાડી અને કહ્યું પણ ખરું કે, "લખાશો તો લખીશ." એવી શરત પણ રજૂ કરી.

મારી 'ચિંતન'ની આ કોલમ 'જલારામદીપ' સામયિકના પ્રથમ અંકથી જ વાયકોમાં લોકપ્રિય બની. હવે તો ચિંતનાત્મક લેખો લખવાનું મારા માટે ફરજનો એક ભાગ થઈ ગયો. પછી તો આ સામયિક સંપૂર્ણ

રીતે ‘વાર્તા માસિક’બની ગયું. પણ સામયિકની સાત કોલમો આધ્યાત્મિક વિચારો પ્રકટ કરતી રહી. મારી આ ‘ચિંતન’ કોલમમાંથી કેટલાક લેખો તારવી-સારવીને અહીં આ ગ્રંથ ‘અંતરનાં અજવાળાં’ માં પ્રકટ કર્યા છે.

આ ચિંતનાત્મક નિબંધો લખતાં લખતાં મેં વેદો, ઉપનિષદો, શાસ્ત્રો, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, ભાગવત અને આધ્યાત્મિક ગ્રંથોનો સઘન અભ્યાસ કરવાનો મોક્ષો મળ્યો. જેની પ્રતીતિ અહીં પ્રકટ થયેલ લેખોમાંથી જરૂર ભાવકને થશે જ. શ્લોકોને આધારે મને જે અભિપ્રેત હતું તેને સ્વરૂપ આપવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં હું પારંગત થયો છું કે સફળ થયો છું એવું કહેવાનો મારો લગીરે આશય નથી. ન જ હોઈ શકે પણ મારી જાતને આધ્યાત્મિક સર સુધી લઈ જવાનો માત્ર આંશિક પ્રયત્ન માત્ર છે. હું તેમાં કેટલો સફળ-નિષ્ફળ તે તો ભાવકો જ નક્કી કરશે. પરંતુ મારી આ ‘ચિંતન’ની કોલમ વાચકોને ગમવા લાગી જેને કારણો ઈ.સ. ૧૯૮૮ માં શરૂ થયેલી મારી આ આધ્યાત્મિક યાત્રા ૨૦૦૫ એટલે કે બાવીસ વર્ષ સુધી આ ‘ચિંતન’ની કોલમ દ્વારા ચાલુ રહી. મારી આ આધ્યાત્મિક યાત્રા દરમિયાન મારો જીવન પ્રત્યેનો અભિગમ પણ બદલાતો ગયો. હું સમજણો થયો. જીવન જીવવાની એક નૂતન રાહ મળી. એ મારા માટે જીવનની એક મોટી ઉપલબ્ધ છે. મારી આ આધ્યાત્મિકયાત્રા અહીં અટકતી નથી, પણ ‘જલારામદીપ’સામયિકમાં ‘સંત ચરિત્રદર્શન’ - અન્ય કોલમ સાથે - તે ચાલુ રહી. આ કોલમમાં આપણા પૂર્વસૂરી એવા આધ્યાત્મિક સંતોનાં જીવનચરિત્રનો તુલનાત્મક અભ્યાસ, તેમની જીવનરીતિઓ, કાર્યો, વિધિઓ અને સમાજને ઉત્તેષ્ણ તરફ લઈ જવાની અને તેમની આધ્યાત્મિક ચેતનાને આદેખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જેના પાંચ ગ્રંથો આ ગ્રંથની સાથે જ પ્રકટ થાય છે. એનો મને અનહંદ આનંદ છે.

મને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે વાળવા માટે આ મિત્રોનો ઓશિંગણ છું. તેમજ મારામાં રહેલી આધ્યાત્મિકતાને લોકપ્રત્યક્ષ કરવામાં એમ.એમ.પ્રકાશન - અયાસંદ ના સંવાહક મિત્ર એવા યાકુભભાઈ મલેકનો પણ આ કાણો આભારી છું તેમના દ્વારા જ હું આપની સમક્ષ છું. આ ગ્રંથ ‘અંતરનાં અજવાળાં’ વિશે આપનો પ્રતિભાવ મને ગમશે.

- હરીશ વટાવવાળા

‘અક્ષરા’
એ/૬૦, વિષ્ણુકુંજ-૧,
રાજેશ ટાવરની પાછળ, ગોત્રી રોડ,
વડોદરા - ૩૯૦૦૨૩.
મો.નં. : ૯૫૭૪૧૧૮૩૬૯

આનુક્રમણિકા

૧.	માધોળ તુમ પાંવ ધરન કો ઠેકાનો.	૨૭.	પરિતુભિ.
૨.	અક્ષર પુરુષોત્તમ ઉપાસના.	૨૮.	પ્રત્યક્ષાનુભૂતિ.
૩.	પ્રેમ અને મૃત્યુ.	૨૯.	બુદ્ધિ.
૪.	અખંડ બ્રહ્માંડ.	૩૦.	બૌધિક સુખની પ્રાપ્તિ.
૫.	અધ્યાત્મ વિદ્યા ભગવાનનું વિભૂતિરૂપ છે.	૩૧.	બ્રહ્મચર્ય.
૬.	અભિમાન.	૩૨.	ભૌતિક સુખ.
૭.	આપણાં સ્વજનો.	૩૩.	મનના કમાડ સુધી.
૮.	આમાર મન કિ વેતે ચાચો.	૩૪.	મનને તોડો.
૯.	આભાનું અનુસંધાન	૩૫.	મનનો પ્રવાસ અને પુનર્જન્મ.
૧૦.	આભીયતા.	૩૬.	મનની સ્થિતિ.
૧૧.	અંતર.	૩૭.	માન - અપમાન.
૧૨.	કર્મ અને સિદ્ધિ.	૩૮.	મૃત્યુ તત્ત્વ.
૧૩.	કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિ.	૩૯.	વાસના.
૧૪.	શ્રીકૃષ્ણ સર્વોચ્ચ સ્વામી છે.	૪૦.	વિશ્વાસ - વિવેક.
૧૫.	ઘડતર.	૪૧.	શ્વાસનો વિશ્વાસ.
૧૬.	ચેતન, અચેતન પરિસ્કૃત મન.	૪૨.	શુભ અને લાભ.
૧૭.	તદર્થ.	૪૩.	સમર્પણ
૧૮.	ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના.	૪૪.	સહાનુભૂતિના બે શઢો.
૧૯.	દુરાચારી.	૪૫.	સ્મરણ અને સાક્ષાત્કાર.
૨૦.	ત્રોણાચાર્ય અને લીડર.	૪૬.	સાધક અને સાધન.
૨૧.	ધર્મ.	૪૭.	સાધના.
૨૨.	નમ્રતા - અમૂલ્ય ખજાનો	૪૮.	સામાજિક મૂલ્યો.
૨૩.	નમ્રતા - ઉત્તમગુણ	૪૯.	સ્વત્વબોધથી સ્વાધ્યાય.
૨૪.	નિષ્કામ સેવા.	૫૦.	‘સ્વ’ ની ઓળખાણ.
૨૫.	પરમાત્મામાં અતૂટ શ્રદ્ધા.	૫૧.	‘સ્વ’ સાથે વાર્તાલાપ.
૨૬.	પરમાત્માના શરણમાં.	૫૨.	સુખ અંદરથી ઉદ્ભવતું અમૃત
		૫૩.	સંસ્કાર પરિવાર.
		૫૪.	હિંસા - અહિંસા.

પ્રતિબિંબિત કરીને ઈશ્વરદાટ શક્તિઓ દ્વારા ધર્મનું અને સમાજનું ઉદ્ઘિકરણ કરે છે.

નંદપંક્તિના સંતોષે ધર્મ, વૈરાગ્ય અને ભક્તિનાં માહાત્મ્યસભર કીર્તનો સત્ત્વંગને લેટ ધર્યા છે. તે પદોમાંથી સહજાનંદસ્વામીના સમયમાં પ્રકટ થયેલા અને સહજાનંદસ્વામીએ જેમને ભાગવતી દીક્ષા આપી છે તેવા સંતો દ્વારા ‘અક્ષર’ અને ‘પુરુષોત્તમ’ની ઓળખ કરાવતાં પદોનો આ લેખમાં ઉલ્લેખ કરેલ છે. આ પદોનું વારંવાર પઠન કરતાં તેમાં રહેલ રહસ્યોનું જેમ જેમ ઉદ્ઘાટન થાય છે. તેમ તેમ શ્રીજી મહારાજે સ્થાપેલ ગુણતીત શાનનું સાયુજ્ય વધે છે. અને પ્રકટની નજીકથી ઓળખ થાય છે. આ પદે શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિનાં, ઉપદેશનાં, પ્રાર્થિનાં, મહિમાનાં, ઉત્સવનાં, લીલાનાં, ચેષ્ટાનાં અને સંત-મહિમાનો સાક્ષાત્કાર કરવી શ્રીજી મહારાજનો સંજ્ઞની પ્રસાદ ભાવકને અર્પણ કરી દિવ્યભાવને પ્રકટ કરે છે. સંતોષે આવાં અનેક પદોની રૂથના કરી ગુજરાતી ભક્તિસાહિત્યને ન્યાલ કર્યું છે.

સર્વે અવતારના અવતારી એવા ભગવાન શ્રી સહજાનંદસ્વામીએ અમદ્વાદમાં સાખરમતી નદીના પવિત્ર કિનારે નારાયણધાર ઉપર ૫૦૦ પરમહંસો કે જે તેમના અવતારની સાથે જ અક્ષરધામ સહિત લઈ આવ્યા હતા. તે સૌ પરમહંસોને એક જ દિવસે ભાગવતી દીક્ષા આપી.

એવા નંદપંક્તિના પરમહંસ સંતોષે શ્રીજીમહારાજની ગતિવિધિ ઉપર લખેલાં પદોમાં રહેલ દિવ્યભાવની પ્રતીતિ આજે પણ આપુણને થાય છે. તે દિવ્યભાવ જ્યારે શબ્દ થઈને પ્રકટે છે ત્યારે ‘અભિલ બ્રહ્માંડ’માં સર્વબ્યાસ શ્રીહરિ પ્રકટ સ્વરૂપે ભક્તની, સંતની સાથે જ રહે છે. જૂજાયેદ્ધે

૧. માધોજુ તુમ પાંવ ધરન કો ઢેકાનો

કર અક્ષર અરુ અક્ષર પરકી,
સબહી સમજ ઉર લાવે;
સબ ગુન પૂરન પરમ વિવેકી,
ગુણ કો માન ન આવે.

- મુક્તપાનંદ

ભારતીય ધાર્મિક પરંપરાએ સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર વગેરે સર્વે કળાઓનો સદ્ય-સમાદર કર્યો છે. ભગવાન શ્રી સહજાનંદસ્વામીની કળાગ્રીતિ તો અનુપમ છે. અનેક ગ્રાતઃ સ્મરણીય મહામુક્તોએ શ્રીજી મહારાજની ચેષ્ટાઓ, લીલાઓ, શુંગાર અને ઓળખ કરવી છે. વિદ્યા અને કળાની ઉપાસના એ સ્વામિનારાયણ સંગ્રહયનું આગવું અને ઓજસ્વી પ્રદાન છે.

આપણા ભક્તિ-સંગીતની પરંપરામાં ભક્તકવિઓનો કુણો હમેશાં ગૌરવપ્રદ રહ્યો છે. શાક્ષોના ગૂંગથને એક માત્ર શબ્દ દ્વારા તેના પુરુષલના રંગોનો પરિચય ક્ષાળામાં કરાવે છે. એનું કરણ છે, ભક્તના શબ્દની સરળતા સાથે સહદ્યતા ભગેલી હોય છે. ભક્તહૃદયમાંથી અહિંશ ઊઠતા ભણકરા ચિત્તની સપાટી પર જિલાય છે. તેને સર્જક પોતાનાં સર્જનોમાં

કે અર્નતસ્વરૂપે નહિ, માત્ર એક જ શ્રીજીસ્વરૂપે !

સદ્ગ કર્યો રે, હરિજનનો સંગ

દુર્લભ દર્શન સંતનાં...

જ્યે સંત સભા મધ્યે શ્રી હરિ, સદ્ગ રહે છે રે,

વાલો અક્ષરનાથ, અડસઠ તીરથ જેના ચરણમાં;

એવા સંતથી રે, વેગે થઈએ સનાથ... દુર્લભ.

અંતરનાં આજવાળાં

- મુકૃતાનંદ

જેના ચરણમાં અડસઠ તીરથ છે એવા સંત મળવા મુશ્કેલ છે.
એવા સંત એના જ્યનમાં કોઈ એવી ક્ષાળો અનુભવે છે કે જ્યારે તે
વ્યાવહારિક જગતની પ્રપંચલીલા ભૂલી, નિજમાં નિમગ્ન રહીને આત્માના
એકાન્તમાં પોતાના ને વિશ્વના અસ્તિત્વ વિશે ચિંતનમળ બને છે. ત્યારે
સંતના હૃદયમાંથી શબ્દ ભગવાનની સ્તુતિ બનીને પ્રગટ થાય છે અને જે
ભક્તસ/સંત ચિંતનશીલ રહે છે, તેનો શબ્દ પણ બળવતર થઈને પ્રકટે છે.
પોતાના લોહીના લયમાં ઓતપોત થઈને, રંગાઈને શ્રીજીના સ્વરૂપનું નખશિખ
વર્ણન કરે છે. એમાં પોતાના અંતરનો આનંદ ઉમેરાય છે. એ આનંદના
ઓધમાં ભક્ત, સંત વ્યક્તિ વ્યક્તિ સાથે, સમાજ સાથે, સમગ્ર વિશ્વ સાથે
અને 'અક્ષરધામના ધામી'ને એક સ્થાનમાં આવવાનો, સાથે રહેવાનો, સાથે
ગતિ કરવાનો સાદ કરે છે અને નવા વિશ્વનું નિર્માણ કરી વૈશિક્યેતના
જગાડે છે. આવા સિદ્ધાવસ્થાને પામેલા સંત તો -

અંતરનાં આજવાળાં

- જ્યે ત્રિભુવનની સંપત મળે
તોય ન તજે રે, અર્ધયોળ હશ્યાન,
બ્રહ્માદ્ય થઈ હરિને ભજે;
એવા સંતને રે, કીચ કનક સમાન...

8

- મુકૃતાનંદ

ભક્ત જેમ જેમ આત્મલક્ષી બને છે, તેમ તેમ તે ભગવાનની નજીક
પહોંચીને પરકાયા પ્રવેશ કરી શકે છે. આત્મલક્ષી બનેલો ભક્ત ભગવાનમય
થઈ જાય છે. તેની આંતરચેતનાને જગ્રત કરી પોતાના ધ્વનિનો ગુંજારવ
કરીને દિશાઓને વીંધી જાય છે. આવો ભક્ત પોતાના ધ્યાયિત્વોને પોતાના
આંતરકોષના ખરલમાં ધૂંટીને જે શબ્દ આપે છે તેના હૃદયનો ધ્વનિ બનીને
પ્રકટે છે. ત્યારે -

- આઠે પહોર આનંદ જેના અંગમાં
રમે ગોવિંદ એવા સંતના સંગમાં.

- પ્રેમસાખી

જ્યારે ગોવિંદ આઠે પહોર સંતની સાથે રહે ત્યારે સંતને, ભક્તને
તો અભય ક્ષાળો જ ગ્રામ થાય. કારણ કે એવા ભક્તનો, સંતનો યોગ
(અપ્રામણી પ્રામણ) તથા ક્ષેમ (પ્રામણી રક્ષા) નો ભાર ઉદ્ઘાવનાર સ્વર્યાં
શ્રીજીમહારાજ છે. પછી તો એ ચિરંજીવક્ષાળો આનંદનો અભિય બનીને
ભક્તના હૃદયમાં ઉદ્ઘાળા મારવા લાગે. આવા ભક્તની/સંતની સાથે ભગવાન
પણ અહિનીશ તેના લોહીના લયમાં સતત ધબક્યા કરે છે. એવા સંતને માટે
શ્રીજ મહારાજ કહે છે :

- ભૂ કે ભાર હરું સંતન હિત,
હરું છાયા કર દોઈ;
જો મેરે સંતકું રતિ એક દ્રોવે,
તેહી જડ ડાં મે ખોઈ...

- મુક્તાનંદ

શ્રીજમદ્ભારત વચનામૃતમાં કહે છે : ‘જેને પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છાવું
તેને તો ભગવાનના સાધુ એથી ઉપરંત બીજું કોઈ જગતમાં સુખદાયી
નથી... સત્પુરુષનો આશારે કરે ત્યારે ગમે તેવો પાપી હોય તો પણ અતિ
પદ્ધિત થઈ જાય છે...’ (ગઃ અં : ૧ : ૭) આ સત્પુરુષ તે ‘ગુણાતીત રહી
હરિગુણ ગાવત...’(બ્રહ્માનંદ). અહીં ગુણાતીતાનંદસ્વામીનો નિર્દેશ પ્રામ
થાય છે. આ સંદર્ભે મુક્તાનંદ સ્વામીનું આ પદ તપાસીએ.

- પ્રગટને ભજુ ભજુ પાર પામ્યા ધાણા,
ગીધ ગુણિકા કપિવૃંદ કોટી;
પ્રજતાણી નાર બ્યલિચાર ભાવે ભજુ,
પ્રગટ ઉપાસના સૌથી મોટી

- મુક્તાનંદ

વર્તમાન કાળે ગુણાતીતશાનના પ્રવર્તક પ્રગટ બહસ્વદ્ધપ વિશ્વવંધ્ય
પ્રાતઃસ્મરણીય પૂજય પ્રમુખસ્વામી મહારાજમાં શ્રીજ મહારાજ પ્રત્યક્ષ
બિરાજમાન છે. તો એવા ‘પ્રકટ’સંતની ઓળખ કરીને જીવ અને શિવનું
સાયુજ્ય કરી લેવું... માટે જેમ પોતાના શરીરને વિશે જીવને આત્મબુદ્ધિ વર્તે
છે, તેવી ભગવાનને ભગવાનના સંત વિશે આત્મબુદ્ધિ રાખવી જોઈએ અને

ભગવાનના ભક્તનો પક્ષ દૃઢ કરીને રાખવો જોઈએ...’(ગ : અં : ૧ : ૭)

એ માટે શ્રીજ મહારાજે મુક્તાનંદસ્વામીના શ્રીમુખે કહાયું છે :

- નારદ મેરે સંતસે અધિક ન કોઈ...

મમ ઉર સંત અર્દ મે સંતન ઉર,
વાસ કરું સ્થિર હોઈ...

- મુક્તાનંદ

ભગવાન સહજાનંદસ્વામી તેમના શ્રીમુખે કહે છે : ‘...જે ભગવાનના
ચશ્માવિંદ વિશે પોતાના મનને રાખે તેને મરીને ભગવાનના ધામમાં જવું
એમ નથી, એ તો છતી દેહે જ ભગવાનના ધામને પામી રહ્યો છે.’ (ગ : અં
: ૧ : ૭) આ ભગવાનનું ધામ તે ક્યું ?

શ્રીજ મહારાજે તેમના શ્રીમુખે કહેલા આ ‘વચનામૃત’નું ચિંતન
કરીએ તો સમજાય છે કે ભગવાન જ્યારે જ્યારે પૃથ્વી ઉપર અવતાર
ધારણ કરે છે, ત્યારે તે પોતાનું ‘અકારધામ’ સાથે લઈને જ આવે છે. ‘માસં
ધામ છે રે, અકાર અમૃત જેનું નામ.’ (પ્રેમાનંદ). ભગવાન રામયંત્રજી અને
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ પોતાનું ‘અકારધામ’ સાથે લઈને જ અવતાર ધારણ
કર્યો હતો. એ રીતે ‘ભક્તોડસિ મે સખાઃ’ (શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : અ : ૪
: ૩) એ કંઈ અર્જુનને પોતાનો મિત્ર અને ભક્ત કહીને સંબોધન કર્યું.
એ રીતે પણ ‘અકારધામ’નું ભગવાને શાન કરાયું છે. પછી ‘કશીએ
જઈને કરવત’મૂક્તાવાની શી જદ્ર ? જે ચરણોમાં અડસઠ તીરથ છે તેવા
વર્તમાને જે પ્રકટ શ્રીજસ્વદ્ધપ છે તેની જ ઓળખ કરી ‘અકાર પુરુષોત્તમ’

અપાસના કરી લેવી તે ‘છતી દેહે જ ભગવાનના ધામને પામી રહ્યો છે.’

આ અક્ષરધામ વિશે શ્રીજ્ઞભગવાજનાં મંત્રબ્રો સ્પષ્ટ અને નોંધપાત્ર છે : ‘જે એકાંતિક ભક્ત તે દેહનો ત્યાગ કરીને, સર્વે માયાના ભાવથી મુક્ત થઈને અર્થિમાર્ગે કરીને ભગવાનના અક્ષરધામને પામે છે, તે અક્ષરનાં બે સ્વર્દ્ધપ છે : (મૂર્ત-અમૂર્ત અથવા સાવયવ-નિશ્વયવ) એક તો નિરક્ષર (નિશ્વયવ) એકરસ ચૈતન્ય છે તેને ચિદકાશ કરીએ, બહુ મહોલ કરીએ અને એ અક્ષર બીજે (સાવયવ) ઇયે કરીને પુરુષોત્તમ નારાયણની સેવામાં રહે છે.’ (ગ : ૧ : ૨૧) મુક્તાનંદસ્વામી પણ પરબ્રહ્મની ઓળખ કરાવતાં કહે છે :

- જ રે મહિમા મોટો છે મહંતનો,
જેને સેવે રે,
છૂટે માયાનું જળ,
પ્રીત વધે પરબ્રહ્મમાં.

- મુક્તાનંદ

‘છતી દેહે જ ભગવાનના ધામને પામી રહ્યો છે’ એવું કહીને ભગવાનશ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ તેમના રહેવાના ધામની ઓળખ કરાવી છે : ‘ભગવાનનું સ્વર્દ્ધપ ભગવાનના ભક્તને અક્ષરધામ સહિત પૃથ્વી ઉપર બિરાજમાન છે એમ સમજવું અને બીજા આગળ પણ વાર્તા કરવી.’ (ગ:પ્ર:૧:૭૧) ‘એવા જે પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ ભગવાન તેના સ્વર્દ્ધપમાં અને અક્ષરધામને વિશે રહ્યા જે, ભગવાન તેના સ્વર્દ્ધપમાં કાંઈ પણ લેદ નથી. એ બે એક જ છે અને એવા જે આ પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ ભગવાન તે

અક્ષરાદિક સર્વના નિયંતા છે, ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર છે અને સર્વ કાર્યાના પણ કાર્ય છે અને તમારે સર્વેને એકાંતિક ભાવે કરીને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે.’ (ગ:અ:૧:૩૮) એ પ્રકટની ઓળખ થતાં પ્રેમાનંદ સ્વામીએ ભાવવિલોર થઈને કહ્યું : હું તો તમ કારણે રે, આવ્યો ધામ થકી ધરી દેલ.

- પ્રેમાનંદ

“સંવત ૧૬૦૮ (ઇ.સ. ૧૮૫૨)ના વैશાખ વદી પઢવાને દિવસે સ્વામીશ્રી ગોપાળાનંદસ્વામી સવારે જગ્દ ગયા પછી ગ્રાગળ્ભક્ત હાથ ધોવરાવતા હતા. પાસે જગાભક્ત તથા શિવલાલભાઈ પણ ઊભા હતા. વડોદરાના હરિભક્તનો બાપુ રહીજી તથા પ્રેમાનંદ વગેરે સ્વામીશ્રીનો રજા લેવા આવ્યા તારે બાપુ રહીજીએ કહ્યું : ‘સ્વામી ! એકવાર વડોદરા સામી દ્રષ્ટ કરો.’ સ્વામી હાથ ઘોતાં ઘોતાં બોલ્યા : ‘હું વડોદરા સામી દ્રષ્ટ ન હોય, હું તો અક્ષરધામમાં જ્યાં મહારાજ બિરાજે છે ત્યાં દ્રષ્ટ હોય કાં જૂનાગઢમાં. જ્યાં જૂનાગઢના જોગી જે સાક્ષાત અક્ષરધામ છે ત્યાં દ્રષ્ટ હોય.’

બાપુ રહીજી તો આ વાતનો મર્મ સમજ્યા નહિ, એટલે રજા લઈ ચાલતા થયા. પણ ગ્રાગળ્ભ ભક્ત, જગાભક્ત તથા શિવલાલભાઈ ત્રાણેયે મળીને સ્વામીને એકાંતમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો : ‘સ્વામી ! આપે કહ્યું કે અક્ષરધામમાં મહારાજ સામી દ્રષ્ટ હોય તે તો સમજાયું પણ જૂનાગઢના જોગી સામી દ્રષ્ટ રાખવાનું કહ્યું તે સમજાયું નહિ. સ્વામીશ્રીએ કહ્યું : ‘આ ગુણાતીનાનંદ સ્વામી જૂનાગઢના જોગી તો મહારાજને રહેવાનું સાક્ષાત અક્ષરધામ છે. મહારાજ તેમનાથી આપુમાત્ર છેટા નથી.’ આમ

કહી તેઓ સંવત ૧૯૦૮ (ઈસ.૧૮૫૨) ના વૈશાખ વદી ચોથને રવિવારે યોગકળાએ કરીને ગોપાળાનંદ સ્વામી દેહન્યાગ કરીને શ્રીજની આશાથી અકસ્માતમાં ગયા.” (ભલસ્વરૂપ પ્રાગજીભક્ત : પૃ:૨૧-૨૨)

ભગવાન શ્રીજમદ્ભારત્જ - ‘જે હરિ અકસ્માત્ આધાર’ છે તે ‘અકસ્માત્’ છે અને અકસ્માતમાં અધિપતિ છે. તેવા નંદપંક્તિના પરમહંસ સંતોને પણ ‘મૂળ અકસ્માત્’ સ્વામી શ્રી ગુણાતીનંદસ્વામી છે. તેવી પ્રતીતિ થયેલ અને શ્રીજ મહારાજે પણ પણ પોતાના અકસ્માતમની ઓળખ આપતાં કહ્યું છે:

‘મૂલજીશર્મણે દીક્ષાં દવાનસ્ય પ્રજાયતે ।

ભૂયાન્મંડ્ર સમાનન્દો યતો ધીમાડ્ધસ્રં સમે ॥૪૯॥

(હરિલીલા કલ્પતર્ફ સર્કંધ:૭:અ:૧૭)

આ રીતે મૂળ અકસ્માત્ એ અનાદિ મૂળ અકસ્માત્ સ્વામીશ્રી ગુણાતીતાનંદસ્વામી અકસ્માતમાં સ્વરૂપે સત્તસંગમાં પ્રકટ થયા. તેનો ઉલ્લેખ ‘હરિલીલા કલ્પતર્ફ’માં ધ્યાનાર્હ બને છે. મૂળજ શર્મા એ ગુણાતીતાનંદસ્વામીના પૂર્વાશ્રમનું નામ છે. એ સંપ્રદાયમાં સર્વવિદિત છે.

પ્રેમાનંદ સ્વામી પણ તેમનાં પદમાં અકસ્માત્ આધાર કરવતાં કહે છે :

- અનંત કોટિ ઈન્દ્ર તરની સમ, અકસ્ર તેજ પ્રકશો હો;

તામહિ મુક્ત કોટિ મીલી સેવત, પદરજ પરમ ઉલ્લાસે હો...

એસે પરમ પુરુષ પરમેશ્વર, અકસ્માતમ કે ધામી હો;

માયા કાલ આદિ કે પ્રેરક, પ્રેમાનંદ કે સ્વામી હો...

શ્રીજમદ્ભારત્જ કહે છે : ‘એ (નિરવયવ)અકસ્માતમને પામ્યાં જે ભક્ત તે પણ (સાવયવ) અકસ્માતના સાધર્મ્યપણાને પામે છે અને ભગવાનની અખંડ સેવામાં રહે છે અને એ (નિરવયવ) અકસ્માતમને વિશે શ્રીકૃષ્ણ પુરખોત્તમનારાયણ તે સદ્ગ વિરાજમાન છે અને એ અકસ્માતમને વિશે અકસ્માતના સાધર્મ્યપણાને પામ્યા છે એવા અનંત કોટિ મુક્ત રહ્યા છે, તે સર્વે પુરખોત્તમના ધાર ભાવે - દ્વા સિન્ધુ જાની ધાર, બલપુર દીનો વાસ - વર્તે છે.’ (ગ:પ્ર:વ:૨૧) એવા ભક્તોને શ્રીજ મહારાજ પોતાના ધામમાં લઈ જાય છે. પ્રેમાનંદસ્વામીએ તેની પ્રતીતિ કરાવતાં તેમના એક પદમાં કહ્યું છે :

- સહુ હરિભક્તને રે, જાવું હોય મારે ધામ;

તો મને સેવજો રે, તમે શુદ્ધ ભાવે થઈ નિષ્ઠામ.

શ્રીજ મહારાજ એ અદ્ભુતીય સર્વસ્વસ્વરૂપ વિશ્વનિયંતા ભગવાન પોતે જ છે, જેનાં દર્શન માનવજીતિ માટે દુર્લભ છે, જેમનું સ્વરૂપ ચિન્મય છે, તેજોમય છે, રસધનમૂર્તિ છે. જેમના સ્વરૂપની સ્મૃતિમાત્ર હદ્યાક્ષરો દિવ્યભાવની અનુભૂતિ કરાવે છે. જેમની દિદ્ધિમાત્રથી જીવનું કલ્યાણ થઈ જાય છે. શ્રીજ મહારાજ તો સૌ સત્તસંગીઓનો હદ્યમાં ધબકતો લોહીનો લય છે, સર્વે અવતારના અવતારી વિભૂતિસ્વરૂપનું ‘અકસ્માતમ’ છે. તેની ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને પ્રતીતિ થઈ જ હતી. સર્વે સત્તસંગીઓને જ્ઞાત કરવા તેમાં અનેક પદોમાં એવો નિર્દેશ પણ કર્યો છે !

આવા દિવ્ય વિભૂતિસ્વરૂપને ચર્મચક્ષુથી એક માનવી તરીકે નહિ, પરંતુ આંતરચક્ષુથી એક ભગવાન સ્વરૂપે ચાક્ષુસ કરવાના છે. તો આ

વિભૂતિસ્વરૂપ તે કૃષું ? એ પ્રશ્ન પાણ સહેજે ઉદ્ભવે. તો શ્રીજમાલાજી પ્રકટ બ્રહ્મસ્વરૂપ વિશે નિર્ગુણ-સગુણ બંને ઇય ધારણ કરનાર ભગવાનનું મૂળ સ્વરૂપ કેવું હોય છે તેની સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે : ‘પ્રગટ પ્રમાણ મનુષ્યાકારે દેખાય છે. એ જ ભગવાનનું સધાર મૂળસ્વરૂપ છે અને નિર્ગુણપાણું અને સગુણપાણું એ તો એ મૂર્તિનું કોઈક અલૌકિક ઔદ્ધર્ય છે.’ (કા:૧૮:૮)

શ્રીજ મહારાજે કારિયાણીના ૮મા વચનામૃતમાં કહું છે કે : ‘પ્રગટ પ્રમાણ મનુષ્યાકારે દેખાય છે.’ તો વર્તમાનકાળે ‘પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ’ કોણ છે? તો શ્રીજમાલારાજ સ્થાપિત ગુણાતીતજ્ઞાનના પ્રવર્તક અનાદિ મહામુક્તરાજ શ્રી પ્રાગઝ્ઞભક્ત, બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજ મહારાજ, બ્રહ્મસ્વરૂપ યોગીજ મહારાજ અને એ પરંપરાના ‘પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ’ અને સહજાનંદ સ્વામીની ચેતનાને સાંગોપાંગ ધારણ કરનાર વચનામૃતના ગ:મ:૧૩માં શ્રીજ મહારાજે તેમના શ્રીમુખે કહું છે તેવા : ‘તેજને વિશે જે મૂર્તિ છે, તે જ આ મહારાજનું પ્રગટ સ્વરૂપ છે.’ આ સ્વરૂપ આપણા અંતરતામાં અખંડ રહેલા સહજાનંદસ્વામી અક્ષરધામનું સુખ ‘છતી દેહ’જ અનુભવ કરાવે છે. એવા પ્રકટ બ્રહ્મસ્વરૂપ વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિસ્વરૂપ માતઃસમર્પણીય પરમપૂજય પ્રમુખસ્વામી મહારાજ સ્વયં ‘નારાયણ સ્વરૂપ’છે. તેમના દર્શનમાત્રથી સુખની દિવ્ય અનુભૂતિ થાય છે. આવા વિભૂતિસ્વરૂપ સંત વગર પારદર્શક દિવ્યદાટિ કોણ આપે ? આવા સંત સાથે ગ્રીતિ બંધાયા પછી મુક્તિ માગવાનું મન જ ન થાય અને વૈકુંઠ પણ નાનું પડે !

મુક્તાનંદસ્વામીએ તેમના એક પદમાં કહું છે : ‘રાત્રી સમયની પાછળની ચાર ઘડીએ ઊઠીને ભગવાન શ્રીજમાલારાજનું સમરણ કરવું અને

‘સ્વામિનારાયણ’મહામંત્રનો જાપ કરવો અને ‘પ્રગટ પરબ્રહ્મ’નું ધ્યાન ધરવું.’ તે અનુસાર સ્વામીશ્રી મૂળ અક્ષરબ્રહ્મ શ્રી ગુણાતીતાનંદસ્વામીએ તેમના પદમાં કહ્યા અનુસાર : ‘સમરણ કરતાં અનંતસુખ પ્રાપ્ત થાય અને દિવ્યવિભૂતિ સ્વરૂપ એવા શ્રીજમાલારાજનાં દર્શન થાય તો ‘ફોગટનો ફેરો ટળી જાય !’ આ ‘પ્રગટ પરબ્રહ્મ’ એટલે વર્તમાનકાળે ‘અક્ષર પુરુષોત્તમ’ ઉપાસના પ્રવર્તક સદ્ગુરૂવર્ય પ્રમુખસ્વામી મહારાજ. તો આ વર્તમાનકાળે આપણી વચ્ચે ‘પ્રકટ’નું સુખ આપનાર સંત કેવા છે ? તે પ્રેમાનંદસ્વામી તેમના એક પદમાં ઓળખ કરાવે છે.

- એસે પરમપુરુષ પરમેશ્વર,
અક્ષરધામ કે ધામી હો;
માયા કાલ આદિ કે પ્રેરક,
પ્રેમાનંદ કે સ્વામી હો....

* * *

૨. અક્ષર પુરુષોત્તમ ઉપાસના : તુલનાત્મક અભ્યાસ

અજોડપિ સત્ત્રવ્યયાત્મા ભૂતાનામીશ્રોડપિ સન् ।
પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સંભવામ્યાત્મ માપયા ॥

અર્થાત् :

‘હું અજન્મા, નિર્વિકાર સ્વદ્ધપ અને સર્વ પ્રાણીઓનો ઈશ્વર છું ;
છતાં પોતાની પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી પોતાની માયા વડે જન્મું છું.’

ભગવાન સ્વામીનાસાયણે એક વાત બહુ જ સ્પષ્ટપણે કરી છે કે
ભારતભંડમાં ભગવાન કે ભગવાનના સંત સદ્ગ વિચરતા જ હોય છે. જો
વિચરતા હોય તો જ તેમના સ્વદ્ધપનું શાન થાય ત્યારે જ મુક્તિન થાય. ‘કૃતે
જ્ઞાનાન્ન મુચ્ચિઃ ।’ ભગવાનને જન્મ નથી અને મૃત્યુ પણ નથી. તેઓ કહે
છે : ‘શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો દેવકીજી જે જન્મ તે તો કથન માત્ર છે.’(ગ:
પ્ર: ૧: ૬૪)

જે સંતને સારાનરસા પંચ વિષયોમાં તુલ્ય ભાવ થયો હોય,
‘એવી જાતના શાન, ભક્તિ, વૈરાગ્યાદિક જે અનંત શુભ ગુણ તોણે યુક્ત
જે ભક્ત હોય તેના હૃદયમાં ભગવાન નિવાસ કરે છે. પણી તે ભક્ત જે તે
ભગવાનને પ્રતાપે કરીને અનંત પ્રકારના ઐશ્વર્યને પામે છે ને અનંત જ્યના

ઉદ્ઘારને કરે છે (ગ : પ્ર : ૧ : ૨૭).’

શ્રીમદ્ ભગવદ ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજીએ કહ્યું ને પ્રમાણે
શ્રીજી મહારાજ સ્વયં અવતારી પૂર્ણપુરુષોત્તમ હોવા છતાં, અવતારની રીત
પ્રમાણે ગુરુ તરીકે, આચાર્ય તરીકે, ઉપદેશક તરીકે, મુક્ત તરીકે અને શિષ્ય
તરીકે પણ વર્ત્યા છે. તેનો હેતુ તો ફક્ત એક જ હતો કે જે રીતે પોતામાં
હેત થાય, તે રીતે એને સ્વદ્ધપનું શાન કરવી પોતાના ‘અક્ષરધામ’ની પ્રાપ્તિ
કરવવી હતી. એટલું જ નહિ, તેવો ભાવ બતાવીને મુમુક્ષુને, ભક્તાને કે
શિષ્યને પોતાના ગુરુ કે ઈષ્ટ દેવ પ્રતિ કેવો ભક્તિભાવ, નભ્રતા અને ખપ
હોવાં જોઈએ તે દર્શાવ્યું છે.

ભગવાન જ્યારે જ્યારે પૃથ્વી ઉપર અવતાર ધારણ કરે છે, ત્યારે
તે પોતાનું ‘અક્ષરધામ’ સાથે લઈને જ આયે છે. ભગવાન શમચંદ્રજી અને
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ તેમનું ‘અક્ષરધામ’ સાથે લઈને જ અવતાર ધારણ
કર્યો હતો. એ રીતે ‘ભક્તોડસિ મે સખા’(શ્રીમદ્ ભગવદ ગીતા : અ : ૪ :
૩) એમ કહીને અર્જુનને પોતાનો મિત્ર અને ભક્ત કહીને સંબોધન કર્યું છે.
એ રીતે પણ ‘અક્ષરધામ’નું ભગવાને શાન કરવ્યું છે.

આ ‘અક્ષરધામ’ વિશે શ્રીજી મહારાજનાં મંત્રબો સ્પષ્ટ અને
નોંધપાત્ર છે : ‘જે અકાંતિક ભક્ત તે દેહનો ત્યાગ કરીને, સર્વે માયાના
ભાવથી મુક્ત થઈને અર્થિમાર્ગે કરીને ભગવાનના અક્ષરધામને પામે છે. તે
અક્ષરનાં બે સ્વદ્ધપ છે : (મૂર્ત-અમૂર્ત અથવા સાવયવ-નિરવયવ) એક તો
નિરક્ષર (નિરવયવ) રસ ચૈતન્ય છે તેને ચિદ્ધકશ કહીએ, બધામહોલ
કહીએ અને એ અક્ષર બીજે (સાવયવ) ઇપે કરીને નારાયણની સેવામાં રહે
છે.

એ (નિરવયવ) અક્ષરધામને પામ્યો જે ભક્ત તે પણ (સાવયવ) અક્ષરના સાધર્મ્યપણાને પામે છે અને ભગવાનની અંદ સેવામાં રહે છે અને એ (નિરવયવ) અક્ષરધામને વિષે શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ નારાયણ તે સદ્ગ વિરાજમાન છે અને એ અક્ષરધામને વિષે અક્ષરના સાધર્મ્યપણાને પામ્યા એવા અનંત કોટિ મુક્ત રહ્યા છે. તે સર્વે પુરુષોત્તમના ધારે ભાવે વર્તે છે.' (ગઃપઃ૧૦૨૧)

'અક્ષર પુરુષોત્તમ' ઉપાસના પ્રવર્તાવવા માટે 'વચનામૃત'માં શ્રીશ્રી મહારાજે સ્પષ્ટતા કરી છે. 'ભગવાનનું સ્વરૂપ ભગવાનના ભક્તને અક્ષરધામ સહિત પૃથ્વી ઉપર બિરાજમાન છે એમ સમજવું અને બીજા આગળ પણ વાર્તા કરવી.' (ગઃપઃ૧૦૧) 'એવા જે એ પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ ભગવાન તેના સ્વરૂપમાં અને અક્ષરધામને વિષે રહ્યા જે, ભગવાન તેના સ્વરૂપમાં કંઈ પણ લેણ નથી એ બે એક જ છે, અને એવા જે આ પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ ભગવાન તે અક્ષરાદિક સર્વના નિયંતા છે, ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર છે અને સર્વ કારણના પણ કારણ છે અને સર્વોપરી વર્તે છે ને સર્વ અવતારના અવતારી છે અને તમારે સર્વને એકાંતિક ભાવે કરીને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે.' (ગઃ અં : વ : ૩૮) 'જેને પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છાવું તેને તો ભગવાનને ભગવાનના સાધુ એથી ઉપરાંત બીજું કંઈ જગતમાં સુખધર્મી નથી... સતપુરુષનો આરારો કરે ત્યારે ગમે તેવો પાપી હોય તો પણ અતિ પવિત્ર થઈ જાય છે... માટે જેમ પોતાના શરીરને વિષે જીવને આત્મબુદ્ધિ વર્તે છે તેવી ભગવાનને ભગવાનના સંત વિષે આત્મબુદ્ધિ રાખવી જોઈએ અને ભગવાનના ચરૂળાવિંદને વિષે પોતાના મનને રાખે તેને મરીને ભગવાનના ધારમમાં જવું એમ નથી, એ તો છતી દેહે જ ભગવાનના ધારમને ગમી રહ્યો છે.' (ગઃ અં : વ : ૭)

'છતી દેહે જ ભગવાનના ધારમને પામી રહ્યો છે.' તેમ કહીને ભગવાન સ્વામિનારાયણે 'પ્રકટ'ની ઉપાસના કરવાનું મહત્વ વધારી દીધું

છ. પોતે સ્વયમ્ભ દસ્તિથી જોયેલ અને અનુભવેલ તેમ જ શાસ્ત્રોમાં પણ જેનો ઉલ્લેખ થયેલ છે તે પાછા વળીને સદ્ગ હૃદયને વિષે આકાશ છે તેને વિષે વર્તે છે તે પાછી વળીને સદ્ગ હૃદયને વિષે અતિશય તેજ દેખાય છે... તે તેજને વિષે એક ભગવાનની મૂર્તિ છે. તે અતિ પ્રકાશમય છે... એ જે એકરસ તેજ છે તેને આત્મા કહીએ તથા બ્રહ્મ કહીએ ને અક્ષરધામ કહીએ અને એ પ્રકાશને વિષે જે ભગવાનની મૂર્તિ છે. તેને આત્માનું તત્ત્વ કહીએ તથા પરબ્રહ્મ કહીએ.' (ગ : મ : ૧ : ૧૩)

એવા પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીશ્રી મહારાજ જે પોતાના ધારમ સાથે જે અવિનાભાવે સંબંધે જોડાયેલા છે તે સ્પષ્ટપણે સમજાવે છે કે : 'વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય તે જો જ્ઞાને જ્ઞાનને સંસારને વિષે વૈશય થાય અને ભગવાન વિષે ભક્તિ થાય છે અને જ્યારે એ સર્વે બ્રહ્માંડનો પ્રલય થાય છે ત્યારે જે સર્વ જ્ઞાન છે તે તો પાયાને વિષે રહે છે અને જે ભગવાનના ભક્ત છે તે તો ભગવાનના ધારમમાં જાય છે... તે ભગવાનનું ધારમ તો સનાતન છે, નિત્ય છે, અગ્રાકૃત છે, સચ્ચિદાનંદ છે, અનંત છે, અંદ છે.' (ગ : પ્ર : ૧ : ૧૨)

ભગવાને જે ધારમનું શાન પ્રવર્તાવ્યું છે તે 'અક્ષરધામ'વિષે વેદાદિક શાસ્ત્રોમાં જે અક્ષરનું સ્વરૂપ પડ્યા પાછળ ઢંકયેલું રહ્યું છે. પ્રચ્છન્ન રહ્યું છે તેનું રહસ્યોદ્ઘાટન કરતાં શ્રીશ્રી મહારાજે બહુ જ સ્પષ્ટપણે સમજાવ્યું છે કે : 'અક્ષર' એ પુરુષોત્તમનું રહેવાનું ધારમ છે, તેમના અનાદિ સેવક છે અને મુક્તિ માટેનું પરમ દ્વાર છે.' એ અક્ષરની ઓળખ આપતાં યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ તેમના શ્રીમુખે શ્રીમદ્ ભગવદ ગીતામાં કહ્યું છે : 'ક્ષર: સર્વાણિ ભૂતાની કુટસ્થો ઉચ્ચતે' (અ : ૧૫:૧૬) અર્થાત્ : આ લોકમાં કારનાશવંત અને અક્ષર-અવિનાશ એવા બે પુરુષો છે. તેમાં સર્વભૂતો એ નાશવંત પુરુષ છે. તેમનામાં રહેલો જે અંતર્યામી (કૂટસ્થ) પુરુષ તે અક્ષર-અવિનાશી કહેવાય છે.

અંતરનાં આજવાળાં
 ‘પુરુષોત્તમ’નો મહિમા સમજાવતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ શ્રીમદ્ ભગવદ્
 ગીતામાં કહે છે :

યस્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદિપિ ચોતમઃ ।
 અતોડસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥

(અ : ૧૫ : ૧૮)

અર્થાત્ :

‘હું આ ક્ષરથી પર છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું; તેથી લોકમાં
 અને વેદમાં હું ‘પુરુષોત્તમ’ (એ નામથી) પ્રસિદ્ધ છું.’

આમ કહી તેઓ આગળ કરે છે : ‘જે મનુષ્ય મોહ વિનાનો થઈ
 મને આ પ્રમાણે ‘પુરુષોત્તમ’ સ્વરૂપે જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ હોઈ મને સર્વભાવથી
 ભજે છે.’ (અ : ૧૫:૧૯)

શ્રીજ મહારાજ પણ ‘પુરુષોત્તમ’ની ઓળખ કરાવતાં કહે છે : જે
 ભગવાન ‘પુરુષોત્તમ’ છે તે તો સદ્ય સાકાર જ છે અને મહાતેજેમય મૂર્તિ
 છે, અને અંતર્યામીપણે કરીને સર્વત્ર પૂર્ણ એવા જે સત્ત્વિદ્યાનંદ ભલ છે તે
 તો મૂર્તિમાન એવા જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તેનું તેજ છે... સત્ત્વિદ્યાનંદ જે
 ભલ તે નિરાકાર છે... ભગવાનનો આકાર છે. તે તો દિલ્લી છે પણ માધ્યિક
 નથી. અંતર્યામીપણે કરીને જ્ઞ-ઈશ્વરને વિષે વ્યાપક એવું જે પુરુષોત્તમ
 ભગવાનનું ભલદૃપ તેજ તે નિરાકાર છે, તો પણ જ્ઞ-ઈશ્વર સર્વેને તેમનાં
 કર્મને અનુસારે યથાયોગ્યપણે કર્મના ફળને દેવા વિષે નચિંતાપણું છે ને
 આકારની પેઢે નિયંતાદૃપ કિયાને કરે છે, માટે તે તેજને પણ સાકાર જેવું
 જાણાવું (ગ : પ્ર : ૧ : ૪૫) ‘પોતાના ધામને વિષે રહ્યા એવા જે શ્રીકૃષ્ણ
 ભગવાન તે અક્ષરપુરુષ ઇપે કરીને માયા વિષે ગર્ભ ધરતા હવા’ (ગ : પ્ર :
 ૧ : ૧૨)

‘વચનામૃતની તત્વ ચર્ચા’ કસ્તાં સંપ્રદાયના વિદ્વાન સાહિત્ય સર્જક
 ‘અક્ષરધારી’ના અધિકારી સ્વ. શ્રી હર્ષદાય નિ. દ્વે જાણાવે છે કે :

‘શાસ્ત્રકારોએ, આચાર્યોએ અક્ષરબ્લાન્ડ અને પરબ્રહ્મ આ બંને શાખાએ પર્યાય
 શાખાએ છે. તેમ સમજાવ્યું છે. અર્થાત્ અક્ષરબ્લાન્ડ એ જ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ!
 આ પ્રકારની સંદિગ્ધ સમજાગુથી, લખાપુણોથી, ભાષણોથી પણ આચાર્ય
 હજુ સુધી સમજી શક્યા જ નથી’. શામળધાસ કોલેજ, ભાવનગરના
 ભૂતપૂર્વ પ્રાચ્યાપક ડૉ. પી.એમ.મોદી. તેમણે જર્મનીમાં કીલ યુનિવર્સિટીમાં
 આપેલ ‘થીસીસ’- Akshar a forgotton Chapter in the history of
 indian philosophy - માં શંકર, રામાનુજ, ગાર્બ, ડૉ. જુરાન, બાર્નેટ અને
 હીલ. આ દરેકના અક્ષર ઉપરનાં મંત્ર્યો કેટલાં અધૂરાં છે તે સમજાવતાં કહે
 છે : ‘while the Indians feel at liberty to understand, in each
 case, the word in the sense in which it fits best in to their own
 philosophical Systems, the europeans show a certain tendency
 towards giving the word as far as possible one consistant
 meaning, But it is clear that none of them, Indian or European
 has endeavoured to study the world in the light of previous
 and later texts, not even Denssen, who having translated sixty
 upanised and most of the philosophical texts of the
 MAHABHARAT, was best equiped for the study’
 સ્વામિનારાયણ સંત સાહિત્ય: પૃ. ૫૦)

શ્રીજ મહારાજ લોચાના ૧૪મા વચનામૃતમાં કહે છે : ‘...
 રામાનુજસ્વામીએ જેવી રીતે કસ અક્ષર થકી પર જે પુરુષોત્તમ ભગવાન
 તેનું નિર્દ્દિપણ કર્યું છે. તે પુરુષોત્તમ ભગવાનને વિષે તો અમારે ઉપાસના
 છે.’

શંકરાચાર્યજી અને રામાનુજાચાર્યજી કરતાં પણ પાશ્ચાત્ય તત્વજ્ઞો
 ‘અક્ષર’ ને સમજાવા કાંઈક વધુ નશ્ચ આવી શક્યા છે તે એક આચર્ય છે!
 તેના કારણમાં ડૉ. પી. એમ.મોદી કહે છે કે ભારતીય આચાર્યોએ પોતે જે
 વાદ અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત કે દ્વૈત-પ્રવર્તાદ્વા હોય તેના ચોકઠામાં જ ‘અક્ષર’

શબ્દનો અર્થ બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમ ડૉ. મોદી પણ અક્ષરને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજુ શક્યા નથી.

યુગ ચિંતક વિચારક અને મહાયોગી શ્રી અરવિંદ મહર્ષિ પણ આ 'અક્ષર'ને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં ઓળખી શક્યા નથી. તેમણે તેમના 'Essays on the Geeta' માં કયાંક અક્ષર સંબંધી રસ્તના કરી છે અને વળી પાછા અસ્પષ્ટતામાં ઉત્તરી ગયા છે. શ્રીમદ્ ભગવદ ગીતાના ૮માં અધ્યાયમાં 'યદ ક્ષરં વેદ વિદો વર્દન્તિ' ને સમજાવતાં તેઓ લખે છે :

This Supreme soul (Akshar) is the immutable (અવિનાશી) self existent (અનાદિ) Brahm of whom the Ved-knowners speak & this is that into which the doers of askesis enter when they have passed beyond the afflictions of the windly of moratality and for the desire of which they Practise the control of the bodily passions. That eternal reality is the highest step, place, foothold of being (પદમ्) therefore it is the supreme goal of the soul's movement in 'Time' itself no movement but a status original (કૃતસ્થ), sempitemel and supreme 'પરમ સ્થાનમ् આદ્યમ्'! આ શબ્દે ઘણા અંશે ભગવાન સ્વામિનારાયણે અક્ષરનો જે અર્થ સમજાયો છે તે સાથે બંધ બેસે છે. પરંતુ ફૂરી તેઓ કહે છે : 'for the impersonal , the infinite, the one on which all the permanent, mutable multiple activity of the world finds above itself its base of permanence, security and peace is the immobile self, the Akshar, the Brahm (ch. xiv p. ૧૬૬)

અર્દી વળી પરમાત્માને અક્ષર અર્થાત્ બ્રહ્મ પણ કહ્યા છે. જ્યારે બીજા સ્થળે But the geeta is going to represent the Ishwara,

the purushottama as higher even than the skill and immutable Brahm(p.૧૬૪) આવી તો ઘણી અસંગતિઓ છે. જ્યારે વચનામૃતમાં પુરુષોત્તમ-પરબ્રહ્મ કે અક્ષરનો જ્યાં જ્યાં ઉલ્લેખ છે તાં તે સ્વરૂપો ખૂબ જ સ્પષ્ટપણે વર્ણિયાં છે. જેથી ગમે તે વાદના વિદ્વાનને તે બંને સ્વરૂપોના અર્થ તે ગ્રમાણે જ વાદવા પડે કોઈ જગ્યાએ અસ્પષ્ટ વાત નજરે પડ્યે જ નહિ.

'અક્ષર-પુરુષોત્તમ'નું રહસ્ય તત્ત્વ સહિત તો શ્રીજ મહારાજના સમયમાં પણ ઘણાને સમજાયું નહોતું. શ્રીજ મહારાજે પોતાનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ જગ્યાવવામાં ખૂબ જ સંકોચ રાખ્યો. કારણ કે જે જ્યોંએ તેમને વિશે આચાર્યપણાનો, સાધુપણાનો, મોટાપુરુષપણાનો ભાવ નક્કી કર્યો હોય; તે આવી સ્વરૂપનિષાની આકરી વાત સાંભળીને કદચ જીવી જ્યાં અને પરિણામે તેવા જ્યો સત્તસંગ પણ મૂકી દે આથી જે જે જ્યો ઉપાસનાના સામાન્ય અને મધ્યવર્તી વિચારોમાં દૃઢ થયા હોય અને તે વિચાર શ્રેષ્ઠી ગ્રમાણે કોઈ રામને, કોઈ કૃષ્ણને, કોઈ શિવને, કોઈ સૂર્યને માનતા હોય તેમનું પ્રધાનપણું સાચવી તેમની ઉપાસનાનો તે મધ્યવર્તી વિચાર ન જેસવતાં, ઉપાસનાનું તે તે સ્વરૂપ આજે પોતામાં પ્રત્યક્ષ છે, એમ શ્રીજ મહારાજે મનાયું, 'હું દેહ નહિ હું તો દેહથી નોખો ને સર્વને જાગુનારો એવો જે આત્મા તે છુ' (ગ : ગ્ર : વ : ૬૧)

આ બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મનો સનાતન સિદ્ધાંત તો શ્રીમદ્ ભગવદ ગીતામાં પણ યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ 'ब्रह्म भूतः प्रसन्नात्मा' અર્થાત્ : બ્રહ્મભાવને ગ્રામ થયેલ પ્રસન્નિયત મનુષ્ય (ચ : ૧૮ - ૫૪) છે.' તેવું તેમના શ્રીમુખે કહ્યું છે : તેમજ શિક્ષાપત્રીમાં શ્રીજ મહારાજે પણ તેમના શ્રીમુખે કહ્યું છે : 'નિજાત્માનં બ્રહ્મસ્પમ' 'હું દેહ નહિ, હું તો દેહથી નોખો ને સર્વને જાગુનારો એવો જે આત્મા તે છુ' એવી જે આત્મનિષ્ઠા તે જ્યારે અતિશય દૃઢ હોય ત્યારે કોઈ રીતે કરીને ધીરજ ઊં નહિ. (ગ : ગ્ર : વ : ૬૧)

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ તેમના શ્રીમુખે કહ્યું છે : ‘યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે તાંસ્તથૈવે ભજામ્યહમ् ।’ (અ : ૪ : ૧૧) અર્થાત્ : જેઓ જે પ્રકારે મારે શરાગે આવે છે, તેમને તે જ પ્રકારે હું બજું છું.

આવી સરળ રીતથી અને સૌ સૌની ઉપાસ્યમૂર્તિની ગૌપુણતા ન થતી હોવાથી શ્રીજી મહારાજના આ ઉપદેશમાં લોકોને પ્રતીતિ થઈ. પરંતુ આવી વિચાર શ્રેણીથી અર્થાત્ સર્વોપરી ઉપાસનાની સમજણુના અભાવથી અકસ્મયામ તો ન જ પમાય. એટલે શ્રીજી મહારાજે ખૂબ જ વિચારપૂર્વક અને જ્યો ઉપર દ્યા કરી પોતાનું સ્વદ્ધપ યથાર્થ સમજાય એટલા માટે અતિશય બીક રાખીને કહ્યું : ‘ભગવાનનો નિશ્ચય થવો તે સૌથી કહણ છે. તે નિશ્ચયની વાર્તા અટપટી છે માટે કહેતાં બીક લાગે છે. જે શું જાણીએ, વાત કરીએ અને તેમાંથી કોઈને અવણું પડે ને તેણે જે પોતાના અંગની દૃઢતા કરી હોય તે અંગ આ વાતે કરીને તૂટી જાય તો તે મૂળગેથી જાય અને તે વાર્તા કર્યા વિના પણ ચાદાનું નથી અને એ વાત જો સમજાતાં ન આવડે તો દૂધણ પણ ઘણાં આવે અને આ વાત જો સમજે નહિ ત્યાં લગ્યા તેના નિશ્ચયમાં પણ કાચયપ ઘણી રહી છે.’ (લોયા : ૧ : ૧૮) વળી, ‘જેને ભગવાનના સ્વદ્ધપનો નિશ્ચયદ્ધપ ગર્ભ હોય તેને ભગવાનનું જે અકસ્મયામ તે દ્યપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે એવો ઉપાય કર્યો જેણે કરીને એ ગર્ભને વિધન ન થાય અને બીજાને પણ એવી વાત કરવી. જેણે કરીને ભગવાનના નિશ્ચયદ્ધપ ગર્ભનો પાત ન થાય.’ (ગ : ભ : ૧ : ૧૦)

શ્રીજી મહારાજે તો પોતાના સર્વોપરી સ્વદ્ધપના પ્રવર્તન માટે સ્વામી શ્રીગોપાળાનંદ સ્વામીને ઉમરેઠમાં દર્શન દઈ કહ્યું : ‘મારા સર્વોપરી સ્વદ્ધપનો નિશ્ચય હવે સત્સંગમાં સૌને કરાવો.’ ‘હું દેહ નહિ, હું તો દેહથી નોખો ને સર્વને જાણનારો એવો જે આન્મા તે છું.’ (ગ : પ્ર : ૧ : ૬૧)

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ અને અનાદિ મૂળ અકસ્માલ શ્રી

ગુપુણતાનંદ સ્વામી એટલે અકસર અને પુરુષોત્તમ. શ્રીજી મહારાજનું ધામ તે ‘અકસ્મયામ’. ‘અકસર’ એટલે અનંતકળ સુધી અવિનાશી અને શાશ્વત. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા (અ : ૮ : શ્લોક : ૧૧ અને ૩)માં ભગવાને કહ્યું છે : ‘યદ ક્ષરં, વેદવિદો વદન્તિ’વેદવેતાઓ જેને અકસર - અવિનાશી કહે છે તે ‘અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં’નાશરહિત શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ બ્લાષ્પેનું છે.

આ બે ‘અકસર અને પુરુષોત્તમ’ સનાતન પરમ્ભ દિવ્ય સ્વદ્ધપોની સર્વોપરી ઉપાસના કરતાં પહેલાં એ બંને સ્વદ્ધપો ‘અકસર’ અને ‘પુરુષોત્તમ’ વિષે જે વિભાવના છે તેને સ્પષ્ટ કર્યી જોઈએ. શ્રીજી મહારાજે તો ‘વચનામૃત’માં ઠેકેઠકાગે તેમની જ્ઞાનવાર્તામાં ‘અકસર’ અને ‘પુરુષોત્તમ’ વિષે સત્સંગીઓ, સંતો, બ્રહ્મચારીઓ અને સંસારીઓમાં કોઈ જ શંકા ન રહે તેવી વાતો કરી છે.

ઉપનિષદોમાં પરમતત્વે સાકાર (સગુણ)અને નિરાકાર (નિર્ગુણ) એમ ઉભય પ્રકાર વાર્ણયું છે.

અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા

પશ્યત્વ ચક્ષુ : સ શૃણોત્યકર્ણઃ ।

એ રીતે શ્વેતાશ્વેતરેપનિષદ (૩:૧૬)માં પરબ્રહ્મને હાથ, પગ અને આંખ, કાન રહિત - નિરાકાર વાર્ણયું છે.

જ્યારે -

અથ ય એષોડન્તરાવિત્યે હિરણ્યમય: પુરુષો દશ્યતે ।

હિરણ્યશમશ્રુ હિરણ્યકેશ આ પ્રણખાત્ સર્વ એવ સુવર્ણઃ ॥

એ છન્દોઽય ઉપનિષદ (૧:૬:૬:)ના મંત્રમાં પરમાત્માને સોનેરી ધર્મીવાળા, સોનેરી વાળવાળા અને પગના નખ સુધી સોનેરી વર્ણવી તેમના સાકાર સ્વદ્ધપનું વાર્ણન કર્યું છે.

શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજે નિર્ગુણ સ્વદ્ધપને પ્રધાન ગાણ્યું છે અને સગુણને માયાશબ્દિત કરીને ગૌપુણ માન્યું છે. રામાનુજ વગેર ભક્તિમાર્ગના

આચાર્યોને સાકાર સ્વરૂપ ઈષ્ટ છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય પરબ્રહ્મને વિરદ્ધ સર્વધર્માનો આશ્રય માની સર્વભવનસમર્થ કલ્પે છે.

તો આ પ્રકારના બિજ બિજ મતો ધરાવનારાઓમાં કોણ સાચા છે? એવા શ્રી ગોપાળાનંદ સ્વામીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં શ્રીજ મહારાજ કહે છે : ‘જે ભગવાન પુરુષોત્તમ છે તે તો સધા સાકાર જ છે અને મહા તેજોમય મૂર્તિ છે.’ (ગ : પ : વ : ૪૫)

આ રીતે ‘પ્રકટ’ની ઉપાસનાનું મહત્વ સમજાવતાં શ્રીજ મહારાજ કહે છે : ‘સગુણ-નિર્ગુણ બેદ તો અકાર વિશે છે’ (ગ:મ:વ:૪૨) પુરુષોત્તમને તો સગુણ ન કહેવાય અને નિર્ગુણ પણ ન કહેવાય. ‘અણોરીયાનં મહતો મહીયાન’ (કઠોપનિષદ:૧:૨:૨૦) ને સરળ ભાષામાં સ્પષ્ટતા કરતાં તેઓ શ્રી કહે છે : ‘તે અકાર નિર્ગુણપણે તો આગુણ થકી પણ અતિ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે છે અને સગુણ સ્વરૂપે તો જેટલું મોઢું પદ્ધર્થ કહેવાય તે થકી પણ અતિશય મોઢું છે.’ (ગ:મ:વ:૪૨)

ભગવાન પોતાનું આ ઐશ્વર્ય કેવી રીતે પ્રકટ કરે છે તે શ્રીજ મહારાજ આકાશનું દૃષ્ટાંત આપી સરળ રીતે સમજાવે છે. જેમ વર્ષા ઝતુમાં આકાશમાં અસંખ્ય વાણો ઉપકે છે અને પાછાં લીન થઈ જાય છે તેમ ‘ભગવાન પોતાની ઈચ્છાએ કરીને પોતામાંથી નિર્ગુણ અને સગુણરૂપ જે ઐશ્વર્ય તેને પ્રકટ કરીને પાછું પોતાને વિશે લીન કરે છે’. (કા:વ:૮)

પ્રકટ બહારસ્વરૂપની ઉપાસના વિશે શ્રીજ મહારાજ નિર્ગુણ-સગુણ બંને રૂપ ધારણ કરનાર ભગવાનનું મૂળ સ્વરૂપ કેવું હોય છે તેની સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે : ‘પ્રકટ પ્રમાણ મનુષ્યાકારે દેખાય છે. એ જ ભગવાનનું સધય મૂળસ્વરૂપ છે અને નિર્ગુણપણું અને સગુણપણું એ તો એ મૂર્તિનું કોઈક અલૌકિક ઐશ્વર્ય છે.’ (કા:વ:૮) શ્રીજ મહારાજ પોતાના સ્વરૂપને સમજાવતાં કહે છે : “‘જે તેજને વિશે મૂર્તિ છે તે જ આ પ્રત્યક્ષ મહારાજ છે’ એમ જાગુંજો અને જો એમ ન જાળાય તો એટલું તો જરૂર જાગુંજો જ, ‘જે

અકારરૂપ જે તેજ તેને વિશે જે મૂર્તિ છે તેને મહારાજ દેખે છે’’ (ગ:મ:વ:૧૩)

શ્રી અકારપુરુષોત્તમ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય સકળ સંપ્રદાયો અને ધર્મોનું ગૌર્બ્ય કરે છે. બીજે સંપ્રદાયો કે ધર્મોના ભોગ ઓળે પોતાનો પ્રચાર ઈચ્છયો નથી, પણ પોતાને સમજાયું છે તેમાં ભારોભાર દંડતા ઘઘવી છે.

શ્રીજ મહારાજે પ્રકટની ઉપાસના પ્રબોધી હતી : ‘... ભગવાનના જે ધ્યાનક અવતાર થયા છે તેને એમ જાળીએ છીએ, એ સર્વ અવતાર નારાયણના છે, તો પણ એ અવતારમાં ઋષિદૈવજી બહુ ગમે તથા તેથી ઉત્તરતા કપિલજી તથા દાટાનેય એ બે સરખા જાળાય છે. અને એ નાણે અવતાર કરતાં કોટિ ધારું શ્રીકૃષ્ણને વિશે અમારે હેત છે અને એમ જાળીએ છીએ જે ‘બીજા સર્વે અવતાર કરતાં આ અવતાર બહુ મોટો થયો ને બહુ સમર્થ છે અને એમાં અવતાર અવતારી એવો બેદ નથી જાળાતો અને બીજા જે મત્સ્ય - કાચાદિક ભગવાનના અવતાર છે, પણ તેમાં અતિ ઇચ્છ નથી અને આવી રીતે તો અમારે ઉપાસના છે જે, સર્વેથી પર એક મોટો તેજનો સમૂહ છે. તે તેજનો સમૂહ અધો-ઉધ્ર્વ તથા ચારેકોર પ્રમાણો રહિત છે ને અનંત છે. અને તે તેજના સમૂહના મધ્યભાગને વિશે એક મોઢું સિંહાસન છે તે તેની ઉપર દિવ્યમૂર્તિ એવા જે શ્રીનારાયણ પુરુષોત્તમ ભગવાન તે વિજાજમાન છે ને તે સિંહાસનને ચારેકોરે અનંત કોટિ મુક્ત બેઠા થકા તે નારાયણનાં દર્શાન કરે છે, એવા જે મુક્તે સહિત શ્રીનારાયણ તેને એમ નિરંતર દેખીએ છીએ (લોયા : વ : ૧૪)*

* * *

*અહીં ભગવાન સહજાનંદસ્વામીએ પ્રબોધેલ વચ્ચનામૃતની ભાષા જેમની તેમ મૂળભાષા રાખેલ છે.

૩. પ્રેમ અને મૃત્યુ

પ્રેમ અને મૃત્યુ એ એક જ સિક્કાની બે બાજુ છે, એક જ ઘટનાનાં બે નામ છે. એક જ વસ્તુને જોવા માટે બે દસ્તિ છે. આ સમજવું ધારું મુશ્કેલ છે. કારણ કે આપણે મૃત્યુથી બચવાનો અને પ્રેમને શરણે થવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. મૃત્યુથી બચવા માટે પ્રેમની સુરક્ષા માગીએ છીએ. પરંતુ પ્રેમ એ મૃત્યુનું જ ફેરફાર છે. મૃત્યુ તો પ્રેમનો ઓળો છે. એટલે જ આપણા જીવનમાં પ્રેમની વધુ આવશ્યકતા છે.

આપણે પ્રેમની ઉપાસના કરીએ છીએ અને ડર પણ અનુભવીએ છીએ. જરા ઊંડું ચિંતન કરીએ તો પ્રતીતિ થાય છે કે પ્રેમ ભય પમાડે છે. એટલે જ આપણે પ્રેમથી ડરીએ છીએ. પ્રેમમાં ખતરો છે, કારણ કે પ્રેમમાં સ્વનું સમર્પણ કરવું પડે છે. પોતાનામાંથી જાતને છૂટી પાડવાની છે. સ્વ મટીને સમાચિના થવું પડે છે અને જે પહેલાં આપણે હતા તે રહેતા નથી. અસ્તિત્વ ઓગળી જાય છે. બળીને રાખ થઈ જાય છે. એ રાખમાંથી પુષ્પ ખીલે છે. એટલે જ ભય અને ડર લાગે છે.

આપણે પ્રેમનાં ગીત ગાઈએ છીએ, પ્રેમની વાતો કરીએ છીએ, પ્રેમની વાર્તાઓ વાંચીએ છીએ / કહીએ છીએ. આ બધી રીતો પ્રેમથી બચવા માટેની છે.

પ્રેમ એક એવી ઘટના છે. જે પરમાત્માના હાથની વાત છે. આપણા હાથની વાત નથી. ત્રણ ઘટનાઓ પરમાત્માના હાથમાં છે : જન્મ, મૃત્યુ અને પ્રેમ. બાકીની જે કોઈ ઘટનાઓ બને છે તેનું કોઈ જ મૂલ્ય નથી. જીવનનું સર્વસ્વ પરમાત્માના હાથમાં છે. પરમાત્મા એટલે સમાચિન. જે બ્યક્ટિના હાથમાં નથી.

પ્રેમ એ જન્મ અને મૃત્યુનો એક ભાગ છે. પ્રેમ મૃત્યુ છે અને જન્મ પણ. જીનું (Old) મૃત્યુ પામે છે. નવાનો આવિભાવ થાય છે. અહંકાર ઓગળો છે. આત્માનો આવિભાવ થાય છે. દુનિયામાં કેટલા બધા પ્રેમ કરે છે ? પરંતુ તેમાં સુગંધ કર્યા છે? જીવન તો દુર્ગંધથી ભરેલું છે. ધૂળણા, યુદ્ધ, રક્તપાત, કલાહ અને વૈમનસ્યોથી વ્યામ છે. આપણે જે પ્રેમનાં ગીત ગાઈએ છીએ તે તો માત્ર અમણા છે. જીવનમાં જે નથી મળ્યું તેનાં ગીત ગાઈ મનને મનાવી લઈએ છીએ.

પ્રેમમાં અસ્તિત્વ ઓગળી જાય છે. જે રીતે મૃત્યુમાં. પરંતુ પ્રેમમાં તો એથીયે વિશેષ પ્રમાણમાં ઓગળી જાય છે. કારણ કે મૃત્યુમાં તો શરીરનો નાશ થાય છે. મનના અહંકારનો નહિ. ફરીથી નવો જન્મ પામે છે. અને અહંકારની નવી યાત્રા શરૂ થાય છે. મૃત્યુમાં તો માત્ર વસ્તો જ બદલાય છે.

પ્રેમ એ મૃત્યુથી પણ સર્વોપરી છે. શરીર રહે છે. અહંકાર ઓગળી જાય છે. મન બદલાઈ જાય છે અને કંઈક નવાનો જન્મ થાય છે. જે આપણામાંથી અપરિચિત છે. જેની પહેલાં ક્યારેય ઓળખાળ થઈ નહોતી. કોઈ બીજું જ તત્ત્વ આપણી અંદર બેઠક લઈ લે છે. ક્ષાળ પહેલાં અને ક્ષાળ પછી જમીન-આસમાનનો ફેર પડી જાય છે. આંખોમાં એક અદ્ભુત

ઉજ્જનો પ્રકાશ ફેલાઈ જાય છે. પગમાં નૃત્યની ગતિ આવે છે. હૃદયમાં ગીતનું ગુજરાન વિસ્તરે છે. કાળા પહેલાં જ્યાં રૂગ હતું ત્યાં અસંખ્ય કમળ ખીલે છે. આ બધું માત્ર એક ક્ષાળામાં જ ઉદ્ભબે છે. આ કંતિ છે. આ એટલી મોટી કંતિ છે કે આપણે ગભરાઈ જઈએ છીએ કે આ શું થયેં? એવી ભાંતિ થાય છે આ એટલું મોટું ફ્રેંચ ફ્રેન્ટર છે કે આપણે ગભરાઈ જઈએ છીએ. એક વિરસ્ફેટ થાય છે.

પ્રેમમાં જે આત્મસમર્પણ કરે છે તે પરમાત્માથી વધુ નજીક છે. પ્રેમ ભક્તિ છે અને ભક્તિના આધાર પ્રેમ છે. પ્રેમ અને ભક્તિ અવિનાભાવી સંબંધ જોડાયેલાં છે. જો જ્યનમાં બધા જ દરવાજા ખોલીને પ્રેમનું આગમન થયું તો તેની પાછળ પાછળ પરમાત્માનો પદ્ધનિ જરૂર સંભળાય છે.

પ્રેમને માટે, ભક્તિ માટે આપણે મંદિર, મસ્જિદ, ગુરુદ્વારાની શોધ કરતા ફરીએ છીએ. કારણ કે આપણે પ્રેમને સમજી શક્યા નથી. એટલે જ આપણને મંદિર, મસ્જિદ, ગુરુદ્વારા બંધાવીએ છીએ. આ બધાં તો પ્રતીકે છે; પરંતુ પ્રેમ એ સાક્ષાત મંદિર છે, મસ્જિદ છે, ગુરુદ્વારા છે, બાકી બધું વર્થ છે. મનને સમજાવવાની ભરમણા છે.

પ્રેમ અજિન છે. પીડા છે અને આનંદ પણ છે. પ્રેમ મૃત્યુ છે. એક છેડે મૃત્યુ છે તો બીજે છેડે જીવન છે. એક છેડે રાત્રી છે, અંધારે છે. બીજે છેડે દિવસ છે, ઉજાસ છે.

પ્રેમ માટે ચિંતન કરવું નકામું છે. મનના બધા જ દરવાજા ખોલી દો. ભય કોનાથી પામવાનું છે. આ શરીર તો નાશવંત છે. આપણે બચાવવા લાખ પ્રયત્ન કરીશું તો પણ નાશ પામનાર છે. મૃત્યુ આપણા બારણે ટકોરા

મારે તે પહેલાં બધું જ વહેંચી દો. પ્રેમને આમંત્રણ આપો. પછી મૃત્યુ આવતું નથી.

પ્રેમમાં મૃત્યુ છે અને પ્રેમમાં જ અમૃત પણ છે. પ્રેમથી જાણી શક્ય છે કે આપણી અંદર કંઈક છે. મૃત્યુ છે જ નહિ. મૃત્યુથી જ અમૃતની અનુભૂતિ થાય છે. જે ખરબ છે તે બળી જાય છે. સોનું બચી જાય છે. જેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે તે મરી જાય છે. જે અવિનાશી છે તે બચી જાય છે, તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

બ્યક્તિએ પોતાના ભય આધારે પ્રતીક શોધ્યાં છે. એટલે જ લોકો પ્રેમને મૃત્યુ સાથેનો સંબંધ જોડતા નથી. કારણ કે મૃત્યુથી આપણે ભય પાગીએ છીએ અને પ્રેમ સાથે સંબંધ જોડીએ છીએ, દોસ્તીનો લાથ લંબાવીએ છીએ. પરંતુ રજનીશાન મતે તો : ‘જે પ્રેમ સાથે સંબંધ જોડે છે. તે મૃત્યુ સાથે પણ સંબંધ જોડે છે, કારણ કે જેને પ્રેમની ઓળખ છે તે મૃત્યુ સાથે પણ ઘેસ્તી કરે છે. જોણે પ્રેમને જાણ્યો છે એણે મૃત્યુનું સુખ પણ જાણ્યું છે. કારણ કે મૃત્યુમાં જ અમૃતનો આવિર્ભાવ થાય છે.’ (ભક્તિસૂત્ર)

આપણે મૃત્યુથી ડરીએ છીએ. એટલે જ પ્રેમથી ડરીએ છીએ. આપણું ચિંતન ભયને પ્રતિબિંબિત કરે છે. શાસ્ત્રોમાં લાખ્યું છે : ‘પરમાત્મા પ્રકાશ છે.’ માણસ અંધારાથી તરે છે. પરમાત્મા તો પ્રકાશ છે અને અંધારાં બને છે. નહિ તો અંધારાં કઈ શીતે મળે? બધાં શાસ્ત્રો : ઉપનિષદ, વેદ, કુરાન પરમાત્માપ્રકાશ છે તેમ કહે છે. તો પછી અંધારે કે રાત કોની? રાતનો રાજ કોણ? અંધારાનો માલિક કોણ? અંધારાનું સાગ્રાજ્ય કોનું છે? એનો એક જ જવાબ છે : માત્ર પરમાત્મા છે. પરમાત્મા ખુદ અંધારામાં રહે છે. ભયને કારણે આપણે અંધારાથી ડરીએ છીએ.

ડરને કારણે પરમાત્માને બે ભાગમાં વહેંચી દીધો છે. ભય આપણને જ નહિ. પરમાત્માને પણ બે ભાગમાં વહેંચી દે છે. અંધારું ભય ઉત્પન્ન કરે છે. આ ભયને કારણે જીવનમાં ઘણાં રહસ્યોને આપણે પામી શકતા નથી. તેનું કારણ છે : ઘણાં રહસ્યો અંધારામાં છુપાયેલાં છે. આપણે શાંતિ અનુભવતા નથી. કારણ કે શાંતિનો સ્વભાવ અંધારા જેવો છે. પ્રકાશ જેવો નથી.

શાંતિ સમાધિ છે, આરામ છે, વિરામસ્થળ છે. પંતજલિએ કહું છે : ‘શાંતિ નિદ્રા જેવી છે.’ તેથી નક્કી થાય છે કે શાંતિ અંધારા જેવી છે. રાત્રી જેવી છે. પ્રકાશમાં ઉત્તેજના છે. આપણે સૂર્ય રહા હોઈએ અને પ્રકાશિત બલ આપણું આંખો ઉપર જ હોય તો આપણે સૂર્ય શકતા નથી. પ્રકાશ આંખોને ઉત્તેજન કરે છે. તાપણ અનુભવીઓ છીએ. આરામ મળતો નથી. એટલે જ બધી જ પ્રકૃતિ રાતે જ સૂર્ય જાય છે.

આરામ માટે અંધારું જોઈએ, શાંતિ માટે અંધારું જોઈએ, સાધના માટે પણ અંધારું જોઈએ. પ્રકાશમાં તાપણ અનુભવીએ છીએ. જો આપણે પ્રકાશમાં રહા કરીએ તો પાગલ થઈ જઈએ. માત્ર બે-તાપણ દિવસ જ જો ઊંઘી ન શકીએ તો તાપણનો અનુભવ થાય છે. માટે જ અંધારું તો રોજે રોજનું ભોજન છે. તાપણ દિવસ સતત ઊંઘી શકતા છે, જગી શકતાનું નથી. તેથી જ તો માણસે પરમાત્માને પ્રકાશ તરીકે ઓળખ કરાવી છે. અંધારું નહિ ! માણસમાં રહેલો ભય આમ કરાવે છે. કારણ કે અંધારાથી આપણે ભયભીત રહીએ છીએ.

પ્રકાશ તોડે છે, અંધારું જોડે છે. પ્રકાશ થતાં જ બધી જ વસ્તુઓ અલગ અલગ દેખાય છે. અંધારું થતાં જ આ વસ્તુઓ એકબીજામાં ઓગળી જાય છે. સૂર્ય પૂર્વથી આવે છે, પ્રકાશ ફેલાવે છે, પણ અંધારું કયાંથી આવે છે ? અંધારું તો દ્રોદિશાથી આવે છે. એની કોઈ નિશ્ચિત દિશા નથી. પ્રકાશ અનિશ્ચિત છે. અંધારું નિશ્ચિત છે. એટલે મૃત્યુ જીવનની

આવશ્યકતા છે. જે રીતે અંધારાની જીવન તો માત્ર કાળિક છે, અંધારાં એટલે કે મૃત્યુ શાશ્વત છે. પરમાત્મામાં પ્રકાશ કરતાં અંધારું એટલે કે મૃત્યુ શાશ્વત છે. પરમાત્મામાં પ્રકાશ કરતાં અંધારું વધારે છે. પ્રેમ મૃત્યુ જેવો છે. તેમ છતાં આપણે મૃત્યુથી ભયભીત છીએ. અને કહીએ છીએ પ્રેમ જીવન છે. પણ જીવન તો કાળિક છે. મૃત્યુ અનંત છે. અંધારાની અનુભૂતિ મૃત્યુની અનુભૂતિને સુખમાં પરિવર્તિત કરે છે.

મૃત્યુ અને અંધારાને જો આપણે અહોભાવથી સ્વીકાર કરીએ તો પ્રેમના રહસ્યને પામી શકીએ. કારણ કે પ્રેમ પણ અંધારાની માફક સુખદ છે. શીતળ છે.

મૃત્યુથી ભય પામવાનું, ડરવાનું કોઈ જ કારણ નથી. આપણું પાસે શું છું ? અને શું હતું ? તો એનાથી ડરવાનું કોઈ કારણ ખંડં ? જેને પ્રેમની ઓળખ થઈ એ મૃત્યુને પણ ઓળખી જાય છે. અને જે મૃત્યુને ઓળખે છે તે જાપો છે કે મૃત્યુની પાર પણ કંઈક છે.

* * *

૪. ચાંડ વાતાં

ભારતીય દર્શનશાસ્કનો જે અર્થ થાય છે તે એ જ કે, જેના દ્વારા પરમાત્મદર્શાન પામી શક્ય તે શાક્ય અથવા તે વિધા. મતલબ કે, દર્શનશાસ્ક અથવા તત્ત્વજ્ઞાન એ ધર્મની યુક્તિતસંગત વ્યાખ્યા છે. આથી જ હિંદુઓ ધર્મ અને દર્શનને સાંકળનારી કરી કરી છે એવો પ્રશ્ન કરતા નથી.

દર્શાનિક વિચારસરણીનાં પણ પગથિયાં છે :

- (૧) સ્થૂળ વસ્તુસમૂહનું પૃથ્વેપૃથ્વે જ્ઞાન
- (૨) સ્થૂળ વસ્તુઓને વર્ગવાર ગોઈવી તેમની વચ્ચે રહેલી સમાનતાને શોધી કાઢવી.
- (૩) એ સામાન્યપણામાં પણ સૂક્ષ્મ વિચાર દ્વારા એકતાનો આવિષ્કાર કરવો.

આ બધું જે ઠેકાગે એકન્ય પ્રામ થતું હોય એવી કોઈ સર્વશ્રેષ્ઠ વસ્તુ હોય તો તે એકમ અદ્વિતીયમું બાબત છે. ધર્મની પ્રથમ અવસ્થામાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીકો અથવા વિધિઓની સહયતા લીધેલી જાળાઈ આવે છે. દ્વિતીય અવસ્થામાં પૌરાણિક ગાથાઓ અને ઉપદેશો વિશેષ જાળાય છે; અને તેની છેલ્લી અવસ્થામાં દર્શાનિક તત્ત્વોના વિવરણને સ્થાન મળે છે. એમાંનાં

૩૧

પહેલાં બે પ્રતીક અને પૌરાણિક ગાથા. એ તાત્કાલિક પ્રયોજન પૂરતાં હતાં, પણ સકળ ધર્મના મૂળ પાયાદ્યપ તો દર્શનશાસ્ક જ છે. બીજું બધું તો તેના અંતિમ સ્થાનદ્યપ જે પરમાત્મા તેને પહોંચવાના પગથિયાં માત્ર છે.

પાછિમાના દેશોમાં ધર્મ વિશેનો જ્યાલ એવો છે કે બાઈબલના ન્યુ ટેસ્ટામેન્ટ અને પ્રિસ્ટ સિવાય કોઈ ધર્મની સંભાવના જ ન હોય. યધૂદી ધર્મયાં પણ મુસા અને અન્ય પયગંબરોના સંબંધમાં એવી જ ધારણા ચાલે છે. આનું કારણ એ છે કે, આ ધર્મો બધા પૌરાણિક ગાથાઓનાં વાર્ગનો ઉપર આધાર રાખે છે. ફુદરતી અને સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ પૌરાણિક ગાથાઓ ઉપર આધાર રાખતો નથી. આધુનિક ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓએ તો ધર્મનો પાયો વધુ મજબૂત કર્યો છે. સમસ્ત બલાંડ એ એક અંડ વસ્તુ છે. એવું આ વિજ્ઞાનશાસ્કીઓની મદદથી હવે સાબિત કરી શક્ય છે. દર્શાનિકો યાને અધ્યાત્મવેતાઓ જેને સત્ત અથવા સત્ય કહીને ઓળખાવે છે, તેને જ ભૌતિક વિજ્ઞાનવેતાઓ ‘જડ’ કરી ઓળખાવે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો એ ઉભયની વચ્ચે કોઈ જ વિરોધાત્મક ઝડપો નથી. કારણ કે બજેના કથનનું તાત્પર્ય એક જ છે. પરમાણું અદ્દરથ, અચિન્ય છે, છતાં પણ તેની અંદર બલાંડનાં સમગ્ર સામર્થ્ય રહેલાં છે. એમ વૈજ્ઞાનિકોનું કહેવું છે. આત્મા વિશે વેદાનીઓનું પણ એવું જ મળતું કથન છે. વસ્તુતા: તો સર્વ મતમતાંતરો જુદી જુદી રીતે એકની એક જ વાત કહેતા હોય છે.

વેદાન્ત તેમજ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર એ બંને જગતના આદિકશુણ તરીકે એવી એક વસ્તુનું નિર્ધારન કરે છે, કે જે વસ્તુ કોઈની પણ સહય વગર જગતદ્વપે આવિર્ભૂત થાય છે. આમાં જ અન્ય સર્વ કારણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. નિમિત્ત, તેમજ સમવાયી અને અસમવાયી ઉપાધનકશુણો-એ બધું જ એ આદિકશુણમાં રહેલું છે. ઉ.ત. કુંભાર માર્ટીમાંથી ઘડે બનાવે છે. એમાં કુંભાર તો નિમિત્ત છે, માર્ટી એ સમવાયી ઉપાધનકશુણ છે અને કુંભારનો ચાક એ અસમવાયી ઉપાધનકશુણ છે. પરંતુ આત્મા તો આ ત્રાણ કારણો છે. વળી આત્મા એ કશુણ અને કાર્ય બંને છે. વેદાંતીનું કહેવું છે કે, આ જગત સત્ય નથી, આભાસમાત્ર છે. પ્રકૃતિ પણ કોઈ પદર્થ નથી, પણ અવિદ્યાદ્વપી આવરણમાં થઈને દેખાતો બલ જ છે. વિશિષ્ટ દ્વૈતવાદીઓનું પ્રતિપાદન છે કે. ઈશ્વર અથવા બલ જ પ્રકૃતિ અથવા આ જગત પ્રપંચદ્વપે થયો છે. ત્યારે અદ્વૈતવાદીઓનું પ્રતિપાદન છે કે, ઈશ્વર આ જગતપ્રપંચદ્વપે પ્રતીત થાય છે ખરે, પણ તે આ જગત નથી.

અનુભૂતિ અથવા અનુભવને આપણે એક માનસિક ગ્રહિયા તરીકે જ ઓળખી શકીએ, યાને એક માનસિક ધટનાદ્વપે તથા મગજમાંની એક છાપરાપે જ ઓળખી શકીએ. મગજને આપણે આગળ કે પાછળ ગતિ કરાવી શકતા નથી. પણ મનના સંબંધમાં તેમ કરી શકીએ છીએ.

મનને ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન-બધા જ કણમાં ગતિ કરાવી શકાય છે. આથી મનમાં જે જે ક્રિયા ચાલે છે. તે અનંતકણને માટે સંચિત રહે છે. મનમાં સધળી પૂર્વ ધટનાઓ મૂળથી સંસ્કારદ્વપે સચવાઈ રહેતી આવી છે. મન સર્વબ્યાપી છે એ સત્યને પ્રકાશમાં લાવવાનું કરું એ કંનનું મોટામાં મોટું પરાકરમ છે, પરંતુ વેદાને તો યુગો પૂર્વે જગતને શીખવું છે અને તેને ‘માયા’ અથું વિશિષ્ટ નામ પણ આપેલું છે. શૌપન હેગર માત્ર યુક્તિની ભૂમિ પર જોભો રહે છે, અને યુક્તિદ્વારા વેદેનાં તત્ત્વોની વિવેચના કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. પરંતુ શંકરાચાર્યજી તો વેદેને આર્થ કહી ગયા છે. અહીં કવિ જગદીશ જોશીના એક ગીતની પંક્તિ યાદ આવે છે -

આ તો બીજાંથી ફૂટી છે ડાળ,
કે એક એક પાંદડીમાં પ્રગટચું પ્રભાત.

૫. અધ્યાત્મવિદ્યા ભગવાનનું વિલૂપીશપ છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ભગવદ્ગીતાના દસમા અધ્યાયમાં કહે છે - ‘અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનામ् - બધી વિદ્યાઓમાં હું અધ્યાત્મવિદ્યા છું.’ વિદ્યા અજ્ઞાનને દૂર કરી જાનનું વિતરણ કરે છે. અંધકારને પરહરી પ્રકાશનું વિતરણ કરે તે વિદ્યા. પશુતાને છોડવી મનુષ્યત્વનું પ્રતિસ્થાપન કરે તે વિદ્યા. પરન્તુ વિદ્યાઓ તો અનેક છે. આપણા દેશમાં તો ચૌદ વિદ્યાસ્થાનો બતાવવામાં આવેલ છે અને ચોસઠ કળાઓ બતાવવામાં આવી છે. પરન્તુ આ બધી વિદ્યાઓનું ઉત્તમાંગ અધ્યાત્મવિદ્યા છે.

વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મ - વિદ્યા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે. અધ્યાત્મવિદ્યા વિશે ચાર વેદ, વેદાંત સૂત્રો, પુરાણો, ભાગવત અને ગીતા જેવાં ધર્મશાસો છે. આ બધાં કૃષ્ણનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે.

શિવજીની કઠોર તપસ્યા, ઉપાસના કરીને રાવણે ગૂઢ વિદ્યાઓ પ્રામ કરી હતી. ત્યાં સુધી કે હિમાલયમાં આવેલ કૈલાશ શિખરના શિવાલયમાંથી ખૂદ શિવજીને લિંગસ્વરૂપે હથેળીમાં લઈને શ્રીલંકા લઈ જવા તૈયાર થયો. આટલી મહાન શક્તિઓને/વિદ્યાઓને ધારણ કરનાર રાવણ રાક્ષસકુળમાં જન્મ્યો હતો. તે આ અદ્ભુત વિદ્યાઓનો સદૃષ્યોગ કરીને રાક્ષસ કોટિમાંથી દેવકોટિને પામી શક્યો હોત. પણ રાવણે તે વિદ્યાને દુમાર્ગે વાળી અને તેનો નાશ થયો, ભગવાન શામચંદ્રજ્ઞાન થયે.

દિતિ અને અદિતિ બે બહેનો હતી. અદિતિના પુત્રો આદિત્યો-દ્યુ-કહેવાયા અને દિતિના પુત્રો દૈત્યો કહેવાયા. આદિત્યો ભગવાનના

ભક્તો છે અને દૈત્યો નાસ્તિક છે. પ્રહ્લાદનો જન્મ દૈત્યકુળમાં થયો હતો, છતાં પણ બાળપણથી તે પરમભક્ત હતો ભગવાનનો. તેની ધર્મનિષ્ઠા અને ભક્તિને કારણે તે ભગવાનનો પ્રતિનિધિ ગણાય છે. ભક્ત પ્રહ્લાદને પિતા હિરણ્યકશ્યપુ દ્વારા ભગવાનની ભક્તિ ન કરવા માટે અને ભક્તિ કરતાં રોકવા માટે ઘણું જ કષ્ટ અપાયું. અરે ! ત્યાં સુધી કે ધગધગતા લોખંડના થાંભલાને ભેટવા માટે દુરાગ્રહ કર્યો. ભક્ત પ્રહ્લાદ તો ભક્તિમાં આસક્ત હતા. તે જાણતા હતા કે જેણે જન્મ આપ્યો છે તે ભગવાનને જ જિજ્વાડવાની અને મારવાની સત્તા છે. એમ સમજાને તેઓ થાંભલાને ભેટવા. જી કરતાં પણ શિવસમશરીર ઉત્તમ છે અને કષ્ટભંજક ભગવાને નૃસિંહ સ્વરૂપે પ્રકટ થઈને હિરણ્યકશ્યપુનો નાશ કર્યો.

આજના વિજ્ઞાનયુગમાં માણસે અણુબોન્બ, નેપામબોન્બ, લેસરકિરણોની શોધ કરીને એક વિસાટ પગલું ભર્યું છે, પણ જો રાક્ષસપ્રકૃતિના કોઈ માણસના મગજમાં દુર્બુદ્ધ આવે અને એકાદ આણુબોન્બ, નેપામબોન્બનો ઉપયોગ માનવવસ્તી ઉપર કરે તો ભયંકર નૃસંહર થાય. રાવણ, હિરણ્યકશ્યપુ, કંસ વગેરે મહાન વિદ્યાઓના જાણનાર વિદ્યાપુરુષો હતા. તેમ છતાં પણ તેમાંથે પ્રામ કરેલી વિદ્યાઓનો ઉપયોગ દુમાર્ગે કર્યો અને તેમનો નાશ થયો.

શબ્દમાત્ર અપરાવિદ્યા છે. શબ્દમાં શક્તિ છે. પણ તે મર્યાદિત છે. શબ્દ અર્થબોધ આપીને આકાશમાં લીન થઈ જાય છે. શબ્દ દ્વારા અર્થ પ્રામ થાય છે. પરંતુ અર્થબોધ થયો એ જ વિદ્યા નથી. શબ્દએ આપેલ અર્થબોધ થયો એ જ વિદ્યા નથી. શબ્દએ આપેલ અર્થબોધ અનુભવમાં પર્યવાસન પામે ત્યારે તે વિદ્યા બને છે. ઝગવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ પણ અપરાવિદ્યા છે, કારણ કે વેદો પણ શબ્દાત્મક છે.

શબ્દ બાબનું વાર્ણન કરી શકતા નથી, કારણ તે અનુભવનો વિષય છે. ‘વેદ’ના શબ્દો તો પરમાત્મા સિવાયની ઈતર વસ્તુઓનો નિર્ણય

કરે છે. વેદો તો ભગવાનને નિપેધ માર્ગે વળવે છે. નિપેધ કરતાં કરતાં અવશિષ્ટ રહેતે પરમાત્મા છે. પરમાત્માનું વળું શ્રુતિઓ પણ વિદેયાત્મક રીતે કરી શકતી નથી. માટે વેદાદિ શાસ્ત્રો પણ અપરાવિદ્યા છે.

આમ છતાં વેદાદિશાસ્ત્રો, ભગવદ્ધીતા, રમાયણ, ભાગવત આદિ ગંથો અધ્યાત્મવિદ્યામાં આવે છે. ‘આત્મનમ् અધિ ઈતિ અધ્યાત્મમ्’ જે આત્મા વિશેના છે, જે આત્માભિમુખ કરે છે તે અધ્યાત્મ છે. આત્મા અખંડ એક રસ, ચિન્મય, સૂક્ષ્મ અને અસ્તિ, ભાતિ પ્રિય સ્વરૂપ છે. આત્મા તરફ લઈ જતી વિદ્યા અધ્યાત્મવિદ્યા છે.

અધ્યાત્મ વિદ્યા, અવિનાશી સુખનો નિર્દેશ કરે છે. અધ્યાત્મવિદ્યા સ્થૂળ છોડવી સૂક્ષ્મ તરફ લઈ જાય છે. માટે અધ્યાત્મવિદ્યા જ સર્વ વિદ્યાઓનું ઉત્તમાંગ છે. અધ્યાત્મવિદ્યાથી અર્થપ્રાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ ભગવાનનું વિભૂતિરૂપ છે.

અંતરનાં અજવાળાં

અંતરનાં અજવાળાં

૬. અભિમાન

ભીત થઈ જાયે જાયું છે એટલે,
દ્વાર થઈને ખૂલવાનું મન નથી !

- હરીશ વટાવવાળા

જે છીએ તેના કરતાં વિશેષ દેખાડે કરવો એ અભિમાન છે. અભિમાન બે પ્રકારે છે. (૧) હું પુરુષ છું, હું સી છું એ સામાન્ય અભિમાન છે (૨) હું વિદ્વાન છું, ગુણવાન છું, ઇપવાન છું, ધનવાન છું, એમ કહેનાર બ્યક્ઝિત વિશેષ અહંકારી છે. આ અહમ્-અહંકાર-અભિમાન પોતે જ ખરાબ છે. અભિમાની બ્યક્ઝિત ભગવાનને પ્રિય નથી.

માણસ ધનનો અહમ રાખે, પરંતુ ધન જાય ત્યારે તેને દુઃખ થાય છે. સત્તાનો અહમ્ રાખે પણ સત્તા જાય ત્યારે તેને દુઃખ થાય છે. ઇપનો અહંકાર રાખે પણ વૃદ્ધ થઈ જાય ત્યારે ઇપનું શું થાય છે ? વિદ્યાનું પણ અભિમાન સારં નથી. સાચે તો વિદ્યાથી વિનય, નમ્રતા મળવાં જોઈએ. વિનયથી વિદ્યા શોભે છે. વિદ્વાન જો અહંકારી હોય, અભિમાની હોય તો તેની વિદ્વતા સાપે પીવેલા દૂધ જેવી છે. સાપે પીવેલું દૂધ પણ તીવ્ર જેર બની જાય છે. તેમ વિદ્યા ગમે તેટલી ઉચ્ચ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરી હોય પણ જો વિદ્વાન તેનું અભિમાન રાખે તો સાપને દૂધ પાઈને પેદા કરે જેવી છે. એવી રીતે ધનથી પણ વિનયી બનવું જોઈએ. જેમ વિદ્વતા પચાવવી

૩૮

અધરી છે. તેવી જ રીતે ધન પાણ પચાવવું અથરું છે. માગુસ સત્તાનો મદ રાખે છે. પરંતુ સત્તા ઉપર જ્યારે હોઈએ ત્યારે વધુ ને વધુ વિનયી અને નમ્ર બનવું જોઈએ. વિદ્વતા, સત્તા અને ધન પારા જેવાં છે. પારો કોળાય પછી આથમાં આવવો મુશ્કેલ છે, તેમ સત્તા, ધન અને વિદ્વા આથમાંથી સરકી ગયા પછી પાછી મેળવવી અધરી છે. માગુસ અભિમાની થાય તો આ ત્રણે દમયંતીના આથમાંથી સરકી ગયેલી માછલીઓ છે. માટે આપણે અભિમાનથી દૂર રહી ખૂબ જ નમ્ર, વિનયી અને વિવેકી બનવું જોઈએ.

જગતમાં બે પ્રકારનાં માગુસો છે. સજજન અને દુર્જન. બંનેને વિદ્વા, ધન અને શક્તિ મળે છે. તેમાં દુર્જન વિદ્વાનો વિવાદ માટે ઉપયોગ કરે છે. લોકોને મૂર્ખ ગાંગે છે. વિદ્વાનોને પ્રશ્નો પૂછી પોતાની વિદ્વાનું, મોટાઈનું પ્રદર્શન કરે છે. દુર્જન ધનવાન હોય તો અભિમાની બને છે. ધનનો દુર્બ્યલ કરે છે. તેની પાસે શક્તિ હોય, સત્તા હોય તો બીજાને કષ્ટ આપે છે. પાણ સજજન તો વિદ્વાદન કરે છે, ધનનું દાન કરે છે. બીજાઓને માન આપે છે, સન્માને છે, સત્કારે છે અને સેવા કરે છે. પૈસા તિજોરીમાં રાખી મૂકવા નહિ, પાણ સફુલિયોગ માટે છે. તે જ રીતે સજજન પાસે શક્તિ હોય તો અન્યનું રક્ષાણ કરે છે.

આમ વિદ્વા, ધન, ફ્રપ, ગુગુ અને શક્તિનો વિકસ આહ્મ રોકે છે. વળી ભગવાન અભિમાનીનું અભિમાન જરૂર તોડે છે. ધાસ પવનના સપાટા સાથે નમી જય છે. જેથી તે તૂટણું નથી. ઝાડ અક્કડ રહે છે. તે ગમે તેટલું પ્રચંડ હોય તોપાણ પવન તેને ઝુકાવે છે. માટે અભિમાન ન રાખવું અને નિરાભિમાની નમ્ર બનીને નિરામય, નિતર્યા નીર જેવું નિર્મળ બની

મન અને કર્મથી શરીરને શુદ્ધ કરવું. અભિમાન માગુસને અંધ બનાવે છે. ધૃતરાખ્ર જન્મથી અંધ હતા. દુર્ભાગ્યે તેમને આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિ મળી નહોતી. તેમના પુત્રો કૌરવો પાણ ધર્મની બાબતમાં તેમના જેટલા જ અંધ હતા, આંખો હોવા છતાં. આંખો હોવા છતાં માગુસની દ્રષ્ટિમાં અભિમાન હોય તો તે જગતને હોવા છતાં પાણ અંધ છે. તેને બીજાની દ્રષ્ટિથી જોવું પડે છે. દુર્યોધન રાજા હોવા છતાં પાણ સેનાવિધિત દ્રોગુણાર્થ પાસે સેનાની પરિસ્થિતિનો જ્યાલ મેળવવા પહોંચી જય છે અને સલાહ મેળવે છે. આમ દુર્યોધન રાજા હોવા છતાં પાણ તે સેનાપતિની સલાહ લેવા માટે જય છે. તેવી જ રીતે દ્રોગુણાર્થ જાગૃતા હોવા છતાં દુપદરાજના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમનને ધનુષ્ય વિદ્વાનું શિક્ષણ આપે છે. દ્રોગુણાર્થનું મોત ધૃષ્ટદ્યુમનના હાથે થવાનું હોય છે. આમ દુર્યોધનની આંખો ઉપર અભિમાનનાં પડળ ચઢ્યાં હતાં જેથી તેને દ્રષ્ટ હોવા છતાં પાણ અંધ હતો. જ્યારે દ્રોગુણાર્થ જ્ઞાન હોવાથી વધુ નમ્ર હતા.

જે અભિમાની છે તે ભૌતિકવાદી છે. એટલે જ તેઓ જાગૃતા નથી કે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ્યાનનું ધ્યેય છે. તેઓ ભૌતિક જગતના બાબા દેખાવથી મોહિત થાય છે અને મોકા શું છે એ સમજતા નથી. ભૌતિક બંધનમાંથી મુક્તિ વિશે મનુષ્યોને જ્ઞાન હોતું નથી, તે અનાથ છે.

॥ ક્ષીરણ પુણ્ય મર્ત્યલોકં વિશાળિ ॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પાણ કહું છે કે, સત્કર્મોનાં ફળ ભોગવાઈ જતાં મનુષ્ય સુખના શિખરેથી ગબડી પડી જ્યાનના સૌથી નીચા સરે

ફરીથી આવી જાય છે. આમ અભિમાનીઓનું અધઃપતન થાય છે.

ઉપનિષદમાં કથા છે કે : દેવતાઓને વિજય મળ્યા પછી પોતાની શક્તિનું અભિમાન થયું. પોતાના ભક્તનું પણ અભિમાન ભગવાન દૂર કરે છે. એમ આ દેવોના અભિમાનને દૂર કરવા ભગવાન સ્વયં એક તેજસ્વી યક્ષદ્વારે પ્રગટ થયા. દેવો આ અશાતપૂર્વ સત્ત્વને જોઈને તે કોણ હશે તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. દેવોમાં બળવાન ગળણાતા વાયુદેવ તેની ભાણ મેળવવા ગયા અને યક્ષને પૂછ્યું કે તમે કોણ છો ? યક્ષે કહ્યું : પહેલા તમે કોણ છો ? તે કહે. વાયુદેવ કહ્યું : હું વાયુ છું અને આ જગતની હર કોઈ વસ્તુને ઉડાવી દેવાની મારામાં શક્તિ છે. યક્ષે વાયુદેવને એક તગુખલું બતાવીને કહ્યું કે : આ સામાન્ય તગુખલાને ઉડાવો. વાયુદેવતા તો પોતાની સમગ્ર શક્તિથી, વેગથી તેના પર ધસી ગયા. તગુખલું તો જમીન સાથે ચોંઠી ગયું. વાયુદેવતા તગુખલાને ઉડાડી ના શક્યા !

દેવોના મુખદ્વય અજિન યક્ષની પાસે ગયા અને પોતે અજિન છે અને આ જગતની દ્રેક વસ્તુને બાળી શકે છે. યક્ષે અજિનદેવતા સમક્ષ પેલું તગુખલું મૂક્યું અને કહ્યું કે આને બાળો ! અજિનદેવ પણ તે તગુખલાને બાળી શક્યા નાલિ. અને શરમાઈને પાછા ગયા.

પછી આવ્યા દેવરાજ ઈન્દ્ર. એનું માનબંગ કરવાનું ભગવાનને ગમ્યું નાલિ. તેથી પોતે અદેશ્ય થઈ ગયા. ને તે સ્થાને ભગવતી ઉમા હેમવતી પ્રકટ્યાં : ઈન્દ્રએ તેમને પૂછ્યું : તેના જવાબમાં તેમણે કહ્યું કે : તે તો ભગવાન હતા અને તેમની શક્તિથી જ તમને વિજય મળ્યો છે.

અજિન, વાયુ, જળ તો મૂળ તરફો છે. તેનો અહમું ટકતો નથી.

તો આપણે તો તગુખલાથીય તુચ્છ છીએ. આપણનું અભિમાન કેટલું ટકવાનું છે ? ભગવાનના ભક્તે તો ધારસના તગુખલા જેવા નમ્ર બનવાનું છે, સહનશીલ બનવાનું છે, પોતાને કોઈ માન આપે તેવી ઈચ્છા રાખવાની નથી. પણ આપણે સૌને માનની દંધિથી જોવાનું છે. આપણે તો બધાથી નાના છીએ. તેમ સમજવાનું છે. અભિમાનને પાસે આવવા દઈએ તો સુઝી થવાય નાલિ. જો ભગવદ્ માર્ગમાં સુખદ્વારે પરહરવું હોય તો અભિમાનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તો જ માગસની પ્રગતિ થાય છે.

જાની બનતા પહેલા ક્ષુદ્ર બનો, સેવા કરો. ઉચ્ચકુળનું અભિમાન છોડો તે અત્યંત જરૂરી છે.

* * *

૭. આપણાં સ્વજનો

આત્મતિરસ્કાર એટલે પોતાની જાત પ્રત્યે આગુગમો, ક્યારેક માનહાનિ, અપમાન, અપમાનજનક બનાવ, તિરસ્કાર થાય ત્યારે આપણે આપણી જાતને તિરસ્કારીએ છીએ અને એટલી હદ સુધી કે આવેશમાં આવી જઈને જાતને આત્મધાત તરફ દોરી જઈને છીએ.

આત્મતિરસ્કાર અનુભવનાર વિચારે છે કે, ‘હું નકામો છું. મારી કોઈ જ ગુણતરી થતી નથી. મારો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી, મારું ધાર્યું કરવા હેતા નથી, મને જે માન મળવું જોઈએ તેટલું મળતું નથી. મને કોઈ સાચવતું નથી. ઘરના ફૂતરાને સાચવે તેટલું પણ નહીં ! મારો કોઈ ખાવાનોય ભાવ પૂછતું નથી !’ આમ બાળકો, યુવાનો, યુવતીઓ, વૃજો-વૃદ્ધાઓ સુધી દેકને આવી સ્વજનોની તિરસ્કારવૃત્તિથી મન સતત ઉંઘ્યા કરે છે. જ્યારે જ્યનમાં આમ સતત બનતું રહે ત્યારે આત્મતિરસ્કારનું જેર વધતું જ જાય છે અને થાય છે કે, ‘લોકોનું, સ્વજનોનું, સહોદરોનું આટાટલું કામ કર્યું છતાં જ્યનમાં શું મેળવ્યું ? માત્ર તિરસ્કાર જ ? હવે તો દુઃખ સહેવાતું નથી, હું જ ભોળો હતો, મારા ભોળપણનો લોકોએ ગેરલાભ ઉકાવ્યો અને આજે હું કયાંયનો ન રહ્યો.’ આમ આપણે સતત વિચારતા હોઈએ છીએ. તેમ છતાં અન્યાય આગળ આપણે મૂંગા બોકડાની જેમ માથું નીચે રાખીને શહીદ થતા હોઈએ છીએ. આપણે રોજેરોજ વધેરાતા હોઈએ છીએ, આપણાં જ સ્વજનો દ્વારા.

૪૩

લોકોની ઉપેક્ષાવૃત્તિ આપણે સહન કરી શકીએ પણ જ્યારે આપણાં સ્નેહીઓ/સ્વજનો અને વિરોષ તો સહોદરોની ઉપેક્ષાવૃત્તિ સતત આપણા પ્રત્યે થતી રહે ત્યારે આપણાને આપણી જાત પ્રત્યે તિરસ્કારબાબ જન્મે છે. સહોદરોમાં જો સ્વાર્થીવૃત્તિ હોય અને આપણા સ્વભાવનો ગેરલાભ ઉકાવતા હોય, આપણે જ ગુનેગાર હોઈએ તેમ આપણાં સ્વજનો આપણને પાંજરામાં ઊભા રાખે ત્યારે મન સતત કોરાયા કરે છે, ઉંઘ્યા કરે છે. તે વખતે જો મનના દોડતા ધોડાની લગામને કંબૂમાં ન રાખીએ તો આપણો જ્યનસ્થ ઊંડી ખાઈમાં પડી જાય છે. અને મન આપણને આપથાત તરફ દોરી જાય છે. આવું દેકના જ્યનમાં ક્યારેક ક્યારેક બનતું જ હોય છે. આવું બને ત્યારે મનના ધોડાની લગામને ખેંચીને એકાંતનો ત્યાગ કરી મિત્રો વચ્ચે દોડી જવું અને મનનો ઊભરો કાલવીને હળવા થઈ જવું, જેથી આપણે આપણી જાતને આત્મદ્રોહમાંથી બચાવી શકીએ.

જ્યનમાં કંટાળો અને થાક અનુભવવાનું કારણ જાત સાથે પ્રેમ કર્યો નથી તે છે. લોકોની દેખાદેખીએ શક્તિ-મર્યાદાની ચિંતા કર્યા સિવાય મોટા ધ્યેયો બાંધ્યા અને જ્યારે એ ધ્યેયોમાં સહૃણતા ન મળે ત્યારે આપણે આપણી જાતનો દોરી એ છીએ. જ્યનમાં સતત સહૃણતા મળતી જ રહે તેંબું ન પણ બને. રેસનો ધોડો સતત પહેલો આવે એવું પણ બનતું નથી. પરંતુ આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે, આપણે જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે સહૃણ થયા છીએ ત્યારે જાતનો આભાર માનીએ છીએ અને ધન્યવાદ આપીએ છીએ ખરા ?

જ્યનમાં કયાંય કોઈ વેળા કટોકટીનો કાળ આવે અને નિષ્ફળતા સતતાપતી હોય ત્યારે આવો વિચાર કર્યો છે ? જ્યનમાં આવતી મુશ્કેલીઓ આવી છે તો મેં હિંમત અને ધીરજનો સામનો પણ કર્યો છે. આ મુશ્કેલી પણ હું પાર કરી શકીશ. અત્યાર સુધી અપાર મુશ્કેલીઓ આવી છે તેમાં

જ મારી શક્તિઓનું માપ નીકળ્યું છે. આ મુશ્કેલી એ તો કંઈ જ નથી. જ્યનમાં નિષ્ફળતા તો સતત મળ્યા જ કરે છે, સફળતા તો ક્યારેક જ મળે છે. સફળતા મળે ત્યારે આનંદ અને નિષ્ફળતા મળે ત્યારે દુઃખ થાય અવું થવું ન જોઈએ. હંમેશા આવનાર પરિસ્થિતિનો શાંતચિત્તો સામનો કરીને આગળ વધવું જોઈએ. લશકરનો સૈનિક ક્યારેય નિષ્ફળતાને નજર સમક્ષ રાખતો નથી, પર્વતારોહકની દ્રિષ્ટિ હંમેશા શિખર તરફ જ હોય છે. જ્યનમાં ઘટની/ઘટનાઓનો સૈનિક અને પર્વતારોહકની જેમ સામનો કરવો જોઈએ.

જ્યનમાં સ્વજનોથી દૂર રહી વાસ્તવિકતાની વધુ નજીક રહેવું જોઈએ. ધ્યેયો અને અપેક્ષાઓ આપણા પર જાહીદી અસર ઉત્પન્ન કરે છે, જેને કારણે ઘરીભર પણ આપણે પગ વાળીને બેસતા નથી. માગુસ ભૌતિક મૂલ્યો તરફ ધોડી રહ્યો છે અને એ ધોડથી પોતાના પ્રત્યે બેદરકાર બન્યો છે, જેને કારણે તે ઘોલાચલ સ્થિતિમાં મુકાઈ ગયો છે.

ચિંતાઓ, હનાશાઓ, ભારણો, થાક, કંટાળો, ઉપેક્ષા, સંધર્યોના જનક આપણે આપણી જાત સાથે સમાધાન કરીને લોકો પ્રત્યેની અપેક્ષાઓ ઓળી કરી સફળતાને યાદ કરી, કાર્ય પ્રત્યે નિષ્ઠા સાથે ગ્રેમ રાખીને સતત ગતિશીલ મન રાખી, આત્મવિશ્વાસ કેળવી યોગ્ય અને તિકણ દ્રિષ્ટિ રાખીને આગળ વધીએ.

અંતરનાં અજવાળાં

અંતરનાં અજવાળાં

૮. આમાર મન કી વેતે ચાઓ

બંગાળી ભાષામાં કીર્તન છે -

'આમારા મન કી વેતે ચાઓ,'
સુધા ખેતે આનંદ પૂરે.
તથાય રાગેર માનુષ ચલે, નિર્વિકારે,
આનંદમય બાજાર ખાનિ,
હોચે સદ્ગ પ્રેમેર ધ્વનિ
આગુને બાઢે એક ધરે.
તથાય કામી, લોલીર યેતે વારણ,
શુદ્ધ હોય જર, રાગેર કરણ,
કેવલ સેઈ, જેતે પારે,
તુઈ જાબિ કિ કરે
(ઓરે આફુરે)
સાહસે કિ હે કિ ગિલતે પારે !'

અર્થાત્ :

અરે મન ! તું ક્યાં જવા ઈચ્છે છે ? શું તારે આનંદપુરમાં સુધારસનો સ્વાદ લેવો છે ? ત્યાં તો માગુસે રાગ્દ્રોષથી રહિત થઈ નિર્વિકાર રહેવાનું છે. એ આનંદમય બજારમાં હમેશાં પ્રેમનો જ ધ્વનિ બજી રહ્યો છે, પણ ખબરદાર ! ત્યાં તો અનિન અને ધર્દ એક ધરમાં જ રાખેલાં છે; ત્યાં કામી, કોધી, લોલી વગરેને જવાની સખ્ત મનાઈ છે. જે રાગ્દ્રોષાદિથી રહિત કેવળ વિશુદ્ધ

અંતઃકરણવાળો થયેલો છે તેને જ ત્યાં જવાનો અધિકાર છે; પણ હે મન! તું તો વિષયનું ગુલામ છે એટલે તું ત્યાં શી રીતે જઈ શકશો !

આનંદપુર તો ઈશ્વરનું રહેવાનું સ્થાન છે. ત્યાં જવા માટે આપણામાં રહેલા કોઈ, લોભ, મોછ, માયા, મદનો ત્યાગ કરી નિર્બેંધ થઈને, કોઈ પણ આવરણનોના વાધાનો ત્યાગ કરીને, જાતને પરિશુદ્ધ કરીને જ જવાય. આ બધામાંથી એકનો વળગાડ આપણને હોય તો આનંદપુરના દ્વાર સુધી પણ જઈ શકતું નથી. હરકારું ભગવાન આપણી સાથે જ છે તેવા ભાવથી જ તેનું સ્મરણ કરવું જોઈએ, સૂતા હોઈએ ત્યારે ભગવાનને પ્રણામ કરી રહ્યા છીએ તેવી ભાવના રખવી જોઈએ, સુષુપ્તાવસ્થામાં હોઈએ ત્યારે તેનામાં લીન થયા છીએ તેવી ભાવના રખવી જોઈએ, શહેર, બજારાં ફરતા હોઈએ ત્યારે તેની પ્રદક્ષિણા કરીએ છીએ તેવી ભાવના મનમાં દઢ કરવી જોઈએ. કરણ કે શબ્દમાત્રમાં ભગવાન બિરાજેલો છે, એકે એક અક્ષરે તેનું નામ આવે છે. ભગવાન તો આપું-આપુંમાં વ્યામ છે. ઉપરના કીર્તનમાં શરૂઆતમાં જ પ્રશ્ન છે કે ‘અરે મન! તું ક્યાં જવા ઈચ્છે છે?’ મન ચંચળ છે, મનની લગામ ખેંચીને રખવાની હોય છે. જો તે લગામ સહેજ પણ કીલી પડે કે મનની ગતિ ત્વરથી ઘેરવા લાગે છે અને એ આંધળી ઘેર આપણને તમસના ફૂવામાં ઘડેલી દે છે તો તેજસમાં પણ લઈ આવે છે. પરંતુ તે માટે માણસે આત્મશલાઘા, પરનિદ્રા, ચમત્કાર, બુદ્ધિભેદ, શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા, અભિમાનનો ત્યાગ કરી અક્ષિયન, નીતર્થા, નિર્મળ નીર જેવા બનીને તેજસને પામી શકાય છે. તેજસના તેજસુજ્ઞમાં વિલીન થયા પછી જિર્ખગતિને પામી ઈશ્વરના આનંદપુરમાં પહોંચી શકાય છે અને આપણામાં પ્રકટે છે પારસપણું. પણ દુર્ભાગ્યની વાત તો એ છે કે આપણો આપણામાં રહેલા અસુરોનો ત્યાગ કરી શકતા નથી.

ભગવદ્ પ્રામિ માટે તો સત્તશિક્ષા, સત્તસંગ, સત્તસાધના અને સ્વાધ્યાયની જરૂર છે. આ ચાર અંગો દ્વારા આચાર-વિચારોની શુદ્ધિ થાય છે અને ભગવત્કૃપા તો સર્વવ્યાપી છે, સર્વોપરિ છે. આ ચાર અંગોની પ્રામિ થાય તો આપણામાં ચૈતન્યલીલા પ્રકટ થાય છે અને મન નાચી ઊઠે છે. શાસે -ગ્રથાસે નામ બ્રહ્મનું નિરંતર ચિંતન થવા લાગે છે ત્યારે માત્ર નામસમરણ જ થાય છે એમ નથી. પરંતુ રોમેશેમણું ધૂન મચી રહે છે અને બધી જ ઈન્દ્રિયોમાં એક જાતની તાળ આવે છે અને આંતરચેતના જગૃત થાય છે. અનન્ય ભાવે કરેલ ભક્તિ, ચિંતન, મનન, નિર્દિષ્યાસન, ઉપાસના અને સ્વાધ્યાય કરવાથી આપણા યોગક્ષેમનું વહન ભગવાન કરે છે અને એટલે જ ભગવાને ગીતાજ્ઞાં કહું છે કે :-

‘અનન્યાશ્રિતયંતો માં યે જનાઃ પર્યુષસતે ।
તેષાંનિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહાસ્યહમ् ॥’

અર્થાત्

‘જેઓ બીજી બધી ચિંતાઓ ત્યજ ઈન્દ્રિયોને અનન્ય ભાવે મારું જ ચિંતન કરતા થક મારી ઉપાસનામાં જોડાયેલાં રહે છે, એવા નિત્યયુક્ત ભક્તોનાં યોગ (યોગમાર્ગમાં સહાયક એવા બાદ્યાંતર પદ્ધતોં અને સંયોગો મેળવી આપવાનું કર્ય) અને ક્ષેમ (થયેલ લાભને જાળવી રખવાનું કર્ય) હું જ વહન કરું છું.’ આવી ભાવનાયુક્ત થઈ મનને ‘તું ક્યાં જવા ઈચ્છે છે?’ એવો પ્રશ્ન પૂછીને નહીં પણ મનને આપણે ઈચ્છીએ ત્યાં લઈ જવાનું છે. મનને ભગવદ્ પ્રતિ ધ્યાનસ્થ કરવાનું છે અને ધ્યાનનો સ્વાધ્યાય થાય તો ભગવાનના આનંદપુરમાં જઈ શકાય છે.

૬. આત્માનું અનુસંધાન

આપણે જેટલા હક્ક માટે જગ્રત છીએ તેટલા ફરજ પ્રત્યે સભાન રહેતા નથી. પ્રથમ ફરજ છે, પછી હક્ક છે. પરંતુ આપણે તો ફરજ ભૂલી ગયા છીએ અને માત્ર હક્ક પ્રત્યે જ સભાન રહ્યા છીએ. તેથી ઘણા અનર્થો થાય છે. હક્ક પ્રત્યે સભાન માણસમાં આસુરીતત્વો અણે જમાવીને બેઠાં છે. ભગવાન મહાવીરે કંધું છે કે ‘જેને તું હણવા માગે છે તે તું જ છે, જેને તું પરિતાપ આપે છે તે તું જ છે, જેના પર તું શાસન ચલાવે છે તે તું જ છે, જેને તું મારી નાખવા માગે છે તે તું જ છે.’

કોઈ પણ ધર્મ કે સંપ્રદાય હિંસા આચરવાનું કહેતો નથી. કોઈ શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ નથી. તો આ હિંસા આવી ક્યાંથી ? માણસ માણસ વચ્ચે આસુરીતત્વ આવ્યું ક્યાંથી ? આજે જેમ દુનિયા નાની થઈ ગઈ છે, આપણે સર્જેલા વૈજ્ઞાનિક સાધનોથી. ત્યારે માણસ માણસ વચ્ચેનું અંતર વધ્યું છે. માણસના અંતરમાં - હદ્યમાં - નાતજાતના બેદભાવ ઊભા કર્યા છે, ઈશ્વરની પાસે કોઈ નાતજાત નથી. એટલે જ ભગવાને દરેકમાં લાલ લોહી વહેતું કર્યું છે. કોઈમાં લીલું લોહી વહેતું નથી, ભૂલું લોહી વહેતું નથી, પીળું લોહી વહેતું નથી. જો ઈશ્વરને ત્યાં અલ્લાહને ત્યાં આવા બેદ નથી તો માણસ માણસ વચ્ચે બેદની અલેદ દિવાલ ચણું કોણે ? આ અનિષ્ટોનું કારણ નાતજાત નથી. કોમ નથી પરંતુ બ્યક્ઝિનગત સ્વાર્થબુદ્ધિ છેડે ન જીડે તો બધું જ નકામું છે. સ્વાર્થબુદ્ધિને કારણે જ આજે કુટુંબ કુટુંબ વચ્ચે, પડોશી પડોશી વચ્ચે, કોમ કોમ વચ્ચે, દેશ દેશ વચ્ચે એકતા

તૂટી રહી છે. યુદ્ધો થાય છે. ક્યાંય આત્માનું અનુસંધાન રહ્યું નથી. આત્માનું અનુસંધાન થાય તો આત્માની સાચી પરબ થાય અને આત્માની સાચી પરબ થાય તો પરમાત્મા સહેજે મળી જાય. પરમાત્માની સાચી ઓળખ એટલે જ એકત્મતા. એકત્મતાની વાતો કરનાર આપણે કોઈના ઘર ઉપર પથ્થર હેંકવાનું, સણગતા કાકડા નાખવાનું, કોઈનું ખૂન કરવાનું કે સ્ટેબીંગ કરવાનું પણ ચૂકતા નથી. દિવસે એકતા સમિતિ, શાંતિ સમિતિનું અધ્યક્ષસ્થાન લઈને, તેના સભ્યપદે રહીને કે શ્રોતા બનીને કે ધર્મસભામાં જઈને એકતાની, શાંતિની વાતો કરનાર આપણે રાતે દુકાનો બાળવા, પથ્થરમારો કરવા, બીજાના ઘર પર સણગતા કાકડા નાખવાનું ચૂકતા નથી. કારણ કે રિબાવવામાં, રિબાતા જોવાનો ઉત્સવ ઊજવીએ છીએ. કારણ કે એકતાની વાતો કરનાર આપણે બીજાના આત્માને ઓળખી શક્યા નથી.

મંદિરો તોડવાથી, મસ્જિદો તોડવાથી, ગુરુદ્વારા તોડવાથી એકત્મતા ક્યારેય સાચી શકતી નથી. આપણે આપણા હક્ક માટે ભાધેર ભિલકતોને નુકશાન કરીએ છીએ, હિંસા આચરીએ છીએ. આ તો આપણામાં રહેલી શિશુવૃત્તિ છે. બાળકને જોઈતી વસ્તુ ન મળે અને ઘરમાં તોડફોડ કરે તેવી વૃત્તિ છે. આપણે આસુરીધર્મ અનુસરીને માનવધર્મ ભૂલી ગયા છીએ. વિચારોનું એકય ક્યાંય જોવાતું નથી. માત્ર નાત-જાતના, ઊંચ-નીચના બેદભાવ રખવાથી શું વળગવાનું છે ? સાચી જરૂર તો છે તૃપુણા અને લાલસાની આસુરીવૃત્તિઓનો ધ્વંશ કરવાની.

એકતા હોવી જોઈએ માનવી માનવી વચ્ચે હદ્યની, આત્માની, દુનિયાના તમામ અનિષ્ટો સામે લડી લેવાની, ગ્રભુમય જીવન જીવાની.

માણસ માણસ વચ્ચે એકત્રતા અને તાદ્ધન્યતા સાધવા વિશુદ્ધ અને નિષ્કામ સેવા, અન્યાની સાચી પરબ, આત્મદર્શન અને આત્મપરીક્ષાણ મુખ્ય છે. તો જ આત્માનું કલ્યાણ થાય. આપણે આપણી સ્વકુંડલીમાંથી બહાર નીકળવાનું છે.

કોઈપણ ધર્મ કે સંપ્રદાયમાં શોષણભરી રીતિઓ માત્ર વિધિઓ કે દેવકામો, વિધિઓના અવનવા વેશો ને દંબ તેમજ પ્રદર્શનકારી રીતરસમ જોવા મળે. તે ધર્મ કે સંપ્રદાયને આચરનારા સાચા ધર્મને ઓળખી શક્યા નથી. કર્તવ્ય, માનવપ્રેમ, કર્મગુણ અને માનવસેવા એ જ ઉત્તમધર્મ છે. મહાન સંત એકનાથે ગંગાજળ ગર્દભને પીવડાવીને કર્તવ્ય બજાવ્યું હતું અને યાત્રા પૂરી કર્યાનું પુણ્ય મેળવ્યું હતું.

વિશ્વ સાથે એક્ય અને તાદીત્યતા સાધવા વિશુદ્ધ અને નિષ્કામ સેવા એ જ ઉત્તમ ધર્મ છે. જીવનમાં ઉત્તીતિના પથ પર પદ્ધતિ થવા આત્મવિલોપન, સેવા, સ્વાર્પણબુદ્ધિ અને આત્મસંયમના પરખની આવશ્યકતા છે. મધર ટેરેસાએ નાનામાં નાની વ્યક્તિની સેવા કરી ને માનવધર્મ બજાવ્યો છે. તો ગાંધીજીએ પણ રક્તપિત્તિયાઓની સેવા કરીને મહાત્મા બન્યા. પોતાની બુદ્ધિ દ્વારા મનુષ્યે સંયમ ગ્રામ કરવાનો છે. મોહ, માયા, મમતાનો ત્યાગ કરવાનો છે. સર્વત્ર આત્મદર્શન કરી સંસાર પર પરોપકાર કરવાનો છે. બીજાને દ્વારાંતર્દ્વપ બનવા માટે આદર્શ જીવન જીવાનું છે. યજાધાન, તપને જ્ઞાન ગ્રામિ પછી પણ ચાલુ રખવાનાં છે. મનની અવળચંડાઈનું કાકનિરીક્ષણ કરી તેને સ્વસ્થ બનાવવાનું છે અને તે પણ વિચારો દ્વારા, આત્મનિરીક્ષણ દ્વારા, સંસારના વિનાશી સ્વરૂપની સમજણું દ્વારા. આપણે હેમેશાં આયનાની સમે ઊભા રહેવાનું છે.

સેવા પ્રથમ સ્થાને છે. સેવા કરતા જીવ. દુનિયા કરે છે એ તો કામનાયુક્ત સેવા છે. ધન માટે ધનવાનની અને વિદ્યા માટે વિદ્વાનની. એ સેવા કામનાયુક્ત છે. વળી આપણો વ્યવહાર એવો રાખવો જોઈએ કે જેનાથી કોઈને દુઃખ, ઉદ્ગે, વિક્ષેપ, પીડા કે તકલીફ ન થાય. કોઈ આપણાને જોઈને ડે, ભયલીત થાય, આપણા બોલવાથી કોઈ અશાંત થાય કે દુઃખી થાય. તેવા વર્તનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તનથી, શુદ્ધ રહ્યા કરતાં મન, બુદ્ધિ, વચન અને વર્તનથી શુદ્ધ રહેવું જોઈએ. નખશિખ શુદ્ધ

ચારિન્ય ઘડવું જોઈએ.

આપણા વ્યવહારથી કોઈને દુઃખ, વિક્ષેપ અને અશાંતિ પહોંચે તેવું ન બને અનું ધ્યાન રાખીને વર્તીએ છીએ ? રહી શકીએ છીએ ? એવું ધ્યાન ન રાખો તો નિષ્કામભાવે કરેલાં કાર્યો પણ નકામાં છે. વળી બીજાને દુઃખ દેનાર પોતાને માટે દુઃખનાં જ બીજ વાવે છે. એને ક્યાંય શાંતિ મળતી નથી. તેથી અંતઃકરણ પવિત્ર ન થાય, આત્મકલ્યાણ ન થાય.

આત્મકલ્યાણ કરવું હોય તો નિષ્કામ સેવા, નિષ્કામ ભક્તિ અને નિષ્કામ કર્તવ્ય એ જ સાચો ધર્મ છે. આસુરી તત્ત્વોને કોઈ ધર્મ નથી. કોઈ જાત નથી. એને તો આતંક ફેલાવવામાં આનંદ છે. કોઈને મારી નાખવામાં, કોઈનું ઘર બાળવામાં, મિલકતો તોડવામાં, પથ્થરમારો કરવામાં, સ્ટેબીંગ કરી મહાવ્યથા કે મારી નાખવામાં રસ છે.

આપણે તો આપણી જાતને અન્યની સેવા માટે ઘસવાની છે. ઉજળી કરવાની છે. આત્માનો આભા સાથે સેતુ રખવાનો છે. નાત-જાતને ભૂલીને માનવધર્મ અદ્ય કરવાનો છે. કોઈ નિર્દોષ વ્યક્તિને જીતી સળગાવી દેવાથી, કોઈની મિલકત સળગાવી દેવાથી કે કોઈની માલમિલકત લૂંટી લેવાથી, નુકશાન કરવાથી, પરપીડન કરવાથી આપણને કંઈ જ ગ્રામ થતું નથી. ગ્રામ થાય છે માત્ર રાગ, દ્વેષ, વેરઝેરનું આસુરીબળ. કર્મનું ફળ જરૂર મળે છે. ભગવાન પણ તેમાંથી છૂટી શકતા નથી. તો આપણે નાતજાતનાં ભેદભાવ ભૂલીને આત્માનું આત્મા સાથે અનુસંધાન કરવાનું છે. એક સેતુ બાંધવાનો છે.

* * *

૧૦. આત્મીયતા

આત્માની આત્મા સાથેની ઓળખ એટલે આત્મીયતા. પણું માત્રમાં આત્મા એક જ છે, એક આત્મા હોવા છતાં પણ આપણે એકબીજાને ઓળખતા નથી, ઓળખવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા નથી. આપણે આપણામાં જ વસ્ત રહ્યા છીએ. એટલે અન્યને ઓળખવાથી શું! એવી ભાવના આપણામાં દઢ થયેલી છે. આપણે સ્વકેન્દ્રી છીએ. આપણામાં સ્વાર્થકૃપી અસુરોએ સ્થાન લીધું છે એ અસુરોને ભગડી મૂકવાના છે અને દેવોને સ્થાન આપવાનું છે. પરન્તુ આપણે એ સમજી શકતા નથી. અસુરોનું આપણી ઉપર મોટું સામ્રાજ્ય છે. એની સત્તાની સામે લડવાનું છે.

સ્વની ઓળખ કરવાની છે. જ્યાં સુધી જાતને ઓળખિશું નહીં ત્યાં સુધી બીજાના આત્મા સુધી પહોંચી શકવાના નથી. કરેલ કાર્યોના રાને સૂતી વખતે ઈષ્ટદદ્ધનું સ્મરણ કરતાં કરતાં સત્કર્મોના સર્વાળા કરી, દુષ્કૃત્યોની બાદબાકી કરવાની છે - અને જિંદગીનું સરવૈચું કાઠવાનું છે. પરન્તુ આપણે આપણા ચોપડા કયારેય શુદ્ધ રાખ્યા નથી. સ્વને છેતરી રહ્યા છીએ. આપણે આપણી **Identity** ખોઈ બેકા છીએ. જ્યાં સુધી સ્વને છેતરતા રહીશું ત્યાં સુધી અન્યના આત્માને ઓળખી શકવાના જ નથી અને આત્મીયતા સાધી શકવાના નથી.

આત્માનો આત્મા સાથે સંવાદ કરવાનો છે. ચકના આરાની માફક એકબીજાના આત્મા સાથે સાયુજ્ય કેળવવાનું છે. પણ આપણે ચકને જ સમજી શક્યા નથી અને જ્યાં સુધી આપણે તેવી સમજ કેળવીશું નહીં ત્યાં સુધી એકાત્મતાને સમજી શકવાના નથી. આત્માનું આત્મા સાથે સંધાન કેળવવાનું છે. ભંગણાની વૃત્તિને ત્યજવાની છે. ત્યાગની ભાવના જ્યાં સુધી કેળવીશું નહીં ત્યાં સુધી આત્મીયભાવ પ્રકટવાનો નથી. આત્માનો આત્મા સાથે સેતુ ર્ચી શકવાના નથી.

પ્રથમ તો માણસે માણસ વચ્ચે ફરજનાં બીજ વાવવાનાં છે. જરદ છે એ બીજને ઉછેરવા સમભાવના પવિત્ર જળસિંચનની. માર્ગો ભલે જુદા જુદા હોય, ધર્મો જુદા હોય કે સંપ્રદાયો જુદા હોય પણ જગતનિયંતા તો એક જ છે. એટલે જરદ છે સાચી ભાવાત્મક એકતા જન્માવનાર કબીર જેવા સંતપુરુષોની, સહજાનંદ સ્વામી જેવા ભગવાનની અને મહંમદ જેવા પયંગબરની.

ઘરમાં ગંગાજીનું પવિત્ર જળ રાખવાથી ઘર પવિત્ર થતું નથી. ગંગા સ્નાન કરવાથી તન ધોવાય છે, મન નહીં. પ્રથમ તો આપણે શુદ્ધ થવાનું છે, પવિત્ર થવાનું છે. મનને શુદ્ધ કરવાનું છે. મનમાંથી દુર્ઘવધારના વિચારોને તિલાંજલિ આપવાની છે. જ્યાં સુધી આચાર-વિચારની શુદ્ધિ નહીં આવે ત્યાં સુધી ઘરમાં ગંગાજી વહેવડાવીશું તો પણ પવિત્ર થવાતું નથી.

તીર્થાટન કરવાથી કે મંદિરોમાં પવિત્ર નહીંઓનાં જળનો અભિષેક કરવાથી પવિત્ર થવાતું નથી. આત્માની પવિત્રતા કેળવવાની છે. આત્માને શુદ્ધ કરવાનો છે. મહિન વિચારોને હંકી કાઠવાના છે. તો જ આત્માને શુદ્ધ કરી શકીશું. આત્માના મંદિરમાં શુદ્ધ વિચારો ફીપી જળનો અભિષેક કરવાનો

છે - અને આત્માદ્વપી મંદિરમાં રહેલ જ્યદ્વપી મૂર્તિ ઉપર શુદ્ધ વિચારોનો અભિપેક કરીશું તો જ આત્માને શુદ્ધ કરી શકીશું.

આત્મીયતાની વાતો કરનારી આપણે કોઈના ધર ઉપર પથર મારવાનું પણ ચૂકતા નથી. અન્યને રિબાવવાનો, રિબાતા જોવાનો ઉત્સવ ઊજવીએ છીએ. મંદિરો તોડવાથી, ગુરુદ્વારા તોડવાથી કે મંજિલો તોડવાથી ક્યારેય આત્મીયતા સાધી શકતી નથી. કોઈ પણ ધર્મ હિંસા કરવાનું શીખવતો નથી - કે ઉપદેશતો નથી. એકયતા અને તાદાત્મતા સાધવા વિશુદ્ધ અને નિષ્કામસેવા, અન્યની સાચી પરખ, આત્મર્ધાન, આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મપરિક્ષણ કરવું જરૂરી છે. તો જ આત્માનું કલ્યાણ કરી શકે. આત્મકલ્યાણની સાથે સાથે લોકકલ્યાણની ભાવના પ્રબળ થવી જોઈએ. આપણે તો લોકકલ્યાણ કરવાનું છે અને લોકકલ્યાણ કરીશું તો આપોઆપ આત્મકલ્યાણ થશે. પરંતુ તે માટે આપણે આપણી કુરુળીમાંથી બહાર નીકળવાનું છે. એકાત્મતા સાધી આત્મીય બનવાનું છે. બાકી આત્મીયતા માટે પરિસંવાદો કે યાત્રાઓ કે ગંગાજળના અભિપેકથી આત્માનું કલ્યાણ થવાનું નથી, લોકકલ્યાણ થવાનું નથી, એકાત્મતા સાધી શકવાના નથી. માણસ માણસ વચ્ચેની સાચી પરખ જ આત્મીયતા છે.

ભાવનાત્મક એકતા ક્યાંથી જરૂરે ? માત્ર રાજકીયક્ષેત્રમાં જ નહીં, પરન્તુ આજે તો ઘેરઘેર એક ચા બીજી રીતના ફુસંપ અને વેરઝેર ફ્લાલી રહ્યા છે. વિચારોનું ઐક્ય ક્યાંય જોવાતું નથી. માત્ર આત્માના ભેદ રાખવાથી શું વળગવાનું છે ? સાચી જરૂર છે, તૃપુગાની અને લાલસાની આસુરીવૃત્તિઓનો ધંશ કરવાની. માનવી માનવી વચ્ચે હદ્યની એકતા

હોવી જોઈએ. દુનિયાના તમામ અનિષ્ટો સામે લડી લેવાની પ્રભુમય જ્યન જ્યવાની.

ક્યાંય આત્માનું અનુસંધાન રહ્યું નથી. આજે તો ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે, ફુરુંબ ફુરુંબ વચ્ચે, મિત્ર મિત્ર વચ્ચે, દેશ દેશ વચ્ચે અને દુનિયામાં એકતા તૂટી રહી છે. એકબીજાને ખતમ કરવાની વૃત્તિ વધી રહી છે. જો આત્માનું અનુસંધાન થાય તો જ આત્માની સાચી ઓળખ થાય તો પરમાત્મા સહજે મળી જાય. પરમાત્માની સાચી ઓળખ એટલે જ આત્મીયતા.

* * *

૧૧. અંતર

આજના ભૌતિક યુગના માણસે વિજ્ઞાન કોને એટલી તો પ્રગતિ સાધી છે કે તે ચંદ્રની ધરતીને પણ સ્પર્શ કરી આવ્યો છે. વિજ્ઞાનની વિવિધ સગવદેઓ પૃથ્વીનું અંતર ધરાડી દીધું છે. રોકેટ, વિમાન, રેલિઝોન, દૃશ્યશ્રાવ્ય ટેલિઝોન, અને અન્ય યંત્રસામગ્રીઓના શોધક માણસે જોજનો દૂરનું જગતનું અંતર તો ધરાડી દીધું છે પણ આ બધાની વચ્ચે એક માણસ બીજા માણસથી પરોક્ષ રીતે દૂર ફેંકતો ગયો છે અને માનવ અન્ય માનવીના હેઠાથી અણગો થતો રહ્યો છે. ભૌતિકતાના પંજામાં સપ્તગ્રામેલો આજના અણુયુગનો માનવી લાચારી અને દર્દની પીડા ભોગવી રહ્યો છે.

જગતના સર્વ માણીઓમાં તેની બુદ્ધિમત્તાને કારણે સર્વત્રેષ્ઠ ગણ્યાનું માનવગ્રાહી આજ તેની વિશેષ અને વિશિષ્ટ બુદ્ધિને કારણે ફરી જડતા તરફ, જંગાલિયત તરફ ખેંચાતું જગ્યાય છે. વિજ્ઞાને સુખ-સગવડે વધારી તેથી તેનું કોન વિજ્ઞાન બન્યું જગ્યારે ભૌતિકતાનો ચાહક માણસ વિજ્ઞાનની વિજ્ઞાન સુખસગવડેને કારણે તેણે પોતાના જીવનમાં સરાવહીન ઓશિયાળો, પંગુ, માયકંગલો અને કેન્દ્રવર્તી બની ગયો છે.

જેમ જેમ ભૌતિક સુખો તરફ માણસ ટળતો ગયો તેમ તેમ તે માણસથી દૂર થતો ગયો. તેનામાં સ્વાર્થ, પોતાપણું અને કરેણિયાની જેમ પોતાનું પરિધ રચવા લાગ્યો. માણસ માણસને ઓળખતો નથી. ‘પોતાના’ ૫૭

પડેશીને પ્રેમ કરો’ એવું ભગવાન ઈસુ ઇસ્તે કહું હતું, તેમાં જગતઔક્યની ભાવના હતી. આજે તે ભાવના લુખ થતી જાય છે. માણસ પોતાના પડેશીને જ ઓળખતો નથી. પોતાના પડેશીને જોઈને બાસળાં બંધ કરી દે. તેની સાથે વાત કરવાનું કે સંબંધ રાખવાનું ટાળે છે. આ રીતે મધ્યવર્તી, કેન્દ્રવર્તી થયેલો, પોતાના જ કોશેટોમાં જીવતો માણસ જગતને ક્યાંથી ઓળખી શકવાનો છે? આપણે ‘માનવ-એકતા’ ની અને ‘જગત જોડો’. ની વાતો કરીએ છીએ, ‘એકતા સંમેલનો’ ભરીએ છીએ પણ માણસ માણસને જ્યાં સુધી ઓળખી નહિ શકે - પોતાના પડેશીને નહીં ઓળખી શકે ત્યાં સુધી ‘એકતા’ની વાતો માત્ર કાગળ ઉપર જ રહેશે.

ઓપેરેશન કરી ‘હદ્ય’ બદલતો માણસ અન્યના હદ્ય સુધી પહોંચી શક્યો નથી. કેવી દદ્દેરી કરુંગતા ! ત્યારે કવિ વિપીન પરીખ તેમના એક કાવ્યમાં કહે છે કે -

બે માણસને એક બીજાથી

દૂર જવા માટે

કેટલું ‘Distance’ જોઈએ ??!

માણસનું નાજુક હદ્ય બીજા માણસનું થઈ શકતું નથી... આ ઉંકટ ભાવનાને, વાસ્તવિકતાને કવિએ સ્પષ્ટ કરી છે. યંત્રવંત જીવતો માણસ બીજા માણસ માટે થોડો પણ સમય ફૂજલ પાડી શકતો નથી. કેવી વિચિત્રતા !

યંત્રવંત સ્થિતિમાં જીવતો માણસ એકબીજાના હદ્ય સુધી પહોંચી શકતો નથી. આજે તેનામાં વિભૂતા પડવાની ભાવના વિકસી રહી છે. અતિવિકસ અને અતિજ્ઞાનની માયાજળમાં ફસાયેલો માણસ અન્ય માનવીથી ‘Distance’ કારણે ધરાડો ? આધુનિક યુગમાં ગરીબી, બેકારી અને મૌધ્યવારીની વચ્ચે માણીઓથીયે બદલર જીવતા માણસમાં ‘Distance’ કયાં નથી? જીવનજડરિયાતની ચીજો પાછળ ઘેડતાં માનવ-ખડપિંજરોને

લોકશાહી અને સમાજવાદના પોકળ શબ્દોનું રટણ ક્યાં સુધી કરાવીશું ? જ્યાં માનવી જ સાચા અર્થમાં એક બીજાથી દૂર-અલગ હોય ત્યાં વળી સમાજવાદ કેવો ? આને માટે તો માણસે એકબીજાનાં હૈયાની નજીક આવવું પડ્યો...આવવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડ્યો, પોતાના પડેશીને ઓળખવો પડ્યો, તેના હદ્ય સુધી પહોંચવું પડ્યો. તેના દુઃખના ભાગીદાર બનવું પડ્યો; તે પણ બિનસ્વાર્થીપણે અને જ્યારે છૈયાં-હૈયાં વચ્ચેનું અંતર ઘટશે ત્યારે જ ખરા સમાજવાદ કે લોકશાહીનાં બારણાં ભૂલ્ખાં થશે જગતએક્યની ભાવના ભગવાન ઈસુ પ્રિસ્તે નાનકડા વાક્યમાં કહી છે તે સાર્થક થશે.

ભૌતિકયુગમાં જીવતો માણસ પોતાના ફૂતસાને ઓળખમાં લઈને રમાડશો, નવડવશો, ખાલ કરશો એની સાથે ફરવા જશો, એને પોતાની પથારીમાં સાથે સુવાડશો પણ પોતાના નોકર સાથે, નોકરનાં બાળકો સાથે આવો વર્તાવ કરી શકતો નથી. પોતાનો નોકર પેલા ફૂતરા કરતાં ય બદલત છે તેમ સમાજવાનું થયું. જે પોતાના નોકરને ઓળખી શક્યો નથી તે પોતાના પડેશીને કે જગતને ક્યાંથી ઓળખી શકવાનો હતો ! અતિભૌતિકવાદને કશરણે જ આમ થયું છે. જેમ જેમ માણસ ભોગવાદી બન્યો તેમ તેમ તે સંકુચિત થતો ગયો. પોતાનામાં જ કેન્દ્રવર્તી થવા લાગ્યો. એટલે સુધી કે તે પોતાના સગાભાઈ, બહેન, મા-બાપ કે સંબંધીઓને પણ ભૂલતો ગયો છે. મારે શું ? તેવી ભાવના માણસમાં બળવતર થતી જાય છે. જે આપણે આવી જ ભાવનામાં જીવતા રહીશું તો આપનિકણ નજીક આવી રહ્યો છે. તેમાંથી કોઈ કોઈને બચાવી નહીં શકે. માટે જ માણસે માણસના હદ્ય સુધી પહોંચી માણસની ઓળખ કરવાની છે. માણસના હદ્ય સુધી પહોંચવાનું છે.

૧૨. કર્મ અને સિદ્ધિ

કામ ક્રોધી લોભમોહી દેહે તિષ્ઠન્તિ તસ્કરાઃ ।

જ્ઞાન રત્નાપહારાય તસ્માજ્જાગૃત જાગૃત ॥

અર્થાત् દેહદ્વારી ધર્મમાં શાન્દ્રપી રનની ચોરી કરનારા કામ, કોધ, લોભ અને મોહદ્વપી લૂંટારા ભરાઈ રહ્યા છે; માટે જાગો, જાગો !

ભગવાનનો ભક્ત એક વાર પણ પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી પ્રભુચરણે પોતાનું સર્વસ્ય સમર્પાઈ કે છે પણી તેને કોઈપણ પ્રકારની આવીબાધી ઉપાધિ રહેતી નથી અને આપણાં બધાં જ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. પણી તો ભગવાન પોતે જ ભક્તનું પરમહિત લક્ષ્યમાં રાખીને તેના યોગક્ષેમનું વહન કરે છે. હકીકત આ જ પ્રમાણે હોવા છતાં પણ સાધના માર્ગમાં સાધકને અનેક વિધનો આવે છે અને કાર્ય સિદ્ધ ન થાય ત્યારે સમજવું કે, સાધક હજી ભગવાનને સર્વસ્ય અર્પણ કરતાં અને તેના જ ઉપર નિર્ભર રહેતાં શીખ્યો નથી, અને કોઈ ને કોઈ સાંસારિક વસ્તુ-સ્થિતિ ઉપર તેનામાં કંઈ ને કંઈ આસક્તિ રહેલી જ છે. નહિ તો ભગવાનના - ધર્મસાધનાના માર્ગમાં વિધન નડી શકે તેમ નથી. જેથી ભગવાનનું 'ભક્તવત્ત્સલ' નામ યથાર્થ જ છે.

ચિત્તની એકાગ્રતા સાધવી એ જ મનુષ્યજીવનમાં મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે. જેમ સૂર્યનાં કિરણો એકત્ર થવાથી અજીન પ્રકટ થાય છે તેમ ભક્તની ચિત્તવૃત્તિ એકાગ્ર થવાથી ઈષ્ટસિદ્ધિનો અજીન પ્રકટ થાય છે.

આત્મતત્ત્વમાં જે નિમણ રહે છે અને જે જીવનમુક્ત હોય છે તેને ધર્મ, અર્થ, દ્વાતભાવ, અદ્વાતભાવ, ગુરુ, શિષ્ય પુરુષાર્થ, અસ્તિત્વ, અનસ્તિત્વ એવું કંઈ પણ રહેતું નથી.

અહા ! મુક્તપુરુષોની કેવી ચમત્કારિક સ્થિતિ ! તેઓ નથી જગતા કે નથી જીવતા, આંખો નખી ખોલતા કે નથી મીંચતા. પ્રવૃત્તિયે નહીં અને નિવૃત્તિએ નહીં. સર્વત્ર સમદાટિ. દ્વેક અવસ્થામાં ઐકભાવ, નિષ્કામ તેમજ સર્વત્રવિશાળમાં હોય છે. તેઓ કોઈની સ્તુતિ કે નિંદા નથી કરતા. બહારથી બ્યવહાર કરતા છતાં નિર્લેખ : ધર્મ, અર્થ, કામ એ વાત તો દૂર રહી, પરંતુ આત્મતત્ત્વમાં સ્થિત રહી જે સ્થિતિને પામે છે તે એટલો બધો ઈચ્છારહિત થઈ જાય છે કે તેને મોક્ષની પણ ઈચ્છા રહેતી નથી, તે તો નિત્યતૂમ, સ્થિત, ધીર, ગંભીર, અને સદ્ગ આનંદી હોય છે. તે પોતામાં જ લીન કરી દઈને આત્મસિદ્ધિને પામ્યો હોય છે.

આ આત્મસિદ્ધિને પામવા માટે કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન જરૂરી છે. તે ત્રણ માર્ગ હિન્દુશાસ્ત્રમાં પ્રચલિત છે. આ દેખીતા ત્રણ માર્ગમાં પણ ઉપદેશ તો એક જ છે. તે ત્રણેય માર્ગો એક સાંચિયદાનંદ સાગરમાં જઈ મળે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ એ બધાનો પરસ્પર એવો સંબંધ છે કે, એકની સાધના કરવા જતાં બીજાની સાધના આપોઆપ થઈ જાય છે. એકને કર્મમાર્ગ રહેયે છે, બીજે ભક્તિપરાયણ થાય છે. તો ત્રીજે જ્ઞાનમાં જ મસ્ત રહે છે. ભક્તિ કરવાથી ભક્ત ભગવાનમાં તન્મય થઈ જાય છે. આ તન્મયતાને લીધે ઉપાસ્યમૂર્તિનું સ્વરૂપજ્ઞાન પણ થતું ચાલે છે અને જેમ જેમ સ્વરૂપવાન વૃદ્ધ પામે છે, પરંતુ સક્તમ કર્મથી તો ગોલોકવારી થવા છતાંય મુક્તિ મળતી નથી. કર્મનો કાય થતાં ફીથી જન્મ લેવો પડે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ ગીતામાં પણ ભગવાને તેમના શ્રીમુખે કહ્યું છે કે -

કામાત્માનઃ સ્વર્ગ પરા જન્મકર્મફલ પ્રદામ ॥ (ગીતાણ : અ : ૨:૪૩)

નિષ્કર્મ દ્વારા જ સાધક મૃત્યુના બંધનને તોડી ઈષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સક્તમ કર્મની તો સર્વ સ્થળો નિંદા કરેલી છે. ‘મહાનિર્માણતંત્ર’માં મહાદેવજીએ પાર્વતીજીએ કહ્યું છે કે, ‘હે દેવી ! (સક્તમ) કર્મનો ત્યાગ કર્યા વિના અને બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવ્યા વિના સેંકડો જન્મ સુધી કર્મ કર્યા કરે તોપણું

મોક્ષ મળતો નથી.’

ब्रह्मज्ञानायते देवि कर्मसन्यसनादिना ।

कुर्वन्कल्पशतं कर्म न भवेन्युवित भाजनम् ॥

(શ્વેતાશ્વતરોપિનિષદ : ૩ : ૮૧)

વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો પરમેશ્વરને ચાહેયો અને તેનું સ્વરૂપ જાગુવું એ એક જ છે. તેથી જ્ઞાન અને ભક્તિને ચઢતાં જીતરતાં કે પરસ્પર વિરોધી ગણવાં એ તો એક પ્રકારનું અજ્ઞાન જ છે.

આપણામાં ઉપભોગની ઈચ્છા ગ્રબળ છે. કોઈ સુંદર વસ્તુ જોઈ કે તરત જ તેનો ઉપભોગ કરવાની વૃત્તિ થાય છે, પરંતુ એ કામનાની નિવૃત્તિ વિશે વિચાર કરતાં આપણને દુઃખ થાય છે. આપણે કોઈ દિવસ પૂર્ણકામ થઈ નિવૃત્તિના સુખમય રાજ્યમાં વિચરવાની ઈચ્છા જ કરતા નથી. આપણે બધી ચિંતા છોડી જેણે આ સકળ કામ્ય વસ્તુઓનું સર્જન કર્યું છે, જે કામનાના અવધિદિપ છે, જે યજાના ફળ ફળ હિત્યાગભ અને આદિત્યરૂપ છે, પરાત્પર છે, સર્વ ભૂતોના આશ્રય છે, તે શાંતિસ્વરૂપ સુખનિધાન પ્રભુના ખોળામાં વિશ્રામ લેવાની ઈચ્છા કરતા નથી. તે અભય અને પાપ વિનાશન મંગળસ્વરૂપનાં દર્શન કરી ને અમરસુખ અનુભવ કર્યારેય ઈચ્છા કરતા નથી અને માત્ર ભોગવિલાસ જ વિચારોમાં મસ્ત રહે છે. આવું હોવાથી જ્યાં સુધી ભોગની ઈચ્છા રહ્યા કરશે ત્યાં સુધી આપણે સક્તમ જ રહીશું. તેથી ગીતાજીએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નિષ્કામ થવાનો ઉપદેશ વારંવાર આપે છે. તે પ્રમાણે કામનારહિત થવું એ જ ઈચ્છવા યોગ્ય છે.

* * *

૧૩. કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિ

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ત્ર વિનાશસ્તસ્થ વિદ્યતે ।
ન હિ કલ્યાણ કશ્ચિદ્ દુર્ગતિ ગચ્છતિ ॥

ભગવદ્ ગીતા અ. દ. ૪૦

અર્થાત् ‘હે પાર્થ ! કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓમાં પરોવાયેલા તે
પુરુષનો નાશ આ લોકમાં કે પરલોકમાં પણ થતો નથી. ભાઈ ! કલ્યાણકાર્ય
કરનાર કોઈ પણ દુર્ગતિને પામતો નથી.’

નિષ્કામ ભાવનાથી જે કર્મ કરીએ તે કલ્યાણકારી ભાવ રાખીને
કરવું જોઈએ, સક્રમ અને નિષ્કામ કર્મમાં ધ્યાન મોહું અંતર છે. ભક્તિ માળા
જ્ય., ધૂપ, આદિ સાંસારિક વાસનાથી કરીએ તો તે હીન છે. પણ નિષ્કામ
ભાવનાથી કરીએ તો ભગવાન આપણી પાછળ પાછળ ફેર છે. કોઈને
આપી ન શકીએ તો કંઈ નહિ પણ ભીજ માગનાર તો ન જ બનીએ,
ભગવાન પાસે પણ નહિ.

સંસારવૃક્ષની જડ સાંસારિક વાસના છે અને આ વાસનાની
પૂર્તિ માટે યજા, જ્ય., તપ, હવન, કે અન્ય પૂર્ણ કર્મો કરીએ છીએ. આ
તો સંસારવૃક્ષને પાણી સિંચવા જેવું થયું. માગસો જે જે કર્મો કરે છે તે
કામનાથી પ્રેરિત થઈને કરે છે. જેમ કરોળિયો જાળું ગૂઢવામાં પડ્યો છે. તેમ
માગસ પણ પોતાની આસપાસ કર્મની ઝંસી તૈયાર કરવાના ધંધામાં

૬૩

પડ્યો છે. રોજ રોજ મુક્ત થઈ શકતો નથી તેનું કારણ આ છે.

હદ્યને નિતયા નિર્મણનીર જેવું બનાવી નિષ્કામ કર્મ કરીએ તો તે
કર્મ અન્યાન્ય પવિત્ર બની જાય છે અને હદ્યની શુદ્ધિ થાય છે.

આપણામાં અનહદ્યાન હોય અને ભગવાનમાં શ્રદ્ધા ન હોય
ભગવાનની ઓળખ ન હોય તો સક્રમ કર્મોના બંધનથી કોઈ કાળે મુક્ત
થવાનું નથી. પરંતુ સામાન્યમાં સામાન્ય માગસ જો ભગવાનમાં શ્રદ્ધા રાખે
તો તે કર્મનાં બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. માટે ભગવદ્ભાવ રાખીને કલ્યાણકારી
પ્રવૃત્તિઓ કરવી જોઈએ.

કુદરતે આપણને હવા, પાણી પ્રકાશ વિના મૂલ્યે આપ્યું છે. તેમ
છતાં તે અમૂલ્ય છે. તેની કિંમત ભૌતિક સાધનો વડે કદ્દી પણ ન આંકી
શકાય. હવા પાણી અને પ્રકાશ આપણનું જીવન છે. જીવનને ટકાવવા માટેનું
મોટામાં મોહું સાધન છે. આ કુદરતની કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિ છે. કુદરત/ઈશ્વર
જાળે છે કે એક જ વાતાવરણમાં જીવન શક્ય નથી એટલે તેણે ઝાંતુચો
બનાવી. કુદરતની આ એક અકલ્ય કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિ વૃક્ષોને, છોડને,
વેલને નવાં પણ્ણો/પુષ્પો ભીલે ત્યારે જ આપણને વસંતના આગમનની
ખબર પડે છે. તો વૃક્ષો પરથી પાન ખરી જાય ત્યારે જ પાનખરની ખબર
પડે છે. તાપ લાગે ત્યારે જ ગ્રીઝની ખબર પડે છે. ભીની માટીની સુગંધ
આવે ત્યારે જ વર્ષાઝતુનો ખ્યાલ આવે છે અને ઠંડીથી શરીર ધૂજે ત્યારે જ
શરીર આવે છે નો ખ્યાલ જો કુદરત/ઈશ્વર આ કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિ ન કરે તો
આપણે આ પૃથ્વી ઉપર કેટલું ટકી શકવાના ?

વૃક્ષ આપણને છાંચો આપે છે, લીલા લીલા શાસ આપે છે પણ

ક્યારેય તે આપણી પાસે તેની કિંમત માગતું નથી. વૃક્ષ સ્થિર હોવા છતાં પણ એ આપણી સેવા કરે છે. જરણાં સતત વહ્યા કરીને નિર્મળ જળ આપે છે. જરણા પાસે ક્યાંય બોર્ડ ચીતરેલું નથી હોતું કે દસ પૈસે એક ખોબો પાપણી! હલદ્રપીળી જાંય વેરતો સૂરજ ક્યારેય પ્રકાશનું બીલ મોકલતો નથી. ગાય, ભેંસ, બકરી ક્યારેય દૂધની કિંમત માગતાં નથી આપણે તેમના દૂધની કિંમત ઉપજાવીએ છીએ તો સ્વનામ ઘન્ય ગર્દાસ, બળદ જેવાં મૂંગા ગ્રાહીઓ ક્યારેય મજૂરીના પૈસા માગતાં નથી. દુઃખો સહન કરીને મનુષ્યનો માર ખાઈને ખીલે સાંકળથી બંધાઈને પણ મનુષ્યની સેવા કરે છે ! તો પછી આપણે પણ નિરાભમાની, નિર્મળ થઈને તોણે-ઈશ્વરે-આપ્યું છે એને બીજાને આપવાનું છે, મારં કશું જ નથી એમ વિચારીને અમદાન, રક્તધાન, ચક્ષુધાન, કીડની ધાન અને મૃત્યુ પછી દેહધાન કરવું જોઈએ. આ શરીર ઈશ્વરે આપ્યું છે કલ્યાણકરી પ્રવૃત્તિ કરવા માટે તો પછી ભૌતિક ખયાલોને છોડી દઈને જીવનને શુદ્ધ અવસ્થામાં જોડીને અને ભૌતિક પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

કંકરિયાની પાળ ઉપર ભેળ-પકોડી વેચતા ભૈયાએ કેટલીયે વ્યક્તિઓના મ્રાગ બચાવીને જીવનથી હતાશ થયેલ વ્યક્તિઓને નવજીવન બદ્ધું છે, તો વડેદાની સયાજી હોસ્પિટલમાં ચાની નાની કેન્ટીન ચલાવીને બીનવારસી લાશને અવલમ્બણે પહોંચાડવા માટે વીના મૂલ્યે ખાંપણ આપીને અંતિમ સંસ્કાર કરતો માગસ, તો વટાવ જેવા નાનકડ ધૂળિયા ગામમાં કોઈ પણ શાળામાં ગયા વગર જે બલયુનિવર્સિટીમાંથી કલ્યાણકરી કીમતી તીવ્રી મેળવી છે એવો અભાગ પણ સમજુ ધૂળ અને ઢેઢાંનો માગસ ચંદુકાક ગામ/પરગામની કોઈ પણ જીતની કોઈ પણ બીમાર-વાચાર

વ્યક્તિની સવાર્ગ-અવાર્ણના બેદભાવ રાજ્યા વગર એક પગે અપંગ હોવા છતાં પણ ખડે પગે સેવા કરે છે તો વડેદાનાં મંજુલાબહેન બલાભકૃ દ્યાળુ અને કર્મનિષ્ઠ છે. તેઓ ફૂતરાંઓને નિયમિત ખોરાક પૂરો પાડે છે. કણજરી ગામનાં હિન્દુ યુવાન કિડનીનું ધાન કરીને મુસ્લીમ યુવતીની જિંદગી બચાવતા માગસની પ્રવૃત્તિ કલ્યાણકરી પ્રવૃત્તિ છે. આવા નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવી પરગજુ માગસોનો નાળ સંબંધ ભગવાનથી છૂટ્યો હોતો નથી. આવી વ્યક્તિઓને ક્યારેય સેવાનાં સર્ટીફીકેટોની જરૂર પડતી નથી. આમ દેશેક વ્યક્તિ નિઃસ્વાર્થ સેવાની પ્રવૃત્તિ સ્વથી શરૂ કરે તો સેવા સંસ્થાઓની જરૂર જ ન રહે.

ભૌતિક ચેતનામાં જીવનાર કેટલાક મનુષ્યો બધાં કર્મો હું કર્યું છું. તેવા ખોટા અહંકાર લઈને ફરે છે એ ભૌતિકવાદીને ખબર નથી કે આ શરીર યંત્રની સધળી કિયાઓ ભગવાનના નિરીક્ષણ હેઠળ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો અનુસાર જ થાય છે. જે ભગવાન સાથેનો સંબંધ ભૂલી જાય છે તે જ કહે છે કે સર્વ કર્મનો કર્તા હું છું આવો મનુષ્યજ્ઞાની હોવા છતાં પણ અજ્ઞાની છે. જ્ઞાની હેમેશાં નમ હોય છે અને અજ્ઞાની અભિમાની મનુષ્ય ભૂલી જાય છે, કે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન હષિકેશ આ સ્થૂળ દેહની બધી જ ઈન્દ્રિયોના સ્વામી છે. એવો વિષયભોગની તુમ્હિ અર્થે/ભૌતિકતુમ્હિ અર્થે પોતાની ઈન્દ્રીયોનો દુરૂપયોગ કર્યો હોવાથી તે અહંકારી બને છે, અને તેથી જ તે ભગવાન સાથેનો નાળ સંબંધને ભૂલી જાય છે.

અજ્ઞાની મનુષ્ય ખોટી રીતે પોતાને પ્રકૃતિની ચેતના સાથે એકરૂપ માને છે. દેહાત્મભાવમાં રાચે છે અને જૂજાવાં નાનદૃપ ધારણ કરે છે. આ

શરીર એ પ્રકૃતિની લેટ છે અને જે મનુષ્ય દેહ વિશે અતિશાય આસકત રહે છે તે આત્માની સમજ વિનાનો છે. અજ્ઞાનીઓ તેને આત્મા માને છે. બીજાઓ સાથેના દૈહિક સંબંધોને લોહીની સગાઈ તરીકે સ્વીકારે છે. જે ભૂમિમાં દેહ પ્રામ થયો તે ભૂમિમાં પૂજાપાત્ર બનાવે અને ધર્મક્રિયાઓની ઔપचારિક વિધિઓને કર્તવ્યની પરિસીમા માને છે. ભૌતિકવાદી મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિઓ પૈકી સામાજિક કાર્ય દેશાભિમાન અને પરોપકારવૃત્તિ જેવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ પોતે ભોગ આખ્યા વગર માત્ર ભાષણગબાળ કરીને લેખો છિપાવીને સસ્તી પ્રસિદ્ધ મેળવે છે. આવા નામ અને પદ્ધથી મોહિત થયેલા તેઓ હરંઘેશ ભૌતિક ક્ષેત્રમાં જ ધૂમ્યા કરે છે. જેને પોતાના કાર્યની પ્રસિદ્ધિમાં રસ છે તેઓ ક્યારેય સિદ્ધિને પામતા નથી અને આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર તેમને મન કલ્પિત વાત છે અને તેથી તેમને તેમાં રસ હોતો નથી.

ભૌતિક સુખો મેળવવા મનુષ્યને ધર્માં શાચ્ચવિહિન અને ઝિંગાત કર્મો કરવાં પડે છે, પરંતુ અધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાથવા એટલે કે ભગવદ્ભાવમાં સ્થિર થવા માટે ભૌતિક પ્રવૃત્તિઓ છોડવી પડે છે. અનિયંત્રિત જ્યન જ્યનારા મનુષ્યો, ભલે સુધરેલા કે જંગલી હોય, શિક્ષિત કે અભાગ હોય, સબળ હોય કે નિર્બળ હોય. પણ કાયમ પશુવૃત્તિઓથી ભર્યા ભર્યા હોય છે. તેમની પ્રવૃત્તિઓ કદ્દી શુભ હોતી નથી/કલ્યાણકરી હોતી નથી.આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન જેમ પશુવૃત્તિઓમાં નિરંતર રચ્યાપચ્યા રહે છે અને સતત ભૌતિક જ્યનમાં જ આગોટા રહે છે. ભૌતિક જ્યનમાં સધય ફુખમય કાર્યો કહેવાય જે પ્રવૃત્તિનો હેતુ આત્મસાક્ષાત્કાર દેહભાવમાંથી મુક્તિનો ન હોય તે પ્રવૃત્તિ કલ્યાણકરી નથી જ. આ રીતે જેતાં ભગવદ્

ભાવનાનાં કાર્યો જ કલ્યાણ કાર્યો છે.

આપણામાં રહેલ રાગ, દ્રેષ્ટ, કોથ, લોભ, મોહ અને મત્સર આ છે આસુરોને / શત્રુઓને હણવાના છે / તેમનો નાશ કરવાનો છે. જે આ શત્રુઓનો નાશ કરીએ તો હદ્યમાં ઋજુતા, સરળતા, નિર્મળતા, ક્ષમા, સમભાવ અને ત્યાગદૃપી દેવોનો વાસ થાય અને આત્મકલ્યાણ થાય. પણ હદ્ય જ્યાં સુધી નિર્મળ ન થાય, મન જતાં સુધી નિરાભિમાની ન થાય અને ઠેંડ્યોના ઘોડા હણાહણતા રહે અને જ્યાં સુધી આપણામાં ભગવદ્ભાવ કેળવાય નહીં ત્યાં સુધી આપણામાં દેવોનો વાસ થતો નથી ભગવાન સાથેનો નાળ સંબંધ બંધાતો નથી, ભગવાન સાથે સાચુજ્ય રચાતું નથી અને ભગવાન સાથે સેતુ બંધાતો નથી માટે માગસે કલ્યાણકરી પ્રવૃત્તિ કરીને બહાસ્વરૂપ થવાનું છે. કલ્યાણકરી પ્રવૃત્તિમાં પરોવામેલો મનુષ્યનો આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ નાશ થતો નથી એવું ભગવાન શ્રી યોગેશ્વરે ગીતાજ્ઞાં પોતાના શ્રીમુખે કહેલું છે.

* * *

૧૪. શ્રીકૃષ્ણ સર્વોચ્ચ સ્વામી છે

સર્વયોનિષુ કૌન્તેય મૂર્તયઃ સંભવન્તિ યાઃ ।
તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં બીજપ્રદઃ પિતા ॥

(શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : અ. ૧૪:૪)

અર્થાત્ :

‘હે કુંતિપુત્ર ! સર્વયોનિઓમાં જ શરીરો ઉત્પત્ત થાય છે, તેઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન મહદ્બલ્લ પ્રકૃતિ છે અને હું (તેમાં) ચેતનના અંશદૃપ બીજ સ્થાપન કરનાર સર્વનો પિતા છું.’

જ્ય સનાતન છે તે આ પ્રકૃતિમાં વિવિધ પ્રકારના ભૌતિક, ક્ષાળભંગુર દેહ ધારણ કરે છે. આપણા દરેકના જૃદ્ધ જૃદ્ધ દેહધારણ કરે છે. આ સમગ્ર દુનિયા વિવિધ પ્રકારના જ્યોથી ભરેલી છે, પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે : ॥ અહં બીજપ્રદ પિતા ॥ ॥ હું તે બધાનો પિતા છું. અર્થાત્ ભગવાનનો એવો ધવો છે કે જ્યમાત્ર તેમનાં જ સંતાનો છે. કૃષ્ણ તો પૂર્વ પુરુષોત્તમ પરમેશ્વર છે. આ પૃથ્વી ઉપરના તમામ ગ્રાણી માત્રના બીજપ્રદ પિતા છે.

કૃષ્ણ એ જ સર્વોચ્ચ સ્વામી છે. લોકો મારું મારું કરે છે, પણ તેનું શરીર પણ તેનું નથી તો ભૌતિક વસ્તુઓનો તે ધવો કઈ રીતે કરી શકે ! માત્ર આ પૃથ્વી જ નહિ, પરંતુ વિશ્વના તમામ ગ્રાણો ભગવાનની માલિકીના છે.

સમસ્ત પૃથ્વી એ ભગવાનનું જ સ્થાન છે. એ બીજા કોઈનું નથી.

૬૮

આપણે એની માલિકીનો હક્ક કેવી રીતે કરી શકીએ ? આપણે તો આ પ્રભુના રાજ્યમાં ખાલી હથે આવીએ છીએ અને ખાલી હથે જઈએ છીએ. તો આપણે કેવી રીતે હક્ક ધવો કરી શકીએ કે આ મારી સંપત્તિ છે. આ મારો દેશ છે, આ મારી દુનિયા છે, આ મારી પૃથ્વી છે. શા માટે આપણે આવા હક્ક ધવા કરીએ છીએ ? બધું જ મિથ્યા છે, તો એનો મોહ શું કરમનો ? જે છે તે ઈશ્વરનું છે, ઈશ્વર પ્રેરીત છે. માટે જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, “સર્વલોક મહેશ્વરમ्” “હું દેરેક સ્થળનો સર્વોચ્ચ સ્વામી છું.”

ભગવાન તો જ્યમાત્રનો સુહૃદ છે, દરેકના હૃદયમાં મિત્ર તરીકે વસેલો છે, આ ભૌતિક જગતમાં આપણે મૈત્રી કરીએ છીએ પણ તેમાં કરીક ને કરીક સ્વાર્થ રહેલો હોય છે અને સ્વાર્થ પૂરો થતાં તે મૈત્રી તૂટી જાય છે. મારા એક મિત્ર નામ છે એમનું દ.ટા. તેમનું પુસ્તક તૈયાર થતું હતું ત્યારે તેમાં સુધારો-વધારો કે પ્રકશણોનાં પ્રકશણો નવેસરથી લાભાવવા માટે રાત્રે લગભગ બે વાગ્યા સુધી મારે ત્યાં બેસી રહેતા. આમ દસ દિવસ સુધી સતત કામ ચાલ્યું ત્યાં સુધી હું તેમના પુસ્તકના પ્રકશણો સુધારતો હોઉં અને તેઓ નિરાંતે ઝોડું પણ મારી લેતા. તેમનું પુસ્તક પ્રકટ થયું અને તે પછી તેના વિમોચન કરાવવા સુધી હું સાથે રહ્યો. ત્યારબાદ તેમણે થોડો વખત મળવાનું રહ્યું. પણ જ્યારે તેમના સંપાદન અંતર્ગત એક પુસ્તક તૈયાર થયું હતું. ઉમળકાથી તેઓ આવ્યા અને તેમાં એક લેખ લખવા આગઢ કર્યો. મેં લખ્યું પણ ખલ્લ પણ પુસ્તક જ્યારે પ્રકટ થયું ત્યારે તેમાં મારો લેખ નહોતો ! મેં તેમને ચાર પત્રો પણ લખ્યા પણ તેનો જવાબ આપવા સુદ્ધાની દરકાર કરી નથી. આવાય મિત્રો હોય છે ! પરંતુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એવા સરસ મિત્ર છે કે તેઓ આપણા હૃદયમાં રહેલા છે. તેઓ અતિ સામાન્ય એવા જ્યમાં પણ પરમાત્મા થઈને વસેલા છે.

આ જગત દુઃખમય છે, દુઃખોનું ધામ છે. સુખ તો કાળિક છે. આપણે કદાચ સ્વીકારીએ પણ ખરા અને કહીએ, “ ભરે તે દુઃખભર્યું છે છતાં હું તેનો સ્વીકાર કરું છું. ” પરંતુ આ વલણનું કોઈ મહત્વ નથી કરાગુ કે ભૌતિક પ્રકૃતિ આપણને દુઃખોનો સ્વીકાર કરી અહીં રહેવા દેશો નહિ. આ જગત કાળિક છે. આપણે તે ત્યજવું જ પડશો. આમ જાણવા છતાં પણ આપણે ભૌતિક વસ્તુઓનો મોહ છોડતા નથી / મોહ છૂટતો નથી અને જ્યન પર્યત મારું મારું કર્યા કરીએ છીએ. પણ આપણે એમ માનીએ કે મારું મારું મિથ્યા છે, તારું બનાવેલ જ તારું છે. તો જ આ મોહપાશમાંથી આપણે છૂટીએ.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે :

ઇદं જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ ।
સર્ગેંડપિ નોપજાયને ગ્રલયે ન વ્યથનિતિ ચ ॥

(શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : અ. ૧૪:૨)

પરંતુ આ મોહપાશમાંથી છૂટવાનો એક જ માર્ગ છે. ‘મને પામીને, મારા સ્વરંપને પામીને પરમ નિર્દ્ધિ પામેલા મહાત્માઓ, યોગીઓ સંસારની ઉત્પત્તિ વખતે પણ જન્મ પામતા નથી અને પ્રલય કણે બ્યાકુણ થતા નથી.’ અને જે આ બીજપ્રદ પિતાની પ્રાપ્તિ થાય તો પછી આ ભૌતિક જગતની દુઃખમય પરિસ્થિતિમાં પાછા ફરજવું પડતું નથી.

આપણે સૌ આપણા કર્મ અનુસાર આપણા આવતા જન્મનાં શરીરો ભૌતિક દેહ ધારણ કરશે પણ જે ભગવાનની ભક્તિ કરે છે તે મૃત્યુ પછી દિવ્યદેહ ધારણ કરી દિવ્યલોકને/દિવ્યધામને પ્રાપ્ત કરે છે. જે સ્વરંપના ભાનમાંથી ખસતો નથી, સુખદુઃખને સમાન સમજે છે; મારી પથર તથા સોનું જેને સમાન છે, તથા પ્રિય-અપ્રિયમાં, નિંદા અને સ્તુતિમાં, માન અને અપમાનમાં તથા શરૂપક્ષ અને મિત્રપક્ષમાં સમભાવે વર્તે છે, બધાં કર્મોમાં

કર્તાપણાના અભિમાનથી રહિત છે તે મનુષ્ય ત્રણ ગુણથી પર થયેલો ગુણાતીત છે અને બકની સ્થિતિને પામે છે.

જો આપણે પૂર્ણ પુરુષોત્તમને જાળી શકીએ તો બધું જ જ્ઞાન આપ મેળે મળે અને તે પછી કંઈ જ જાણવાનું રહેતું નથી. તેથી જ સૌ પ્રથમ તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ઓળખવાના છે. સુહૃદ અને મિત્ર એવા ભગવાનને ઓળખવાના છે.

ભગવાનમાં મન પરોવનાર, ભગવાનનું પૂજન કરનાર, નમસ્કાર કરનાર, ભક્તિ કરનાર ભગવાનને પામે છે. ભગવાનના સ્વરૂપને પામે છે.

* * *

૧૫. ઘડનર

પ્રાતઃકાળે મુલાબી સૂરજ ફૂદીને કુંભારના ચાકડા પર જઈ બેઠો,
દિવસ પોતાનું કાર્ય કરે તે સાથે જ સૂરજનું કાર્ય, ચહલ-પહલ, કલરવ,
કિલકિલ, કિલબલાટ શરૂ થઈ જાય. સ્વનામધન્ય ગર્દભની પીઠ પરથી કુંભાર
મારી ઉતારે, પાણી રેડી ગુંદવા લાગે અને -
રાખનાં રમકડાં, રમકડાં
મારા લાલે રમતાં રાખ્યાં રે,
લોક લોકની માટીમાંથી માનવ કરીને ભાખ્યાં રે...
રાખનાં રમકડાં.....

એમસ્વરલહરી વાતાવરણને પરિષ્લાવીત કરે અને બે પગ મારી
ગુંદતા જ જાય, ગુંદતા જાય. મશાર્ડ જેવી માટીમાંથી કુંભાર શું ઘડશો ? જ્યારે
રેશમશી મુલાયમ મારીનો પિંડ ચાકડા ઉપર મૂકે ત્યારે પાળ આપણને ખબર
પડતી નથી કે આ માટીમાંથી કુંભાર ઘડો, માટલું, કુંઝો, શકોસે-બટેનો કે શું
ઘડશો ? જ્યારે પાત્ર તૈયાર થાય છે ત્યારે જ તેની ઓળખ થાય છે.
માંસપેશીમાંથી બનેલું માનવપિંડનું ઘડતર કરનારો તો કરે છે પણ અને
સત્કાર્યો વડે ઘડવાનું કામ આપણું છે.

પહાડોમાં વિસ્તરેલા પથ્થરને જ્યાં સુધી શિલ્ષીના ટાંકુણાનો
સ્પર્શ થતો નથી ત્યાં સુધી તે પથ્થર જ રહે છે અને શિલ્ષીના ટાંકુણાનો

સ્પર્શ થતાં જ તે આરાધની મૂર્તિમાં ફ્રેંટર પામે છે. એક મૂર્તિ સ્વરૂપે
મંદિરમાં સ્થાન પામે છે એમાં પ્રાગુ-પ્રતિષ્ઠા થાય છે અને તેની પૂજા થાય
છે. બીજો પથ્થર મકાનમાં કે રસ્તામાં જડાય છે, માઈલ સ્ટોન બનીને રસ્તો
બતાવવાનું કામ કરે છે. કામ પથ્થરને લગતું જ છે. પાળ પ્રક્રિયાના તક્ષાવતને
કારણે પરિણામમાં ઘણું બેદ પડી જાય છે.

પહેલા પથ્થરમાં માણસ હથોડી, ટાંકુણા વડે એક-બે ધા કરે,
કાચપેપર ઘસે અને પથ્થર તપાસે છે કે ધા બરાબર લાગ્યો કે નહિ. વળી
પાછા એક-બે ધા મારે અને આણા-બેકાળ થોલે છે, જુંબે છે કે આકાર બરાબર
આવ્યો કે નહીં. એમ ધા મારતો જાય અને વચ્ચે વચ્ચે અટકીને વારંવાર
પ્રગતિની ચકસાળી કરતાં કસ્તાં ઘડતરની પ્રક્રિયા ચાલુ રાખે છે. પહેલાને
લોકો શિલ્ષી કંઈ બિશદ્ધાવે છે અને બીજાને લોકો પથ્થરસ્ફોડ કરે છે. કાર્ય એક
પથ્થરનું જ છે. પાળ પ્રક્રિયામાં ફેરને કારણે શિલ્ષીનું કામ મૂર્તિમાં પરિણમે
છે.

કુંભાર ચાકડા ઉપર પિંડ મૂકે, ચાકડો ફરતો જાય અને પિંડ ઉપર
હાથ મૂકે ત્યારે જ તે વિચારી લે કે પિંડમાંથી કયા કયા ધાટ ઘડવાના છે, કયા
પ્રકરના વાસણો ઘડવાના છે. જો વિચારી ન લે તો ચાકડા ઉપર માત્ર પિંડનો
પિંડ જ રહે. ધાટ ન ઘડાય. આપણે પણ આપણા કાર્યના પરિણામનો
વિચાર કરીને કાર્ય કરવાનું છે. આવનાર પરિણામનો વિચાર કર્યા વગર કરેલું
કાર્ય સ્ફોગટ જાય છે, વર્થ જાય છે. આપણે આપણી જાતને ઘડવાની છે,
તપાસવાની છે.

શરૂઆતથી જ આપણે આપણો ધ્યેય નક્કી કરવાનો છે. ધ્યેય

વગરનું જીવન વર્થ જાય છે. માત્ર પિંડ જ રહે છે, તેમાંથી આકાર ગ્રામ થતો નથી.

જેમ કુલાર માટીના પિંડને ઘાટ આપે છે, શિલ્પી પથ્થરને ઘાટ આપે છે તેમ આપણે પણ આપણાં કાર્યોને વારંવાર તપાસતા રહી, ચકસતા રહી આપણા જીવનને ઘાટ આપવાનો છે. કુલાર માટીના પિંડને ઘાટ આપ્યા પછી ટપલે ટપલે ટીપીને, ટપારીને તપાવીને સુંદર વાસણ બનાવે છે. શિલ્પી પણ પથ્થરને ઈણી અને હથોડી વડે સુંદર ઘાટ આપે છે, કાચપેપર ઘરીને સુંદર અને દિવ્ય મૂર્તિનું નિર્માણ કરે છે, ઘડતર કરે છે, સંસ્કરે છે. આપણે પણ આપણા જીવનનો ધ્યેય નક્કી કરીને આપણીશુદ્ધ કરવાનું છે. કાર્યના ટાંકણા વડે, સંસ્કરોના ટપલાં વડે અને આત્મશુદ્ધિનાં કાચપેપર વડે સુંદર ઘાટ આપવાનો છે. ધ્યેય વગરનું જીવન ખલાસી વગરની નૌકા જેવું છે. ઘડતર વગરનું જીવન પથ્થર સમાન છે, નક્કાનું છે.

* * *

૧૬. ચેતના, અચેતન પરિષ્કૃત મન

માનવમનની ક્ષમતા અસીમ અને વિલક્ષણ છે. એમાં ચેતન - **Consious**, અચેતન - **Unconscious**, મહાચેતન **Super Consis** અને સમબિંદગિત મન જેવા અનેક નાના મોટા સરર આવેલાં છે. જે જન્મ-જન્માંતરોના સારા-નરસા સંસ્કરો તેમજ અતીન્દ્રીય ક્ષમતાઓ, દિવ્ય વિલૂતિઓનો ભંડર પોતાની ભીતરમાં સમાવી રાખે છે. એને જાગ્રવા અનુભવવા પરિશોધન કરનાર માગસો પશુ પ્રવૃત્તિઓમાંથી ભંચા ભઠીને દેવસ્તર સુધી સહજમાં પહોંચી જાય છે. એનાથી વિપરીત મનની હલકી વૃત્તિવાળા વ્યક્તિત્વોની ગણના નર-પશુમાં કરવામાં આવે છે. જે પોતાની તુચ્છતાને કારણે ગુગા, કર્મ, સ્વભાવ અને ચિંતન-ચરિત્ર વ્યવહારની દ્રષ્ટિથી ઘૃણિત રહે છે - એને પતિત ગણવામાં આવે છે. એ જ કારણ છે કે અધ્યાત્મવેતાઓ અને માનવશાસ્ત્રીઓએ મનઃશૈતનાના પરિષ્કાર ઉપર ઘણું મહત્વ આપ્યું છે. એના માટે વિવિધ પ્રકારના ઉપાય, ઉપચારોનું સૂજન કર્યું છે. ખરેખર તો આત્માનો સંદેશ અને ઈશ્વરીય પ્રકાર પરિસ્કૃત થયેલ નિર્મળ મન ઉપર જ પડે છે.

વિકસિત વ્યક્તિત્વ અને પ્રખર પ્રતિભાની પ્રશંસા સર્વત્ર સાંભળવામાં આવે છે. એ બીજું કશું જ નથી. કેવળ પરિસ્કૃત મનના વિકાસની વ્યક્તિગત જીવનમાં જોવામાં આવતી જાંખી માત્ર છે. સુગઠિત

ચરિત્ર, નિષ્ઠા, મનસ્વિતા, દૂરદર્શિતા, પ્રગતિશીલતા, તત્પરતા અને સાહસિકતા સુખ્યવસ્થાના ઇપમાં આપણે કેવળ પરિષ્કૃત મનની પ્રૌઢતાનાં જ દર્શન કરીએ છીએ. ત્યાગ, બલિદ્ધન, સેવા, તપ-સાધનાની કષ્ટસાધ્ય પ્રક્રિયાને અપનાવવામાં કેટલીયે વ્યક્તિઓ અસાધારણ આનંદ, સંતોષ અને ગર્વ અનુભવ કરે છે. આ બધું પરિશોધિત ઉચ્ચસ્તરીય મનનું જ પરિણામ છે.

ચેતન મનના ઉપરના ભાગની નીચે અચેતન મન હોય છે. એના બે ભાગ છે. અતિન્દ્રીય મન અને સમાજિક મન. અચેતન મનના આ બંને ભાગ કેટલા મહત્વપૂર્ણ હોય છે. એને મનસ્વી અને મનઃક્ષેત્રની સાધના કર્વાવાળા લોકો જ જાણો શકે છે. ચેતન મનનું સ્વરૂપ અને પ્રભાવથી થયેલા મનુષ્યમાં સ્વાર્થવાદી અને ઈન્દ્રીયપરાયણ અહંતા જાગે છે અને એની લાલચ-વાસના, તૃષ્ણાની પશુચેષ્યામાં જ ભટકતી રહે છે. ક્ષેર્દી જેવા મનોવિજ્ઞાની આજ ભટકવને મનુષ્યની મૂળ પ્રવૃત્તિ માની બેઠા છે. તેઓ એ નથી વિચારતા કે એમના નિષ્કર્મથી માનવીની મહાનતાને પતનના માર્ગ લઈ જવાથી કેટલું ધ્યાતક પરિણામ લાવશો. મનીખીઓ એને સુયોગ્ય બનાવવા માટે અધ્યયન, અનુભવ, પરામર્શ, ચિંતન, મનન વગેરે ઉપક્રમોને અપનાવવા આગ્રહ કરે છે.

અચેતન મનની ગરિમા અને સંભાવનાઓની શોધ કરવા માટે આધુનિક મનોવેતાઓ ગંભીરતાપૂર્વક અનુસંધાનરત છે. આ ક્ષેત્રમાં મનઃશાસ્ત્રીઓ જેટલા ઊંડા ઉત્તરતા જાય છે. એટલો જ એ અનુભવ કરતા જાય છે કે આ રન્નાગારમાં છુપાયેલી બહુમૂલ્ય સંપર્દા એટલી અપાર અને અસીમ છે કે જેની કલ્પના કર્વી મુશ્કેલ છે. એના ગણન સ્તર અતિન્દ્રીય મનમાં એ સમસ્ત સંભાવનાઓ વિધમાન છે. જેનો યોગી, તપસ્વી તથા નિષ્ઠપુરુષોના ચમત્કરો તથા નિષ્ઠ સાધકોના સંદર્ભમાં વૂર્જન કરવામાં

આવે છે. પરોક્ષ જગતમાં જે અલૌકિકતાઓ અને અતિમાનવી ઉપલબ્ધીઓની ચર્ચા થતી રહે છે. એનું મૂળ આ અચેતન મનમાં જ પ્રસુત સ્થિતિમાં પડી રહે છે. જે એને જાગ્રત કરી લે છે. તેઓ એ અદ્ભુતને પણ પ્રત્યક્ષ કરી લે છે. જે સાધારણ રીત અસંભવ, અપ્રત્યક્ષ સમજવામાં આવે છે.

અતિન્દ્રીય મનના સંબંધમાં કદી કદી એનું વિચારવામાં આવે છે કે આ દેવી અનુગ્રહનું વરદાન ચમત્કર છે. પણ હવે એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે કે, મંત્રો અને દેવતાઓના માધ્યમથી જે કંઈ ગ્રામ કરવામાં આવે છે તે કંઈ બહારથી આવતું નથી, પરંતુ અંદરથી જ ઉદ્ય થાય છે. દેવતાઓ અગર છે, તો તેમનું નિકટતમ દેવસ્થાન આપણું અતિન્દ્રીય મન જ છે. મંત્રોમાં, સાધનામાં, અનુષ્ઠાનોમાં અલૌકિક શક્તિ માનવામાં આવે છે. એના ઉદ્ય થવાનું સ્થળ અચેતન મનનું આ ઉચ્ચ પ્રકારનું સ્તર જ છે. મંત્ર, સાધનાઓના વિધાન કોઈનાં સફળ થાય છે તો કોઈનાં અસફળ થાય છે. એનું કારણ સાધકના અતિન્દ્રીય મનની પરિસ્થિતિઓનો ઊંચોનીયો સ્તર જ છે. અલૌકિકતાઓનું ધૂલ કેન્દ્ર આ જ મર્મસ્થાન છે. ગ્રાયીન ઋપિકલીન ઈતિહાસ આ જ બ્રહ્મવિજ્ઞાની મહત્વાઓથી ભરેલો છે.

અતિન્દ્રીય મનથી પણ ઉચ્ચ સ્તરને સમાજિક અથવા સુપરચેતન મન કહે છે. બીજા શબ્દોમાં એને વિશ્વાસ્ત્રા પણ કહી શકાય છે. ગ્રાયી માત્રમાં એક જ દિવ્ય જ્યોતિ વિભિન્ન રંગઝ્યો અને આકાર, પ્રકારોમાં પ્રકટી રહી છે. સામૂહિકતા, સદ્ભાવના, પ્રેમ, ઉદ્ઘરતા, સેવા, સંયમ, કલાણા, મમતા જેવી ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિઓ આ જ સ્તરના ઉદ્ભબથી વિકસિત થાય છે. તુચ્છ સરખા નર-પશુને મહામાનવના ઇપમાં પરિણીત કરી દેવાનું શ્રેય આજ મનઃસ્તરને છે. અનીતિ તરફ આગળ વધતા આ જ અંત:પ્રેરણા રોકે છે. ત્યાગ અને બલિદ્ધનને માટે સહજ આ જ સ્તરની હલચલોથી જાગ્રત થાય છે.

અતિન્દ્રીય અને સમાપ્ત ગતમનની અંતઃસ્કુરણાઓના પ્રભાવથી જ વ્યક્તિ કુષિ, દ્રષ્ટા, તત્ત્વજ્ઞાની, દેવદૂત અને અવતારી બને છે. સમાપ્તિગત મનનો પ્રભાવ જ સમાજસેવા, લોકકલ્યાણ અને ચરિત્રનિર્માણના ફ્રેપમાં જોવામાં આવે છે અને અતિન્દ્રીય મનની વિભૂતિઓનું સૌનાર્ધ અતિમાનવો - દેવદૂતોના ફ્રેપમાં કેટલીકવાર જોવામાં આવે છે. મહર્ષિ અરવિંદ માનસિક ચેતનાના આજ સતરની ભૂર્જ ભૂર્જ પ્રશંસા કરી છે.

વાતાવરણની ગંડકી મન પર જામતી રહેવાથી એ ગંડકીનું સ્તર પણ જામી જાય છે. પણ એને દૂર કરવામાં દૈવી પ્રવૃત્તિ નિરંતર લાગેલી રહે છે. સમૃદ્ધ મંથનનું અંતરદંદ આજ છે. સદગુરુનું શિક્ષણ અને આત્મપ્રેરણના ફ્રેપમાં આ જ સંશોધનનો પરિષ્કાર આત્મવેતાઓએ ચિન્તિત કર્યો છે, આથી વિપરીત ઉચ્છૃંખલતા અને અનૈતિક આચરણ કરવાવાળાને કેવળ રાજસત્તા દ્વારા સામાજિક ધૂળા દ્વારા દંડ મળે છે. પરંતુ આત્મ પ્રતાડતા દ્વારા અનેકો શારીરિકોમાં માનસિક રોગોની ઉત્પત્તિ પણ થાય છે. આજ તથ્ય હવે દિવસે દિવસે અધિક સ્પષ્ટ થઈ રહ્યું છે.

હવે એ દિવસો દૂર નથી રહ્યા કે જ્યારે અતિન્દ્રીય વિજ્ઞાનના શોધકર્તા મનુષ્યની મહત્વાને હાલની અપેક્ષા હજારો ગપુણી અધિક, અદ્ભુત સિદ્ધ કરી શકશે ત્યારે પ્રકૃતિના નહિ, પણ ચેતના જગતના એકથી એક વધીને મહત્વપૂર્ણ રહસ્યોનું ઉદ્ઘાટન માત્ર માનવ શરીર અને મનદ્વપી વંતથી જ સરળ અને સંભવ થઈ શકશે અને માણસ પ્રવૃત્તિઓથી ઊંચો ઊઠીને દેવસ્તર સુધી પહોંચી શકશે.

૧૭. તદર્થ

- હરીશ વટાવવાળા

માણસ હરિશા સુખની શોધ કરતો હોય છે. કસ્તુરીમૃગ જેમ સુગંધની શોધમાં દોડા કરે તેમ. પરંતુ માણસ જાગતો નથી કે સુખ તો તેની અંદરથી જ ઉદ્ભબે છે. દુઃખનું કશણ જ્યનમાં નથી. પરંતુ આપણી જાતમાં જ અહ્મ સ્વદ્ધે રહેલું છે. તેને દૂર કરવાની જરૂર છે.

જે અનુગ્રહ હરહરેશા તમાર માટે જ છે તેની પ્રાપ્તિ માટે એક માત્ર ઉપાય એ જ છે કે તમે જ તેના આત્મસ્વદ્ધ્ય બની રહો.

આત્મા તો પંચમહાભૂતોમાં રહે છે. સાચા સન્યાસી મનથી હોય છે. માણસ મન જ્યાં ધેરાય છે ત્યાં માણસ ધેરાય છે. તેથી કોઈ વ્યક્તિ એમ વિચારે કે હું ગૃહસ્થ નથી તો તેને સન્યાસી માનવો. તેવી જ રીતે બ્રહ્માવેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ એટલે કે, ‘બ્રહ્મ’ને જાગનારા ‘બ્રહ્મ’બને છે. આત્મસાક્ષાત્કાર એ કોઈ જ્યનની સંધ્યાએ શોધ કરવાની પ્રવૃત્તિ નથી. તે તો તમામ સાધનાઓ તથા માણસના અનિશ્ચિત પ્રારબ્ધનું લક્ષ્યસ્થાન છે.

આ હદ્ય વિશ્વ છે. પ્રભુ એક જ છે. પ્રાણીમાત્રમાં છુપાયેલો છે અને તમામ પદ્ધથોર્માં વ્યાપેલો છે. તે તમામ કર્મોનો કર્તાહર્તા છે. તમામ પ્રાણીમાત્રમાં વસેલો છે. તમામ પ્રવૃત્તિઓનો દ્રષ્ટા અને શાતા છે. આમ છતાં નિર્ગુણ છે /નિરાકાર છે અને બધા ગુણદોષથી પર છે.

પંચમહાભૂતોમાં વસનાર આત્માને આંખથી, વાણીથી, બીજી ઇન્દ્રીયોથી, આત્મસંયમથી કે બીજાં કાર્યોથી સમજી શકાય તેમ નથી.

શાનની નિર્મળ જ્યોતથી જ્યારે માગુસનો આત્મા શુદ્ધ પામે ત્યારે ધ્યાન દ્વારા તે નિરાકાર કોણ છે તે જોઈ શકે છે.

‘આત્મતત્ત્વને જાળનારો વિદ્યા અને વિનયથી સંપત્ત એવો ભાલાણ ગાય, હાથી, કૂતરાં અને ચાંડળ એ તમામને એક જ દૃષ્ટિથી નીરખે છે’ (ભગવદ્ગીતા).

બ્રહ્મ જે જાળે છે તે ભાલાણ નાત, જાત કે સામાજિક મોભાની દૃષ્ટિએ ઊંચ કે નીચ વગેરેના ભેદભાવ વગર પરમાત્મા અથવા આત્મા સર્વમાં વ્યાપ છે.

જ્યારે વ્યક્તિ જગત થાય છે ત્યારે તેની ઈન્ડ્રીયો જેવી કે નાક, કાન, આંખ વગેરેથી દુનિયાના નામ અને સ્વરૂપથી અનુભૂત કરે છે. તેનો અંતરત્મા જગત અવસ્થામાં ‘વિશ્વમૂ’, સ્વભાવસ્થામાં ‘તેજસ્’ અને સુષુપ્તાવસ્થામાં ‘પ્રજ્ઞા’ની અનુભૂતિ કરે છે. જાળે લોકમાં અનંત પ્રકાશમાં અને છેક બ્રહ્માંથી લઈને કીરી જેવા તમામ જ્યોતામાં અંતર્યામી એવો આત્મા એ જ પરમાત્મા છે, બ્રહ્મ છે એ જ સમગ્ર સર્જનનો અનંત જગત સાથી છે. એ જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો સર્જનહાર છે.

નામ અને સ્વરૂપના માધ્યમથી ઊભા કરતા ભેદવિચારે સાચે જ એક બ્રહ્મ છે. જે એના હંદ્યમાં એવી દૃઢ અનુભૂતિ કરે છે કે, ‘હું જ તે બ્રહ્મા (પરમાત્મા) છું, તે જ મારો ગુરુ છે. આપણે તો આત્મનિરીક્ષણથી, આત્મપરીક્ષણથી ‘સ્વ’ની શોધ કરીને આત્માને ઓળખી પરમાત્મા સાથે સેતુ બાંધવાનો છે. નાળસંબંધ ધૂટથો ત્યારથી આપણે એનાથી ધૂટા પડી ગયા છીએ તો ફરીથી એ નાળસંબંધ બાંધવા માટે તદ્વપ થવા તેનો તર્દથ શોધવાનો છે.

અંતરનાં અજવાળાં

અંતરનાં અજવાળાં

૧૮. ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના

બાહ્યવ્યક્તિ પદાર્થાનાં ન ત્યાગસ્તાગ ઉચ્ચતે ।

કામાદીનાં દરિત્યાગાં પ્રાહુસ્તાગાં વિચક્ષણાઃ ॥

આ શ્લોકની સાથે ‘સ્વામિનારાયણ’ સંપ્રદાયના મૂર્ધન્ય સંત સ્વામીશ્રી નિષ્ઠુળાનંદજીનું આ પદ સરખાવીએ.

ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના, કરે કોટિ ઉપાયજી;

અંતર ઊંડી જે ઈચ્છા રહે, તે તો કેમ તજાયજી - ત્યાગ. ૧

વેશ લીધો વૈરાગ્યનો, દેશ રહી ગયો દૂરજી;

ઉપરનો અચ્છો બન્યો, માંહી મોહ ભરપૂરજી - ત્યાગ. ૨

કામ, કોધ, લોભનું, જ્યાં લગી મૂળ ન જાયજી;

સંગ પ્રસંગે તે ઊપજે, ઈન્ડ્રી વિષય આકારજી - ત્યાગ. ૩

આ પદની પંક્તિઓથી સમજાય છે કે : કામ, કોધ, લોભ, મોહ, સ્પર્શસુખ અને ઈન્ડ્રીયસુખની ઈચ્છા વગેરે લોભાવનારાં આંતરિક તત્ત્વોનો/ પરિબળોનો ત્યાગ કરનાર વ્યક્તિ ત્યાગી છે અને તે જ વૈરાગી બની શકે છે. પરંતુ આ શક્ય ત્યારે જ બને જો વ્યક્તિના અંત:કરણમાંથી સાંસારિક મૂલ્યો, વ્યક્તિ, પદાર્થમાં આસક્તિ, પ્રેમ અને એના મહત્વનો ત્યાગ કરે તો જ.

ત્યાગના વિષયમાં લોકોની એવી ધારણા હોય છે કે જે ધર-પરિવાર, સ્ત્રી, પુત્ર, માતા-પિતા વગેરેનો ત્યાગ કરી સાથું સંન્યાસી થઈ જય છે તે ત્યાગી છે. ખરેખર શું આ ત્યાગ છે ? ના, આ ત્યાગ નથી. જો ધર-પરિવારનો ત્યાગ કરી ત્યાગી થઈ શકત્ય તો મૃત્યુ સમયે દેરેક બ્યક્ટિનું કલ્યાણ થઈ જવું જોઈએ. કરણ કે તે પોતાના ધર-પરિવારનો અને પોતાના કહેવાતા શરીરનો પણ ત્યાગ કરે છે. તેમ છતાં તેનું કલ્યાણ થતું નથી. એનું કરણ એ છે કે ઓણે સાંસારિક મૂલ્યોમાં રહેલ આસક્તિ, ભમતા, માયા વગેરેનો ત્યાગ કર્યો નથી. એટલે જ તો આ બધી આસક્તિને કરણે જ અને મરવું પડ્યું.

જે ચીજ પોતાની નથી હોતી, એનો પણ ત્યાગ થઈ શકતો નથી અને જે પોતાનું સ્વદ્ધપ છે, એનો પણ ત્યાગ થતો નથી, જે રીતે અભિન પોતાનો ધાર અને પ્રકાશની શક્તિનો ત્યાગ નથી કરી શકતો. ધાર અને પ્રકાશ એ અભિનાં સ્વદ્ધપ છે. તો પછી ત્યાગ કોનો થાય છે ? એ ગ્રનન પણ આપણને જરૂર મૂંગવે ! તો એનો જવાબ આ રીતે આપી શકત્ય કે જે ચીજ પોતાની નથી. એને પોતાની માની લીધી. આ જૂઠી માન્યતાઓ, બેઈમાનીનો જ ત્યાગ થાય છે. જેની સાથે પોતાનો સંબંધ કયારેય નહોતો, અન્યારે પણ નથી અને ભવિષ્યમાં પણ સંબંધ થવાનો નથી તથા ત્યાગ કર્યા વગર જ જેનું પ્રતિક્ષણ સંબંધ વિચ્છેદ થઈ રહ્યો છે. એની સાથે માનેલા સંબંધનો ત્યાગ કરવો જ વાસ્તવિક ત્યાગ છે. તાત્પર્ય એ કે વસ્તુ આદિનો અભાવ કરવોજોઈએ નહિ. પરંતુ આ વસ્તુઓ સાથે જે સંબંધ માની લીધો છે. એમાં જે આસક્તિ છે, ભમતા છે એનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ ત્યાગ

જ વાસ્તવિક ત્યાગ છે જેનાથી તરત જ શાંતિ મળે છે. 'ત્યાગચ્છાન્તિરનન્તરમ्' (શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : અ:૧ ર:૧૨)

ત્યાગના વિષયમાં મુખ્ય ધ્યેય એ છે કે, સંસારમાં માત્ર સંસાર માટે જ રહેવાનું છે. પોતાના માટે નહિ કે ધર-પરિવારની બ્યક્ટિનો માટે પણ નહિ. માત્ર સંસારની દેરેક બ્યક્ટિ, વસ્તુ કે પદ્ધત માટે જ રહેવાનું છે. સાત્ત્વિક ત્યાગનું સ્વદ્ધપ દર્શાવતાં ભગવાન યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે -

કાર્યમિત્યેવયત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેઽર્જન ।

સઙ્ગાત્યકત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥

(શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : અ ૧૮:૬)

હે અર્જુન ! કર્ત્ય તરીકે નિયત થયેલું જે કર્મ તેને કરવાનો પોતાનો ધર્મ સમજ્ઞાનો આસક્તિ તથા ફળની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને કરાય છે. તે ત્યાગ સાત્ત્વિક મનાયો છે.

જે બ્યક્ટિ વસ્તુ, પદ્ધત, બ્યક્ટિમાં પોતાની આસક્તિ ન રાખે અને જે કંઈ કર્મ છે તેને પોતાનો ધર્મ સમજ્ઞાને કરે છે અને ફળની ઈચ્છા કરતો નથી તે બ્યક્ટિના શરીરનો સંબંધવિચ્છેદ થઈ જાય છે. પરંતુ જે બ્યક્ટિને કર્ત્યપાલન કરવામાં કષ્ટ થાય છે. કર્મ કરવામાં બાહુ માથાકૂટ રહેલ છે. એમ સમજ શારીરિક કષ્ટના ભયથી જે (કર્ત્યદ્ધપ) કર્મને છોડી દે છે તે રાજસ ત્યાગ છે. આવા ત્યાગીને ત્યાગનું ફળ મળતું નથી. (૧૮:૮) પરંતુ જે બ્યક્ટિ નભ્રભાવથી નિર્લેપભાવથી કર્મ કરી ત્યાગ ભાવનાના દ્વારા સંકલ્પભળથી લોલ, મોહ, માયાનો ત્યાગ કરે છે તેને ત્યાગનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ

મોહને કરણે વગર વિચાર્યે, કર્તવ્યનો, કિયાનો, પદ્ધર્થોનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો તે ‘તામસ’ ત્યાગ છે.

નિયતસ્ય તું સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।
મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

(શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : ૧૮:૭)

‘તામસ’ ત્યાગ માણસને આળસુ બનાવી દે છે. જેનાથી એની અધોગતિ થાય છે.

સાધક એને કહેવાય કે જે ત્યાગી છે અર્થાત્ જે સંસારને સતત આપતો જ રહે છે, લેતો નથી. તે લઈને પણ આપતો જ રહે છે. અર્થાત્ તે અમ, જળ, વસ્તુ આદિ લે છે. તો સંસારના હિત માટે જ લે છે એને તે અનિવાર્ય છે માટે લે છે. અને અમ-જળ આપે છે તો પણ સંસારના હિત માટે જ આપે છે. જો તે ચૂપચાપ બેસી રહે, કંઈ પણ ના કરે તો પણ તે આપતો જ હોય છે, કેમ કે એના જીવનમાત્રથી, દર્શનમાત્રથી સંસારનું હિત થાય છે. એનું શરીર ન રહેવા છતાં પણ એના ભાવથી, એના આચરણઓને વાંચવા-સાંભળવાથી કે સ્મરણ કરવાથી એને એના રહેવાના સ્થાનથી સંસારનું ભલું થાય છે. તાત્પર્ય એ કે તે સર્વભૂતહિતે રતાઃ (૫:૨૫/૧૨:૪) હોય છે. એનું જીવન ત્યાગમય હોય છે, તે લેતો કશું જ નથી એને પોતાનું સર્વસ્વનું પ્રદાન કરે છે. એટલે જ તો બ્રહ્મસ્વરૂપ સ્વામીશ્રી યોગીજી મહારાજે, સ્વામીશ્રી નિષ્કુળાનંદ સ્વામીના આ પદને વારંવાર યાદ કરતા હશે કે : ‘ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના.’ સાચો ત્યાગી રાગ-છૈખ, મોહ-માયા, લોભ, કોધથી પર રહે છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં સાંખ્યયોગને ‘સંન્યાસ’ અને કર્મયોગને ‘ત્યાગ’ પણ કહેવામાં આવે છે. (૧૮:૨)

કાશ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।
સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥

(શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા: ૧૮:૨)

અર્થાત્ :

‘ફળની ઈશ્વારી કરતાં કર્માના ત્યાગને જ્ઞાનીઓ ‘સંન્યાસ’ કહે છે અને સર્વ કર્માના ફળના ત્યાગને વિવેકીઓ ‘ત્યાગ’ કહે છે.’

જે પોતાનું છે એને આપી દેવું તે ‘ત્યાગ’ છે. તેમાં કાઈ પણ મેળવવાની અપેક્ષા ન હોવી જોઈએ કે ફળની આશા ન હોવી જોઈએ. શરીર અને સંસાર પ્રકૃતિની દેન છે. એને જ પ્રકૃતિને આપી દેવું અર્થાત્ એની સાથે સંબંધ રાખવો તે ‘સંન્યાસ’ છે. જે પોતાનું નથી, એનો સંબંધ વિચ્છેદ કરી લેવો તે ત્યાગ છે. મન, બુદ્ધિ, ઈન્ડિયો, શરીર વગેરેમાં આસક્તિ ન રાખી માત્ર સંસાર માટે જ કર્તવ્ય કરવું જોઈએ. પોતાને માટે નહિ. પોતાના વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે કર્તવ્ય કરનાર બંધનમાં પડે છે.

યજ્ઞાર્થાકર્મણોડન્યત્ર લોકોડયં કર્મબન્ધનઃ । (૩:૮) ‘યજ્ઞ માટેનાં કર્મ સિવાય બીજા કર્મમાં આ લોક કર્મઝ્યપ બંધનવાળો થાય છે.’ યજ્ઞ માટે અન્ય માટે, સંસાર માટે કર્મ કરનારનાં સર્વ કર્મનો નાશ થાય છે : યાજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્ર પ્રવિલયતે (અ:૪:૨૩)

કર્માનો આરંભ ન કરવાથી પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી એને કર્માના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરવાથી પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. (અ:૩:૪) જે

યોગ સિદ્ધ કરવા ઈચ્�ે છે. પોતાનામાં ‘સમતા’ ને લાવવા ઈચ્છે છે, એના માટે નિજકામભાવે કર્મ કરવાનું કારણ છે. (અ.૬:૩) તાત્પર્ય એ કે કર્મ કર્યા વગર મનુષ્ય યોગ સિદ્ધ થતો નથી. કારણ કે કર્મ કરવાથી જ કર્મોની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ, ફળની ગ્રામીન-અગ્રામીની અનુભૂતિ થાય છે.

કર્મોના સ્વદ્ધપનો ત્યાગ કરવા માત્રથી પણ સિદ્ધ ગ્રામ થતી નથી. જ્યાં સુધી કર્તૃત્વ-અભિમાન રહે છે. ત્યાં સુધી સાંખ્યયોગની સિદ્ધ ગ્રામ થતી નથી. કર્તૃત્વ અભિમાનનો ત્યાગ કરવાથી જ સિદ્ધ મળે છે. કારણ કે ‘કર્તૃનું’ પ્રકૃતિમાં જ છે. પોતાનામાં નથી (અ.૧૩:૩૧) તાત્પર્ય એ કે સાંખ્યયોગી કર્તૃત્વ અભિમાનનો કર્મોના સ્વદ્ધપનો ત્યાગ કરવાથી એના સાધનની સિદ્ધ મળી જાય છે. પરંતુ કર્મયોગમાં તો કર્તૃત્વ-કર્મ કરવાથી જ સિદ્ધ ગ્રામ થાય છે.

જેને સંસાર સાથે સંબંધ છે, એવા કર્મોને ‘અદૃશણ’ કહેવાય છે. કર્મયોગી અદૃશણ કર્મોનો ત્યાગ તો કરે છે પરંતુ એ ત્યાગમાં દ્રોષ હોતો નથી. અદૃશણ કર્મોમાં રહેલ ત્યાગ બંધનકારક નથી. જેટલો દ્રોષ બંધનકારક છે. એવા કર્મયોગી ફુશણ કર્મો કરે છે, પરંતુ રાગપૂર્વક નહિ. ફુશણ કર્મો કરવાથી જે લાભ થાય છે, એનાથી અધિક દોષ રાગપૂર્વક કરવાથી થાય છે. એ રીતે કર્મ કરવાથી જ વાસ્તવમાં ત્યાગ છે. (અ. ૧૮:૧૦)

કર્મના ફળની આશા રાખ્યા વગર, કર્મફળની આસક્તિ રાખ્યા વગર જે કર્મ કરે છે તે ખરેખર ત્યાગી છે. માત્ર અભિનાનો ત્યાગ કરનાર અથવા કર્મોનો ત્યાગ કરનાર ત્યાગી નથી. (અ. ૬:૧)

પોતાના સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યા વગર. પોતાની અંદરની આસક્તિનો

ત્યાગ કર્યા વગર, પોતાની અંદરની આસક્તિનો ત્યાગ કર્યા વગર માણસ કોઈ રીતે ત્યાગી બની શકતો નથી. (અ. ૬:૨). જે કર્મ અથવા કર્મફળની આસક્તિનો ત્યાગ કરે છે, તે કર્મોમાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં પણ વાસ્તવમાં કંઈ જ કરતો નથી (અ. ૪:૨૦) જે કર્મ કરવા છતાં પણ કર્મ કરે છે, એ ત્યાગી છે. બુદ્ધિશાળી છે / જ્ઞાની છે. અને સંપૂર્ણ કર્મ કરનાર (કૃતકૃત્ય) છે. (અ. ૪ : ૧૮). તાત્પર્ય એ કે કર્મયોગી કર્મોના સ્વદ્ધપનો ત્યાગ કરતો નથી, છતાં કર્મ અને કર્મફળની ઈચ્છા, મમતા, આસક્તિનો ત્યાગ કરે છે. ભક્તિયોગી પણ કર્મોના સ્વદ્ધપનો ત્યાગ કરતો નથી. છતાં કર્મ અને કર્મફળને ભગવાનને અર્પણ કરે છે. અર્થાત् કમના, મમતા, આસક્તિનો ત્યાગ કરે છે. (અ.૩ :૩૦/અ.૧૨:૬/અ.૧૮:૫૭).

ભક્ત કંઈ પણ લેવાની ઈચ્છા કરતો નથી. એ મુક્તિની પણ ઈચ્છા કરતો નથી. તેથી તે બંધનમુક્ત છે. જે ૪૩, અસત્ વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે તે બંધનયુક્ત થાય છે. ભક્ત તો સત્યનો આગ્રહી છે. તે અસત્યનો સ્વીકાર ક્યારેય કરતો નથી. તે તો ભગવાન પાસે ક્યારેય કશું માંગતો નથી એ તો આપતો જ રહે છે. ભગવાનને પણ. જે ‘હું ભગવાન પાસે કોઈ ઈચ્છા રાખતો નથી, મુક્તિ પણ’ એવું કહેનાર/અભિમાન કરનાર બંધનયુક્ત છે. પરંતુ જે રીતે ભગવાન કોઈની પાસે કશું જ લેતા નથી. માત્ર આપ્યા જ કરે છે, છતાં તેમાં ખોટ વત્તાતી નથી. એવા ત્યાગી ભક્તમાં પણ કોઈ ખોટ વત્તાતી નથી. ભક્ત પોતાને માટે ભગવાન પાસે પણ કશું ઈચ્છાતો નથી. તે તો સ્વયં ભગવાનને સમર્પિત થવાનું ઈચ્છે છે. ભગવાનથી અલગ અસ્તિત્વ પણ ઈચ્છાતો નથી.

અદ્વૈત સિદ્ધાંતમાં તો સાધક ભલાસ્વરૂપ થઈ જાય છે. પરંતુ ભક્ત તો ભલાસ્વરૂપથી પણ વિલક્ષણ થઈ જાય છે. જેથી ભગવાન ભક્તનો ભક્ત થઈ જાય છે. પરંતુ ભક્ત ઈચ્છાનો નથી કે ભગવાન પોતાનો ભક્ત બને. ભગવાન પણ આવા નિર્લેપભાવવાળા ભક્તોનો આસિક થઈ જાય છે. એટલે જ ભગવાન સહજાનંદ સ્વામીએ કહ્યું હશે કે ‘મારા ભક્તને દુઃખ થાય તો મને કરોડવીઠીના ઉખની પીડા થાય’ ભક્ત પ્રતિ ભગવાનની આ ભક્તિ છે. જે રીતે હનુમાનજી ભગવાન રામ પાસે કહી પણ મેળવવાની ઈચ્છા રાખતા નથી. ન તો રહેવા માટે કોઈ સ્થાનની, ન તો ભોજનની ઈચ્છા, ન તો કપડા, ન તો મદદની ઈચ્છા, ન તો માનની ઈચ્છા. તેમ છતાં પણ ભગવાનની સેવામાં સધ તત્પર રહ્યા છે. એટલે જ તો ભગવાન રામજી, સીતાજી, લક્ષ્મણજી, ભરતજી અને અયોધ્યાવાસી સર્વ હનુમાનજીઓ ઝણી થઈ જાય છે. હનુમાનજી ત્યાગને કારણે એટલા મોટા થઈ ગયા કે જ્યાં રામજીનું મંદિર હોય ત્યાં તેમનું સ્થાન નક્કી થઈ ગયું. પરંતુ જ્યાં રામજીનું મંદિર નથી હોતું ત્યાં સ્વતંત્રાદ્વારથી હનુમાનજીનું મંદિર હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે હનુમાનજી વગર રામજીનું મંદિર હોતું નથી પરંતુ રામજી વગર હનુમાનજીનું મંદિર હોય છે.

ત્યાગી ભક્તોને ભગવાન પોતાનાં માતા-પિતા, ભાઈ-ભિત્ર, કુઠુંબી બનાવી લે છે અને તેને આવિન થઈ જાય છે. ભક્તનો પ્રેમ માસિ માટે ભગવાન પણ આતુર રહે છે. વજની ગોપીઓમાં એવો જ પ્રેમ હતો. તે પોતાને માટે કહી જ ઈચ્છાની નહોતી. માત્ર ભગવાનને જ સુખ આપવાની ઈચ્છા રાખતી હતી. એમનું પોતાનું કોઈ અલગ વ્યક્તિત્વ જ નહોતું. એમણે

તો ભગવાનમાં જ પોતાના વ્યક્તિત્વની આહુતિ આપી દીધી હતી. એટલે જ મીરાંબાઈએ કહ્યું હશે કે : ‘મેરે તો ગીરધર-ગોપાળ દુસરા ન કોઈ’ આ મીરાંનો ઉત્કટ ત્યાગ અને સમર્પણ અદ્વિતીય છે.

બલ તો એકરસ છે. તે ન તો કોઈને રસ આપે છે કે લે છે. પરંતુ ભક્ત તો ભગવાનને રસતરબોળ કરી દે છે. જે રીતે સમુદ્રમાં ગંગાજી વિલિન થવા છતાં પણ પોતાનો પ્રવાહ સમુદ્રમાં વહેતો જ રહે છે. એ રીતે ભક્તની આપવાની/ત્યાગની વૃત્તિ સતત રહ્યા જ રહે છે. એટલે જ ભલાસ્વરૂપ સ્વામીશ્રી નિર્ખળાનંદજીએ કહ્યું હશે કે : ‘ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના.’

---

*આ લેખના શ્લોકે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાંથી લીધા છે.

૧૬. દુરાચારી

“અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામન્યભાકૃ,
સાધુરેવ સ મન્ત્વઃ સમ્યગ્વવસિતો હિસઃ”

(ભગવદ્ગીતા : અ. ૮:૩૦)

અર્થાત્ : ‘અતિશય દુરાચારી કર્મો કરનાર પણ જો અન્ય ભક્તિભાવે મને ભજતો હોય તો તેને સાધુ જ ગાળવો, કશણ કે તે યોગ્ય નિશ્ચયવાળો છે.’

મને એ નથી સમજાતું કે, શા માટે ભગવાને આમ કહું હશે, દુરાચારી કર્મો કરનાર અને તે વળી અતિશય, એટલે કે એક કરતાં વધુ કે અસંખ્ય દુરાચાર/ખરબ કર્મો કરનાર. આવાં અસામાજિક કૃત્ય કરનાર સાધુ, સ્વામીઓ, સંન્યાસીઓ કે સંસારીઓને ભગવાનને અન્ય ભક્તિભાવે ભજે તો તેને ‘સાધુ જ ગાળવો’. આહી ભગવાને ‘જ’ મૂકીને ભારપૂર્વક કહું છે. માટે આપણે ‘દુરાચારો’ શબ્દને બરેબર સમજવો જોઈએ.

બદ્ધજ્ય બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે છે : (૧) બદ્ધસ્થાની ભौતિક પ્રવૃત્તિઓ અને (૨) સ્વરૂપગત આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓ. દરેક મનુષ્યને, ભક્તોને પણ શરીરની રક્ષા કરું કે સમાજ અને રાજ્યના નિયમો પાળવા માટે કેટલાક કર્ત્વો બજાવવાં પડે છે. આ ભौતિક પ્રવૃત્તિઓ શરતી કહેવાય છે. ટી.વી. ઉપર ‘તમસ’ નામની સીરીયલ ચાલતી હતી. તેમાં અંગેજ અફસરના કહેવાથી ‘ઓમપુરી’ (અભિનેતા) ભૂંડની હત્યા કરે છે. જેને કશણે હિન્દુ-મુસ્લિમ સામસામે ટકરાય છે, કેટલીયે મિલકતની આગથી તારજી થાય છે, કેટલીયે માનવહત્યા થાય છે. આથી ‘ઓમપુરી’

૬૧

પોતે પસ્તાય છે કે તેને કશણે જ કોમવાણી આગ ફેલાઈ છે ત્યારે ‘ઓમપુરી’ની પત્ની ‘દીપા શાહી’ (અભિનેત્રી) તેને કહે છે ‘તે તારં કર્ત્વ્ય બજાવ્યું છે એમાં પાપ નથી.’

બદ્ધસ્થાની કેટલીકવાર આત્મા સંબંધી ભક્તિ અને શરીરસંબંધી ભौતિક કિયાઓ સાથોસાથ થતી હોય છે. અને કેટલીકવાર સામસામે જતી હોય છે અને ત્યાં સુધી તો ભક્ત ભક્તિમાં કંઈ ભંગાળ પડે એવું કંઈ ન કરવાની તકેદારી રહે છે. તે જાણે છે કે ભગવદ્ભક્તિમાં તે જેમ જેમ પ્રગતિ કરતો જશો તેમ તેમ તેનાં કર્મો પૂર્ણ બનતાં જશો. ઇતાં ભગવદ્ભ ભક્તિમાં રહેલો મનુષ્ય કેટલીક વાર સમાજ કે રાજ્યની દ્રષ્ટિએ ધૂળાસ્પદ લાગે તેવું કર્મ કરે છે. સંત તુલસીધસજી સમજ તેમના કેટલાક અનુયાયીઓ તેમની પાસે આવીને તેમની ભક્તિમાં ખલેલ પહોંચાડતા હતા. સંત તુલસીધસજી અનુયાયીઓને કંઈ જ કરી શકતા નહોતાં. આથી લોકો વધારે ને વધારે તેમની ભક્તિમાં ખલેલ પહોંચાડતા લાગ્યા આથી સંત તુલસીધસજી એક દિવસ જાહેરમાં એક વૈશ્યા સાથે નૃત્ય કરવા લાગ્યા, તેના ગળામાં હાથ નાંખીને ફરવા લાગ્યા. આથી લોકો કહેવા લાગ્યા કે, ‘તળસીડે બગડી ગયો’ અને લોકો તેમને ત્યાં આવતા બંધ થઈ ગયા. આથી સંત તુલસીધસે એકાંતમાં રહીને ભગવદ્ભ ભક્તિ શરૂ કરી.

શરૂઆતમાં હું જે નહોંનું સમજાતું તે ઉપરનાં બે દશાંતોથી સમજી શકાય તેમ છે કે ભગવાને ‘દુરાચારી કર્મો કરનાર અન્ય ભક્તિભાવે ‘મને’ ભજે તો તેને સાધુ જ ગાળવો’ માટે જ સંત તુલસીધસ અને ‘તમસ’ના નાયકના ક્ષણિક પતનથી તે નાલાયક બનતો નથી. શ્રીમદ્ભ ભાગવતમાં કહું છે કે ‘પતન પામેલો મનુષ્ય પણ જો અંત:કશણપૂર્વક ભગવદ્ભક્તિમાં ઝૂભેલો રહે તો તેના હદ્યમાં રહેલા ભગવાન તેના ધૂળાસ્પદ કૃત્યને માફ કરે છે એટલું જ નહીં તેને શોભાવે છે.’ ભौતિક ચમક એટલી તો પ્રબળ હોય છે કે ભલભલો ભક્તિભીનો યોગી પણ અની જાળમાં ફ્સાય છે. કેટલાક સંપ્રદાયનાં સંતો

ભૌતિક રીતે સુખી મનુષ્યોને જ પોતાના શિષ્યો બનાવે છે. આવા શિષ્યોને જ તેઓ મહત્વ આપતા હોય છે. પછી તે શિષ્યોની પત્નીઓ, પુત્રીઓ, ભાઈનો સાથે પેલા સંતો વ્યભિચાર કરે તો તેઓ ભગવાનની ‘પ્રસાదી’ સમજતા હોય છે. પરંતુ જે મનુષ્યમાં ભગવદ ભક્તિ પ્રબળ હોય છે તે આવી ભૌતિક ચમક્કી દૂર રહેતા હોય છે અને પ્રસંગોપાત થયેલા સ્થળનને તેઓ તરત જ સુધારીને સદ્ગ્રાહી વળતા હોય છે. ભક્તિની પ્રક્રિયા હંમેશા સહૃદ નીવડે છે.

જે મનુષ્ય ભગવદ્બાવમાં/ભક્તિમાં સ્થિર રહેલો હોય છે તેને આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાં રહેલો ગગણો જોઈએ. તેનું સંભેગોવશાત્ સ્થળન થયું હોય તો પણ અહીં ‘સાધુ: એવ’ શબ્દો અભક્તતોને ચેતવણી આપે છે કે સંભેગોવશાત્ થયેલા સ્થળન માટે ભક્તની હાંસી કરવી જોઈએ નહીં, તેને સાધુ જ ગગણો. જેમ કે ચંદ્ર પરનો ડાય ચંદ્રના પ્રકાશને રોકી શકતો નથી. તે પ્રમાણે સંભેગબળો લાગેલા દુરાચારના અથવી ભક્ત દુરાચારી બનતો નથી. આ પરથી કોઈ એમ ન માને કે ભક્તને દુષ્કર્મો કરવાનો પરવાનો મળ્યો છે. ભગવાને તો ભૌતિક સંબંધોની પ્રબળ શક્તિને લીધે સંભેગોવશાત્ થયેલા દુરાચારનો જ નિર્દેશ કરેલો છે. ભક્તિ કંઈક અંશે માયા સામેનું યુદ્ધ છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય માયા સામે લડવા જેટલો પ્રબળ નથી ત્યાં સુધી આકસ્મિક સ્થળન થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ જ્યારે તેનામાં ભૌતિક તરફો સામે લડવાની, તુચ્છકરવાની/ત્યજવાની શક્તિ આવે છે ત્યારે પ્રબળ બને છે. ચારિન્યને અણીશુદ્ધ બનાવવાનું છે. દુરાચાર કર્મો કરનાર કયારેય અણીશુદ્ધ થઈ શકતા નથી. જો તે ભગવદ ભક્તિ અને ભગવાનમાં લીન થઈ જાય અને જ્યનો શિવ સાથે સેતુ બાંધે તો જ તે અણીશુદ્ધ બાની શકે છે.

૨૦. ગ્રોણાચાર્ય અને લીઙ્ગ

જર્મનીના એક નાના ગામની દિવાલો પર લાગેલાં ભૌતપત્રોમાં પીયાનોવાદના કાર્યક્રમની જહેરાત કરવામાં આવી હતી. વાદક કલાકાર યુવતી મેરીનું નામ નાના અકશોમાં હતું, પણ નીચે તેના ગુરુ તરીકે સંગીતકાર લીઙ્ગના નામને વધુ મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું.

મેરી સિવાય કોઈ જાગતું નહોતું કે તે ખરેખર લીઙ્ગની શિષ્યા નહોતી, પણ લોકો તેનો કાર્યક્રમ સાંભળવા આવે એટલે તે આ જૂદાણું ચલાવતી હતી.

કાર્યક્રમને આગલે દિવસે કલાકાર યુવતીની કાર્યક્રી રોળાઈ જાય એવા સમાચાર આવ્યા. વિઝ્યાત સંગીતકાર લીઙ્ગ પોતે ગામમાં આવ્યા હતા ! મેરી છેલ્લા કેટલાય મહિનાથી લીઙ્ગની શિષ્યા તરીકે પીયાનો પર સંગીતના કાર્યક્રમો આપે જતી હતી. પણ હવે તેની છેતરપીડી પકડાઈ જાય અને આવકનું આ એકમાત્ર સાધન છીનવાઈ જાય એવી પરિસ્થિતિ સર્જાઈ.

મેરી મૂંજવાળમાં મુકાઈ ગઈ. આખરે એ પોતે જ સંગીતકાર લીઙ્ગ પાસે સત્ય હકીકત કહેવા, પોતે ચલાવેલા જૂદાણાનો એકરાર કરવા પહોંચી ગઈ. આંખમાં ઊભરાઈ આવેલાં આંસુ સાથે લીઙ્ગના ચરણો પાસે બેસી મેરીએ બે હથ જોડીને લીઙ્ગની માણી માગી. બાળપણમાં જ અનાથ બનેલી મેરી પાસે આજીવિકાનું જ્યારે કોઈ સાધન નહોતું, ત્યારે ન છૂટકે તેણે પોતાના સંગીતના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને પીયાનોવાદના કાર્યક્રમો આપવા માંડ્યા હતા. લોકો તેને સાંભળવા આવે એટલે મેરીએ તરકીબ કરી

અંતરનાં અજવાળાં

હતી. પોતે વિષ્યાત સંગીતશ લીડુની શિખ્યા છે એવું જૂઠાણું ચલાવ્યું હતું..

મેરીની વાત સાંભળીને લીડુની આંખોમાં હમદર્રી ઊભરાઈ આવી. તોપણ તેમણે કઠોર સ્વરે કહ્યું : ‘તેં આ બહુ ખોટું કર્યું છે. છતાં ભૂલ કર્યા પછી તને એ બદલ દિલગીરી થાય છે. આ જૂઠાણાની તે કબૂલ કરી એ બતાવે છે કે તારો આશય મારા નામ પર ખોટી કમાણું કરવાનો નહોતો. ચાલ, મારા પીયાનો પર તારી કણા બતાવ જોઉં.’ ઉત્તાં ઉત્તાં મેરીએ પીયાનોના પાસ પર આંગળીઓ ફેરવવા માંડી. શરૂઆતમાં તો તેના હાથ જ ધૂજવા માંડ્યા, પણ ધીરે ધીરે એ સંગીતમાં મગન થતી ગઈ, ખૂબ જ સુભધુર સૂર છેડતી ગઈ. વચ્ચે એક કે બે વખત લીડું મેરીની ભૂલ સુધારી અને આખરે બોલી ઊઠ્યા, ‘અત્યારે મેં તને સાવ નજીવી, છતાં જરૂરી સંગીતની તાલીમ આપી છે, અને હવે તું ખરેખર લીડુની શિખ્યા હો. જ હવે તું ગુરુ તરીકે મારું નામ આપીને ક્યાંય પણ પીયાનોવાદનનો કાર્યક્રમ આપી શકે છે. આપતી જાલના જે કાર્યક્રમ માટે ભીતપનોમાં તે મારું નામ ગુરુ તરીકે લખાવ્યું છે, તાં એટલું જોતી દેને કે સંગીત-મહેદ્વિલમાં શિખ્યાના પિયાનોવાદનના કાર્યક્રમ પછી ગુરુ લીડું પોતે એક રાગ બજાવશે...’

મહાન સંગીતકારની મહાનતાનાં અહીં આપણને દર્શન થાય છે, તેના પ્રયોગભાવ થાય છે, એટલું જ નહીં આપણું મસ્તક આવા મહાન સંગીતકારની મહાનતા સામે ઝૂકી જાય છે.

આ પ્રસંગથી આપણને મહાભારતનું એક પાત્ર : ગુરુ દ્રોણાચાર્યની યાદ સહેજે આવી જાય છે. પાંડવો અને કૌરવો યુદ્ધવિદ્યા શીખતો હતા ત્યારે દ્વિતી કુમાર એકલબ્ય ખૂબુણમાં બેસીને આ યુદ્ધવિદ્યા શીખતો હતો. દ્રોણાચાર્યના ધ્યાનમાં આવ્યું અને તેને આશ્રમમાંથી કાઢી મુક્યો. કારણ એટલું જ કે આશ્રમ ફૂકતા રાજકુમારો માટે જ હતો, દ્વિતીનો માટે નહીં ? પણ તેથી પેલો દ્વિતી કુમાર નિરાશ ન થયો. જંગલમાં જઈને દ્રોણાચાર્યનું મારીનું પૂતળું બનાવીને ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્ય અને તોણે બાળવિદ્યામાં રાજકુમારો કરતાં યે

અંતરનાં અજવાળાં

વિશેષ પારંગતતા મેળવી. દ્રોણાચાર્યને ખબર પડતાં તે દ્વિતી કુમાર એકલબ્યના જમાણા હથનો અંગુઠો ગુરુદ્વિલિણમાં માગી લીધો. એકલબ્યએ કશી આનાકની કર્યા વગર પોતાનો અંગુઠો કાપી આપ્યો. ગુરુની વિદ્યાના બદલામાં પોતાની વિદ્યાનું બલિદાન આવ્યું અને ફૂર ગુરુએ તે સ્વીકારી પણ લીધું ! દ્રોણાચાર્ય એકલબ્યના પ્રત્યક્ષ ગુરુ નહોતા છતાં પણ પોતે એકલબ્યના ગુરુસ્થાને રહીને ગુરુદ્વિલિણમાં અંગુઠો માગી લીધો ત્યારે મહાભારતના આ આદરણીય પાત્ર માટે ધૃણા જરૂર ઉત્પત્ત થાય અને કહેવાનું મન થાય કે કોણ મહાન ? સંગીતશ લીડું કે મહાન યુદ્ધવિદ દ્રોણાચાર્ય ??! અહીં દ્રોણાચાર્યનું પલ્યું જોખમાય છે.

* * *

૨૧. ધર્મ

॥ ધારયતિ ઈતિ ધર્મઃ ॥

કર્તવ્ય, માનવપ્રેમ, કરુણા અને માનવસેવા એ જ ઉત્તમ ધર્મ છે, કોઈ પણ ધર્મ કે સંપ્રદાયમાં શોષણયુક્ત રીતિઓ, માત્ર વિધિઓ અને દેવકામો, વિધિઓના અવનવા વેશો ને દંબ તેમજ પ્રદર્શનકારી રીતરસમો જોવા મળે. તે ધર્મ કે સંપ્રદાયને આચરનારા સાચા ધર્મને ઓળખી શક્યા નથી.

ધર્મનું આચરણ ધર્મનું જ કપરં છે. કોઈ પણ ધર્મ, મિલકત એકઠી કર્વાનું ઉપદેશતો નથી. સંગ્રહસ્થાનમાં શોભી શકે તેવી પ્રતિમાઓ અને મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા રાજવૈભવના ટાઈ માટે મધ્યકાલીન સામંતશાહી યુગમાં વિજયના સમૃતિચિહ્નન ઇપે રાજીવીઓ કરતા. અર્થાત્ પરાજિત રાજીવીની પ્રજાને લૂંટીને, આ સાચો ધર્મ નથી. સાચું ધર્મકર્ય નથી, સાચી ભક્તિ નથી, ભગવાન પ્રત્યેની સાચી નિષ્ઠા નથી.

વિશ્વ સાથે ઐક્ય અને તાદ્યાત્મય સાધવા વિશુદ્ધ અને નિષ્કામ સેવા એ જ ધર્મ છે. જીવનમાં ઉત્તીતિના પથપર પદ્ધત થવા આત્મવિલોપન, સેવા, સ્વાર્પણબુદ્ધિ અને આત્મસંચયની પરમ આવશ્યકતા છે. પોતાની બુદ્ધિ દ્વારા મનુષ્યે સંયમ ગ્રામ કર્વાનો છે. મોહ, માયા, મમતા છોડવાનાં છે, સર્વત્ર આત્મદર્શન કરી સંસાર પર પરોપકાર કર્વાનો છે. બીજાને દ્વારાંતરિક બનવા આદર્શજીવન જીવાનું છે. યજ્ઞાદાન, તપ અને જ્ઞાન ગ્રામ પછી પણ રાજુ રાખવાનાં છે. મનની અવળચંહરીનું કડક નિરીક્ષણ કરી તેને સ્વસ્થ બનાવવાનું છે અને તે પણ વિચાર દ્વારા, આત્મનિરીક્ષણ દ્વારા,

સંસારના વિનાશી સ્વદ્દેશની સમજણું દ્વારા. જેની પાસેથી આપણે કાંઈ લઈએ નહિ, તેને આપતા જ રહીએ તો તે સેવા છે અને તેનાથી અપૂર્વ, અલ્લૌકિક ફ્લાની ગ્રામિયાય છે, દીન, દુઃખી, ગરીબ, વૃદ્ધ અને પૂજ્ય હોય તેની સેવા કરવી, સંતની સેવા કરવી, સાચા આત્મજ્ઞાનીને ઓળખી લેવા તે જ સાચો ધર્મ છે, ઉત્તમ કર્તવ્ય છે. કોઈના દોરવાયા દોરાઈને નહીં. પરંતુ સ્વપ્રેરગ્યાથી, આત્મસંકલ્પથી જ નિઃસ્વાર્થ સેવા કરવી તે જ સાચો માનવધર્મ છે. સેવા તો નિષ્કામ હોવી જોઈએ. જે નિષ્કામ સેવા કરે છે તેને તો ભગવાન પણ શોધે છે. એવો માગુસ ભગવાનની સેવા કરે છે, સંતની સેવા કરે છે, સમાજની સેવા કરે છે. જેનામાં સાંસારિક કામના, ઈચ્છા ન હોય તે જ બીજાને સુખ આપી શકે છે. બાકી જેનાથી સુખની સંભાવના નથી તે બીજાને શું સુખ આપી શકવાના છે? જે પુણ્યથી અંત:કરણ પાવન થાય, દૃદ્ધ સ્વર્ણ, પવિત્ર અને પાવન થઈ જાય તેવા શુભકર્માનું સારં ફ્લા ગ્રામ થાય છે. જે અંત:કરણ શુદ્ધ હોય તો જીવને શિવનો સાક્ષાત્કાર જલ્દી થાય છે.

અપેક્ષારહિત જીવન એટલે જ ધર્મ, ધર્મ નિરપેક્ષ જીવન જીવાનું કહે છે. પરંતુ આપણને ઠંડી લાગે તો કપડાં જોઈએ, ભૂખ લાગે તો ભોજન જોઈએ. ગમે નહિ તો વાત કરનાર જોઈએ. અલગદ્દપ અને રેશમપથારી જોઈએ. સુખ અને સાહિબી જોઈએ. જરા પણ દુઃખ સહન ન થાય. બીજાને દુઃખી કરીને સુખી થનારા આપણે છીએ, જરૂરિયાત વગર ચલાવી લે એવા માણસો તો સંસારમાં મળવા મુશ્કેલ છે. આપણે તો કોઈની મદદ ચાલી જાય, નોકરી છૂટી જાય, ખોટ આવે તો દુઃખી થઈએ છીએ અને જીવનું મુશ્કેલ લાગે છે. આપણે આટલી બધી અપેક્ષાઓ રાખીએ છીએ. ભગવાનાં અપેક્ષાવાળો ભક્ત પ્રિય નથી.

આપણે સવારથી સાંજ સુધી જે કાંઈ કરીએ છીએ તે સેવા જ છે, પણ એ સેવા કોની છે? બાળકોની, પરિવારની, શેઠની, સરકારની આ બધી જંજાળમાં પડીને આપણે કાર્યરત રહીએ છીએ. પણ આ સાચી સેવા

નથી, આ તો કર્તવ્ય છે, ફરજ છે અથવા તો બદલાની ભાવનાવાળી સેવા છે. આપણાં માતાપિતાએ આપણું પોષણ કર્યું, ઉછેરીને મોટા કર્યા, એટલે આપણે તેમની સેવા કરીએ તે તો આપણા માટે તેમણે જે કંઈ કર્યું છે તેનો બદલો છે. ભલે આપણે તે બદલો વ્યાજ સહિત આપીએ, તેમણે કર્યું છે તેના કરતાં પણ ધ્યાનું વધારે કરીએ તો પણ તે બદલો જ છે, ઉપકાર નથી. તેવી જ રીતે બીજી બાબતોમાં પણ કાં તો કોઈએ કરેલાનો આપણે બદલો આપીએ છીએ. અથવા બદલાની અપેક્ષાથી કંઈક કરીએ છીએ. પત્ની, બાળકો, સગાં, સ્નેહીઓ, મિત્રો અને સમાજમાં મળતી અનેક વ્યક્તિઓ માટે આપણે જે કંઈ કરીએ છીએ તેમાં આ દ્રષ્ટિ રહેલી છે. તેથી તે ઉપકાર નથી, ધન નથી, સેવા પણ નથી. પરંતુ અપેક્ષારહિત નિરપેક્ષભાવે કરેલી સેવા, કરેલું કાર્ય જ સાચો ધર્મ છે.

સેવા પ્રથમ સ્થાને છે, સેવા કરતા જાવ, દુનિયા કરે છે એ તો કામનાયુક્ત સેવા છે. ધન માટે ધનવાનની અને વિધા માટે વિદ્વાનની એ સેવા કામનાયુક્ત છે. એ નિષ્કામ નથી, સક્રમ સેવા છે. વળી આપણાં વ્યવહાર એવો હોવો જોઈએ કે જેનાથી કોઈને દુઃખ, ઉદ્ભોગ, વિક્ષેપ કે તકલીફ ન થાય. કોઈ આપણને બોલવાથી કોઈ અશાંત થાય કે દુઃખી થાય તે સારું નથી, પાપ છે. આપણે સંસારના આપણા વ્યવહારથી કોઈને દુઃખ, વિક્ષેપ અને અશાંતિ પહોંચે તેવું ન બને એવું ધ્યાન રાખીને રહી શકીએ? એવું ધ્યાન ન રાખો તો નિષ્કામભાવે કરેલાં કાર્યો પણ નકામાં છે. વળી બીજાને દુઃખ દેનાર પોતાને માટે દુઃખના બીજ વાવે છે. એવાને કયાંય શાંતિ મળતી નથી. તેથી અંતકરણ પદ્ધિત ન થાય, શુદ્ધ ન થાય, આત્મકલ્યાણ ન થાય. આત્મકલ્યાણ કરવું હોય તે નિષ્કામ સેવા, નિષ્કામ ભક્તિ અને નિષ્કામ કર્તવ્ય એ જ સાચો ધર્મ છે.

૨૨. નમૃતા અમૂલ્ય ખજાનો

નમૃતા (meekness) એ ગર્વ કે કપટથી મુક્ત કોમળ સ્વભાવ હોવાનો ગુણ છે. એ દીનના (Humility) અને કોમળતા જેવા બીજા સદ્ગુરૂઓ સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે. નમ વ્યક્તિ દેશક સ્થળે પૂજાય છે. માણસને વેંત ઊંચેરો દેખાડનાર ગુણ નમતા છે.

જાતિય અભિમાન અને પૂર્વજોની ઝિઠિઓ સાથેનો મજબૂત સંબંધ ધર્યું વ્યક્તિઓ માટે સત્ય સ્વીકારવું અધરું બનાવે છે. જગતના લોકો વર્ચ્યે અહેમનું આવરણ આવી ગયું છે. જગતમાં આજે અભિમાન વ્યક્તિઓની સંખ્યા વધુ છે. ઉચ્ચ કોટિના અને લાગવગવાળા ધનવાનો અને ભાણેલા, ગરીબ અને પ્રતિકૂળ સંજોગોવાળા લોકો પણ અભિમાની હોય છે. પરંતુ આવી વ્યક્તિઓ સમજતી નથી કે અભિમાન ધર્યા જગડા કરાવે છે. કોધને આમંત્રણ આપે છે. અહેમ ધવાય છે અને દુઃખને આમંત્રણ આપે છે. જે શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક રીતે કંગાળ સ્થિતિમાં લાવે છે. આવી વ્યક્તિઓ માટે જ્યન- ઉત્તિનાં દ્વાર ભીડાયેલાં રહે છે.

અભિમાની વ્યક્તિઓ અધીરા, અધૂરા, ગુસ્સો વ્યક્ત કરવામાં ઉત્તાપણ હોય છે. આત્મપ્રશંસા એમને ગમે છે. અભિમાનીઓ નમ સ્વભાવના અને દ્યાળુ હોતા નથી. તેમજ તેઓ મનથી શાંત હોતા નથી. અને શાંતિના ચાહક પણ હોતા નથી. આવી વ્યક્તિઓ દિવાસળી અને પેટ્રોલ સાથે જ રાખતા હોય છે. આવી વ્યક્તિઓ પોતે તો દુઃખી થતી જ હોય છે. નમ વ્યક્તિ સુખી હોય છે કરણ કે અભિમાનનું આવરણ તેની ઉપર ચઢેલું હોતું નથી. ભગવાન પણ નમ વ્યક્તિ ઉપર કૃપા કરે છે.

જે નમ્ર વ્યક્તિ છે તે સહનશીલ અને પૂર્ણ હોય છે. સહન કરનારને બધું જ ગ્રામ થાય છે. જે તેણે મેળવવા પ્રયત્ન પણ કર્યો હોતો નથી તે સહજમાં ગ્રામ થાય છે. ભગવાન નમ્ર વ્યક્તિઓને જે કામ કરવા પેરે છે, તે નવસર્જન નથી, પરંતુ પુનર્સ્થયનાનું, ફેર ગોઠવણનું સુમેળમાં લાવવાનું કર્ય છે. આવી વ્યક્તિઓ નમ્ર ભાવથી પોતાના કરતાં બીજાઓને ઉત્તમ ગાળે છે. સેવક બનવું. સેવકના સેવાના ગુણ નમ્રતાથી ખીલે છે. સેવાનો ગુણ વ્યક્તિને સમાચિસ્ત સુધી લઈ જાય છે. મહાત્મા ગાંધીએ રક્તપિતાના દર્દીની સેવા વિના સંકેર્યે કરી. ઈશ્વરિસ્તાએ મારનારે પણ માઝી બક્ષી.

નમ્ર વ્યક્તિ પ્રમાણિક હોય છે. સચ્ચાઈ આપણને અભિમાની બનતાં અટકાવે છે. ભૂલ કબૂલવા નમ્રતા જડીશી છે. જ્યારે જ્યારે આપણે ભૂલ કરીએ ત્યારે વાંક સ્વીકારવા પ્રમાણિકતા આપણને મદદ કરે છે. આપણે જે કરવા માટે મહેનત કરીએ છીએ એમાં જો અધૂરા પડીએ તો પ્રમાણિકતા પૂર્ણ કરવા માટે બળ આપે છે.

આપણે મિલકત, ક્ષમતાઓ, આત્મપ્રશંસા કે સિદ્ધિઓ વિશે અભિમાન ન કરવું એ અપ્રમાણિકતા છે. પ્રમાણિકતા દેવ સમક્ષ અંતઃકરણ ઓલવા પ્રેરણા આપે છે. જેથી આપણે સઘળી બાબતોમાં પ્રમાણિક પણ વર્તી શકીએ.

જ્યારે આપણે ભૂલ કરીએ ત્યારે નમ્ર બનવા પ્રમાણિકતા આપણને મદદ કરે છે એ પોતાને ન્યાયી ઠેરવવામાં પ્રયત્ન કરવાને બદલે અથવા બીજા કોઈક ઉપર ઘોખારોપણ કરવાને બદલે આપણને ભૂલ સ્વીકારવા પ્રેરિત કરે છે. તેથી જ તો એક તરફ પ્રમાણિકતા આપણને નમ્ર બનવા મદદ કરે છે, બીજી તરફ નમ્રતા આપણને પ્રમાણિક બનવા મદદ કરે છે.

નમ્ર વ્યક્તિઓ વિશ્વાસુ હોય છે. કરણ કે તેઓ ઈષ્ટદેવ પ્રતિ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ ધરાવે છે. આપણને ઉત્પત્ત કરતા, વિશ્વ નિર્માતા, વિશ્વના સર્વોપરી સાચે જ મહાન છે. એની કદર આપણને વધુ પડતા મહાત્માકાંક્ષી

બનતાં અટકાવે છે.

આપણને અન્યાય થયો છે એવું લાગે ત્યારે પણ જગતનિયંતા ઉપર વિશ્વાસ રાખવો. અન્યાય કરનારાઓ સામે વેર ન વાળો એ ભગવાન ઉપર છોડી દો. બદલો લેવાનું કામ આપણું નથી. ભગવાનનું છે.

જીનની કટોકટીની પળે અને કટોકટીનો સામનો કરતી વખતે પણ ભગવાનનો પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે, ‘મારી ઈચ્છા પ્રમાણે નહિ, પણ તારી ઈચ્છા પ્રમાણે થાઓ.’

આપણે નમ્ર હોઈએ તો, આપણે પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ મનને સ્થિર રાખી શકીશું. એવી કાણુંએ પણ આપણે પ્રતિકર કરીશું નહિ. નમ્રતા આપણા સંજોગોથી સંતુષ્ટ રહેવા અને સહન કરવા શકિત આપે છે. અભિમાની વ્યક્તિ અસંતુષ્ટ હોય છે. હમેશાં વધુ માગે છે અને દુઃખી સંજોગોમાં બળવો પોકારે છે. બીજી બાજુ નમ્ર વ્યક્તિ મુશ્કેલીઓ પાર કરી શકે છે. અભિમાની વ્યક્તિ મુશ્કેલીઓ અને કસોટીની પળે ગુસ્સે થઈ જાય છે. જ્યારે નમ્ર વ્યક્તિ શાંત સ્વભાવની હોય છે. અભિમાની નાશને નોંટરે છે. પાયમાલીને નોંટરે છે અને દુઃખી થાય છે.

નમ્રતા એ ડાખાપણભર્યો માર્ગ છે. જેને કરણ વ્યક્તિ વ્યક્તિ સાથેના સંબંધો વિકસે છે, સંબંધો સુધેરે છે, ઘનિષ્ટ બને છે અને એકબીજાને નજીક લાવે છે. માટે જ પકાપકનીથી કે મિથ્યાભિમાનની કંઈ ન કરો. દરેકે નમ્રભાવથી પોતાના કરતાં બીજાઓને ઉત્તમ ગણવા. પોતાના હિત માટે નહિ. બીજાનું હિત થાય તેવા વિચારોને કેળવો. નમ્રતા આપણને બીજાઓ સાથે હરિઝીં કરવાથી અથવા બીજાઓ કરતાં વધુ જ્યાતનામ થવાનો પ્રયત્ન કરવાથી બચાવે છે.

નમ્રતા ભૂલો કરવાનું નિવારવામાં મદદ કરે છે. કરણ કે નમ્રતા આપણને વધુ પડતા આત્મવિશ્વાસુ બનતા અટકવશે. અભિમાની વ્યક્તિ વધુ પડતી આત્મવિશ્વાસુ હોય છે. તેથી તે બાબા અસરોને કરણ એ અથવા

તેની પોતાની નબળાઈઓને કશરૂણે ભૂલો કરવા તરફ ઠોલો હોય છે.

નમ્રતા આપણી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા મદદ કરે છે. નમ્રતા એકખીજતને અધીન રહેતાં શીખવે છે. બાળકો મા-બાપ અધીન, પત્ની પતિ અધીન અને પતિ ઈશ્વર આધીન રહે છે. પોતાના કામ પ્રતિ નિષ્ઠા રાખતાં, વડીલો અને ઈશ્વર પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખતાં અને માન અને આદરભાવ રાખતાં અને શિસ્તનું પાલન કરતાં શીખવે છે. નમ્રતા કોઈનો ઠપકો કે અશિસ્ત વર્તનનો ઊંઘ ફૂર કરે છે. તેથી જ તો નમ્રતા આત્મનિર્ભર, સંતુષ્ટ અને સહનશીલ બનવાનું બળ આપે છે.

આપણને માટીના સામાન્ય પાત્રમાં ખજાનો મળે તો પણ તરણોડતા નથી. તો નમ્રતા તો અમૃત્યુ ખજાનો છે એ ઉત્તમ ગુગુણને જ્યનમાં આત્મસાત કરીને સાચવી રાખવા જેવો ખજાનો છે.

આપણે તો સત્યના ઢુકડા એકઢા કરી લોકો સમક્ષ રજૂ કરવાના છે. તેમાં પોતાપણું નહિ પણ પ્રભુપ્રેરણા સમજવી જોઈએ. તેમાં પ્રભુભક્તિનો ભાવ હોવો જોઈએ.

નમ્રતા ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા અને વિશ્વાસ દદ કરે છે અને વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે વિશ્વાસનો સેતુ રચાય છે. એ સેતુ પ્રેમ અને સુખના માર્ગ પ્રતિ લઈ જાય છે.

* * *

૨૩. નમ્રતા ઉત્તમગુણ

નમ્રતા એ ઉત્તમ ગુગુણ છે. થોડીક જ વ્યક્તિઓમાં તેનાં દર્શન થાય છે. ધ્યાણી વ્યક્તિઓ બહારના દેખાવે નમ્ર જોવા મળે છે. પરંતુ હદ્યના ઊંગાળને તપાસીએ તો કંઈક જુદું જ જોવા મળે છે. નમ્રતાને કેવળ બહારના દેખાવ સાથે બધુ ઓછી નિસ્બત છે, સાચી નમ્રતા બહાર અને અંદર બંને જગ્યાએ એક સરખી હોય છે. એ પ્રકારની નમ્રતા કેળવવી એ ધ્યાણું અધરં છે. ઉમદા નમ્રતા સાત્ત્વિક મનોવૃત્તિ અને એકનિષ્ઠ તપથર્યાં હોય તેનામાં જ સંબંધી શકે.

જે વ્યક્તિ જ્યનમાં નમ્ર બને છે તે મહાન બની શકે છે. કોઈ માણસ ગાળ દે અને સામે ગાળ દેવી તે તો સામાન્ય સ્થિતિ છે, પરંતુ કોઈ માણસ ગાળ દે અને તે ગળી જાય તે સ્થિતિ અલૌકિક છે. કોઈ માણસ આપણને ગાળ દે, ઉશ્કેરાય તેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ ન થાય તેવી સ્થિતિ પેદા જ ન થાય દેવી જોઈએ, પરંતુ કોઈની કાનલંબેચુણીથી કોઈ વ્યક્તિ આપણી સામે ઉશ્કેરાય તારે પણ મનની સમતુલ્ય જાળવીને સહન કરી લેવું જોઈએ. કોઈ માણસ વગર કશરૂણ આપણી ઉપર ગુરુસ્સે થાય, ગાળાગાળી, અપશંદ બોલીને અપમાન કરે છતાં આપણે સ્વસ્થ રહીને સહન કરી લઈએ તો સામેની વ્યક્તિ ગમે તેટલી ગુરુસ્સે થયેલી હોય તો તે પોતે ખરાબ દેખાય છે. સમાજમાં તે પોતે નીચો પડે છે અને પોતે જ અપમાનીત થાય છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિની શક્તિઓને ધ્યાણવી હોય તો તે શાશ્વતી, બળથી કે હિંસાથી ધ્યાણી શક્તાતી નથી, પરંતુ આપણે જેમ જેમ શાંત રહીએ,

તેમ તેમ સામેની વ્યક્તિ વધુ ગુરુસે થશે અને એક સમય એવો આવશે કે તે ગુરુસામાં આપણું કશું જ બગાડી નહીં શકે. પણ તે પોતે જ પોતાનું બગાડો. કશળ કે સામેની વ્યક્તિ ગુરુસે થઈ હોય ત્યારે આપણે શાંત રહીએ તો જથ્થો નિવારી શક્ય છે. આપણે નમ્ર રહીએ એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે નિર્બળ છીએ, આપણામાં તાકાત નથી, પરંતુ બળનો સામનો બળથી કરીએ તો નુકશાન બંને પકો થાય અને ફણદો તો થાય જ નહીં. સાચી પરિસ્થિતિની સામેની વ્યક્તિને જાગુ થાય ત્યારે સામેની વ્યક્તિ ગમે તેટલી બળવાન હોય તો પણ આપણી માર્ગી માગે છે. એ રીતે સામેની વ્યક્તિની શક્તિને ખુણી શક્ય. જેટલા વધુ નમ્ર રહીએ તેમ એક નહીં પણ અનેક વ્યક્તિઓને જીતી શક્ય છે. નમ્ર રહીએ તો સમાજને જીતી શક્ય છે. રાખ્યને જીતી શક્ય છે.

પરંતુ આપણે વિવેકની આંખ મૃત્યુ સમયે જ ઉથડે છે. બાકી તો અજ્ઞાન અને ગેરસમજને કશળો જીવનનો અમૃત્યુ સમય બરબાદ કરીએ છીએ. મૃત્યુ સમયે પાપ યાદ આવે છે અને થોડું ધન કરાવીએ છીએ, પણ થોડા ધનથી કાંઈ ભવસાગર પાર કરાય ? વૈતરણી તરી શક્ય ? માટે જ સંસારના કુલ્લક સુખ પાછળ ધોરીને જીવન બરબાદ કરવું નહીં. સાંસારિક સુખો તો મૃગજળ છે. લલચાવનારાં છે. તેનાથી તો દૂર જ રહેવું. સાંસારિક સુખોથી મોકામાસિ થતી નથી, ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર થતો નથી. જે નભ્રતાથી દુઃખોનો સામનો કરે છે તે થોગી છે અને જે સંસારના કુલ્લક સુખોને લોગવે છે તે ભોગી છે. એટલે જ જીવનમાં નભ્રતાને તાળુણવાળાની જેમ વણી લેવી જોઈએ. નભ્રતા એ તો નવનીત છે. માખણ આપણે અથમાં લઈએ ત્યારે તે કેટલું નમ્ર, સ્નિગ્ધ, સુંદર અને શુદ્ધ હોય છે ! માખણને આ સિથિતાએ પહોંચતા કેટલો સમય લાગે છે ? કેટલું સહન કરવું પડે છે ? વલોણામાં કેટલું બધું વલોવાવું પડે છે ? ત્યારે તે આ સિથિતાએ પહોંચે છે. ત્યારે તે સુંદર, સ્નિગ્ધ, અને નમ્ર બને છે. વળી માખણને તેથી પણ ઉચ્ચ સિથિતાએ

પહોંચવું હોય તો તપવું પણ પડે છે, ઉકળવું પડે છે. ત્યારે તે ઉચ્ચ સિથિત (ધી) ને પ્રામ કરે છે.

સંતો મહાત્માની સિથિતાએ પહોંચે છે ત્યારે તેમણે પણ સહન કરવું પડે છે અને ગુણાતીત સિથિતને પામે છે. જે સહન કરે છે તે ઉચ્ચ સિથિત, ઉચ્ચ સ્થાન પ્રામ કરે છે. જે સહન નથી કરી શકતા તે જાતને છેતરીને બનાવટ કરીને પોતાને ઉચ્ચ સ્થાને મૂકે છે. તેઓ તે સ્થાન ઉપર સહેજ પણ ટકી શકતા નથી, અને ઊરી ખાઈમાં ગબડી પડે છે. બધ થાય છે. સમાજમાંથી ફેંકાઈ જાય છે.

આપણે સૌ જાળીએ છીએ કે અંતઃકશળ ચાર છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને આહંકાર. એની અશુદ્ધ કેવી રીતે કરી શક્ય ? એને શુદ્ધ કેવી રીતે કરી શક્ય ? તેનો જવાબ એ છે કે, ‘અહમ્’ આ અશુદ્ધિના મૂળમાં છે. આ ‘અહમ્’ શુદ્ધ પણ હોય અને અશુદ્ધ પણ હોઈ શકે. ખરેખર તો અહમના બે પ્રકાર છે. શુદ્ધ અહમ્ માત્ર ચૈતન્યનું સ્ફુરણ છે અને પરમાત્માની છાયા છે. એ શરીરમાં પરમાત્માનો આભાસ છે. એ સ્ફુરણ માત્ર બંધનમાં નાખતું નથી. પરંતુ અશુદ્ધ અહમ્ માણસને વાસનાના બંધનમાં નાખે છે. પરમાત્માથી આત્માની સત્તા જુદી માનીએ છીએ તે અજ્ઞાન છે. અશુદ્ધ અહમ્ છે. તેવો અહમ્ મોટાઈ કે અક્કડપણું મૂર્ખતાનું કામ છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના સોળમા અધ્યાત્મમાં તેને આસુરી સંપત્તિનું સ્વરૂપ ગળાવ્યું છે. જેનામાં અહમ્ છે તે એમ માને છે કે, હું સત્તાશાળી અને વૈભવને ભોગવનાર છું. આવા અજ્ઞાનથી માણસો મોહિત થયેલા હોય છે. તેમનું ચિત્ત અનેક રીતે ભનિત હોય છે. માટે મનની શુદ્ધિ કરીને, અહમને ઓગળાને જીવનમાં નભ્રતા કેળવી નમ્ર બનવાનું છે.

નભ્રતા એ મહાનતાનું એક આગવું લક્ષ્યાળ છે. ઉપરછલ્લી નભ્રતા બતાવવાથી મહાન બની શકતું નથી. બહાર દેખાતી નભ્રતાનાં મૂળ ઊંડે સુધી પ્રસરેલાં હોય તો જ તેને સાચા અર્થમાં નભ્રતા કહી શક્ય. નભ્રતાના

અંતરનાં આજવાળાં
સાચા રંગ રંગાયેલી બ્યક્ટિમાં નિરભિમાન, પરોપકાર, વાણી અને વર્તનમાં સચ્ચાઈનો રણકો હોય છે. દંભી બ્યક્ટિ પોતાની જાતનું કે સમાજનું હિત કરતી નથી. મોટા ભાગે માણસો આ બધું જાણતા હોવા છતાં એક સામાન્ય શિરસ્તો સમજીને ચલાવ્યા કરે છે. દંભી નમૃતા આત્માની કક્ષાને ખૂબ જ નીચે ઉતારી મૂકે છે.

જગતના મહાપુરુષો નમૃતાના ઉમદા ગુણથી વિભૂષિત થયેલા માલૂમ પડે છે. માટે જ જીવનમાં નમ બની નવનીત જેવા સ્નિગ્ધ અને સુંદર બનીએ.

૨૪. નિષ્ઠામ સેવા

મનુષ સાંસારિક પદ્ધતોની ગ્રામી માટે કર્મ કરે છે. પહેલાં કમાવાની ચિંતા કરે છે, પછી ભોગવવાની ચિંતા કરે છે. ખરં જોતાં તો મનુષ્યજીવન પુણ્ય કમાવાનો અને આત્મકલ્યાણ માટેનો સમય છે. જે મનુષ્યજીવનને ભોગયોનિ બનાવે તે દુર્ભાગી છે. પશુયોનિ અને મનુષ્યયોનિમાં ઘરૂં વસ્તુઓ સમાન છે. આખાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન પશુ તેમજ મનુષ્ય યોનિમાં સમાન છે. બનેનું શરીર પાણ પંચભૂતોનું જ બનેલું છે, તો આ બજે વચ્ચે શો તફ્ફાવત છે? મનુષ્યમાં જે વૈચારિકશક્તિ છે, શાન છે તે પશુમાં નથી. કોઈ મનુષ્યને શાન ન હોય કે મનુષ્યજીવનમાં તે શાન પ્રાપ્ત ન કરે, આત્મા અને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર ન કરે તેનામાં ને પશુમાં કશો જ ભેદ નથી. જો આ સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ તો તો બરાબર છે, નહિ તો ઘરું મોઢું નુકશાન છે. મહાવિનાશ તોળાઈ રહ્યો છે, છતાં પાણ આપણે તો પ્રમાદ, આળસ, નિદ્રા અને અર્થની ચિંતામાં સળગી રહ્યા છીએ. એટલે જ આપણે સતત કાય થતો જાય છે. આપણે આત્મકલ્યાણ માટે કશું જ કરતા નથી.

જે પ્રસન્ન થઈને ઈશ્વરચિંતન કરતાં કરતાં જાય છે તેની સદ્ગતિ થાય છે. મૃત્યુ સમયે દુનિયાની કે સંસારની કોઈ વાત કરતા નથી, તેની પાણ સદ્ગતિ થાય છે. તે સમયે મનુષ્યના મનમાં ઘર, પરિવાર કે ધન-સંપત્તિ નહિ, પાણ માત્ર ભગવાનનું સ્મરણ હોવું જોઈએ. અંત સમયે ઈશ્વર ગ્રામી ધ્યાન ધરવું /રાખવું ઘરું મુશ્કેલ છે, પરંતુ આવી ટેવવાળાંને અંત સમયે પાણ એ જ સ્મરણમાં આવે છે, અને એનું કલ્યાણ થાય છે.

માટે જ -

‘તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥’ મારું મન શુભ સંકલ્પોવાણું બને. જેમાં સત્યમ્ શિવમ્ અને સુનદરમ્ હોય એવો સંકલ્પ કલ્યાણકરી છે. આપણા વિચાર સત્ય, કલ્યાણકરક અને સુનદર હોવા જોઈએ. આવા વિચાર, આવા સંકલ્પ જો મનમાં આવે અને રહે તો કલ્યાણ થઈ જાય, પણ આપણને રાક્ષસ કે પાપી બનાવે તેવા વિચાર મનમાં આવે અને રહે તો આપણી દુર્ગતિ થાય. માટે આત્મકલ્યાણમાં મન શુભ સંકલ્પવાણું હોવું જોઈએ.

આવા સંકલ્પ કરવા માટે સવારનો સમય શ્રેષ્ઠ છે. સવારનો સમય, શાંત મનવાળો હોય છે. મન એકાગ્ર હોય છે અને મગજ ઉંઘવું હોય છે. તે સમયે મનમાં શુભ વિચાર અને શુભ સંકલ્પ સહેલાઈથી આવે છે. પ્રાતઃકાળે શુભ સંકલ્પનો સંચાર થાય છે, તેના ઉપર તેની અસર આખો દિવસ રહે છે. તે જ રીતે રાતે સૂતી વખતે ઈશ્વરસ્તવન કરવું જોઈએ, કેમ કે નિદ્રા અને મૃત્યુ બંને કેટલેક અંશો સમાન છે. એટલે જીવન આત્મકલ્યાણની સાધના કરવા માટે સુરક્ષિત રહે તે માટે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરીને જ સૂવું જોઈએ. શુભ સંકલ્પ સાથે ઊંઘીએ અને જાગીએ ત્યારે ઘણું લાભ થાય છે.

જો અંતઃ કરણ શુદ્ધ હોય તો જ ધ્યાનયોગમાં, ભક્તિયોગમાં આગળ વધવાની તક છે. તો જ તેમાં સફળતા છે. જે મનુષ્યના મનમાં અશુદ્ધ/ અશુભ સંકલ્પ આવ્યો જ નથી તે મહાન છે, વંદનીય છે, પૂજનીય છે, કેમ કે તેનું મન શુદ્ધ છે. મન શુદ્ધ હોય તો શુદ્ધ સંકલ્પ આવે છે. જેને જન્માંતરનું પુણ્ય હોય તેને જ બૂરા વિચાર કે બૂરા સંકલ્પ આવે જ નહિ એવું શુદ્ધ હદ્ય મળે છે. માટે જ ભગવાને ગીતામાં મનને શુદ્ધ કરવા નિષ્કામ કર્મનો ઉપાય બતાવ્યો છે, કેમ કે મનને શુદ્ધ રાખવા બહાર અને અંદરથી ઝડુ લગાવવું જોઈએ. સેવા એ બહારનું ઝડુ છે. ઈશ્વરસમર્પણ, ઈશ્વરચિંતન તે

અંદરનું ઝડુ છે, માટે જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના અદ્વારમાં અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું છે કે જેના જીવનમાં સેવા નથી તેને આ જ્ઞાન આપવું નહિ. કેમ કે જો પાત્ર ભરાબ હોય તો દૂધ પણ ભરાબ થાય છે, તેવી જ રીતે જેનું હદ્ય શુદ્ધ છે, પવિત્ર છે. તેનામાં જ જ્ઞાન ટકે છે. માટે પ્રથમ તો હદ્યશુદ્ધિ કરવી. હદ્યશુદ્ધિ માટે માગાસે નન્દ, ચિંતન અને સેવા મુખ્ય સાધન છે. આ સેવાધર્મ એક રીતે તો કુદ્રનો ધર્મ છે, પણ તત્ત્વદ્રિષ્ટિએ કુદ્ર હલકો નથી. તેનો ધર્મ પણ હલકો નથી. જ્ઞાની બનતાં પહેલાં કુદ્ર બનો, સેવા કરો, ઉચ્ચ કુણનું અભિમાન છોડો તે અત્યંત જરૂરી છે. જ્ઞાન મોટા બનીને પામી શકાતું નથી, નાના બનીને પામી શકાય છે અને એ માટે નાના બનવામાં નુકશાન પણ શું છે ?

માગાસ શ્રેષ્ઠ નથી. તેના સદકર્મોથી માગાસ શ્રેષ્ઠ બને છે. પોતાના સદગ્યુણોથી શ્રેષ્ઠ બને છે. જે સારી સેવા કરે છે તેને તેનું ફળ આ જન્મમાં જ મળે છે. અને મહાપુરુષોના આશીર્વાદ મળે છે અને અનું અંતઃકરણ શુદ્ધ બને છે. નિર્ઝિયન, દીન-ગરીબના આશીર્વાદ સંસારસાગરથી પાર ઉત્તરે છે. અને એમના આશીર્વાદ અંતઃકરણપૂર્વક કરેલી શુદ્ધ સેવાથી મળે છે. આપણે સમાધિ તો લગાવી શકવાના નથી, પણ સેવા તો કરી શકીએ. દુનિયામાં સેવા તો ઘણા પ્રકારની છે. નાનું બાળક પણ સેવા તો કરી શકે છે અને તેનાથી આત્મકલ્યાણનો માર્ગ ખુલ્લો થઈ જાય છે. સમાધિમાં તો મન એકાગ્ર કરવું પડે છે અને એ મુશ્કેલ કામ છે, માટે જ ભગવાને નિષ્કામકર્મયોગ પર ભાર મૂક્યો છે. એ નિષ્કામકર્મ કયું ? તેનો જવાબ છે - સેવા. કોઈ શરીરથી સેવા કરી શકે, કોઈ મનથી સેવા કરી શકે, તો કોઈ ધનથી સેવા કરી શકે. તે સેવા પણ જે અનાથ હોય, દીન હોય, દુઃખી હોય, જેની સેવા કરનાર કોઈ ન હોય તેની કરાય તો તે ઉત્તમ. શરીરથી તો એક બે કે થોડકની જ સેવા કરી શકાય પણ ધનથી તો અનેક માગાસોની સેવા કરી શકાય.

આરોગ્યભવનો, અનાથાશમો, વૃદ્ધાશમો, અનક્ષેત્રો ખોલી શકાય. આમ સેવા જીવનનું અનિવાર્ય અંગ છે અને નિષ્કામ કર્મયોગ તે સેવા છે. શોક, મોહ, અજ્ઞાનને દૂર કરવા માટે શાનયોગ છે. તેમાં પણ કમ હોય છે અને તેના સાધનમાં સેવા કામ આપે છે. પ્રસત્ત થઈને કરેલી નિષ્કામ સેવા, ઈશ્વારહિત સેવા કરી હોય તો શાંતિ મળે, અંતઃકર્શનની શુદ્ધિ થાય છે અને મન પરમાત્માના ધ્યાનમાં લાગે છે. માટે આત્મકલ્યાણમાં નિષ્કામ સેવા પ્રથમ છે.

૨૫. પરમાત્મામાં અતૂઠ શ્રદ્ધા

ભક્તિ એટલે વ્યક્તિ અને સમસ્ત જગત વચ્ચેનો પ્રેમ. ભક્તિ એટલે ઉર્ધ્વગામી ગતિ કરતો પ્રેમ. વિશ્વ તરફ જોતી વખતે અમેદ દ્વિજ હોવી જોઈએ. અભેદવૃત્તિથી પ્રેમવૃત્તિ વધે છે અને ભગવાન પ્રત્યે પ્રેમવૃત્તિ થાય તો અભેદવૃત્તિ વધે છે. આપણે આપણા ઈષ્ટદેવ પ્રત્યે તાદ્યાત્મય થવાનો, એકરૂપ થવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનું છે. ચિત્તને એકાગ્ર કરવા માટે ઉપવાસ કરવાની જરૂર નથી, ભૂખ્યા રહેવાની જરૂર નથી. ભૂખ્યા થઈ ન શકે. એકાગ્રચિતો કરવામાં આવતું કાર્ય તે ભક્તિ છે. આ ચિત્તને એકાગ્ર કરવા માટે બારી, બારણાં બંધ કરીને એકાંતમાં બેસીએ તોપણ ઘડિયાળની ટીક-ટીક ધ્યાનમાં આવે. આપણે એક વખત ચિત્ત એકાગ્ર કરવા લાગીએ, આંખો બંધ કરી દઈએ અને ધારી લઈએ કે હવે મારા ધૂંટરા સુધીના પગ ઓગળી રહા છે, પછી ધારી લઈએ કે મારાં કરી સુધીનું શરીર નાશ પામી રહ્યું છે. પછી ધારી લઈએ કે મારાં આખું શરીર બરફની માફક પીગળી રહ્યું છે અને લોહી બનીને વહી રહ્યું છે. હવે એ લોહી પણ સૂક્ષ્મ ગયું છે. હવે ત્યાં કશું જ રહ્યું નથી, ઘડી પહેલાં એક માનવ આકાર હતો ત્યાં લોહીનું બૂંદ પણ રહ્યું નથી. આમ આખું શરીર બ્રહ્મમય કરીએ પછી અબર પડે કે ભગવાનની ભક્તિ કરવી હોય તો નીરવ શાંતિમાં જ થઈ શકે. નહિ તો ન થાય. ભજન થઈ શકે પણ મોટા અવાજે ગાવાથી, ભજન કરવાથી અન્યની શાંતિ જોખમાય છે. માટે તે દ્રોહ કર્યો ગણ્યાય. શાંતિ વગર કર્મકંડ થાય પણ ચિત્ત એકાગ્ર ન થાય અને જ્યાં સુધી ચિત્ત એકાગ્ર ન થાય ત્યાં સુધી ભગવદ્ પ્રાર્થિ ન થાય.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં આठમા અધ્યાયના ૧૪મા શ્લોકમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણએ સ્વમુખે કહ્યું છે કે, ‘જે મને અનન્ય ચિત્તથી સતત નિત્ય સ્મરે છે તેવા નિત્ય યોગીને હું મળનો સુલભ છે.’

પરમાત્મા આપણા આત્માસ્વરૂપે આપણી પાસે જ છે. સંસારના લોકો તેને શોધવા તીર્થયાત્રા કરે છે. ધ્યાન, તપ, આદિ કરે છે પણ પરમાત્માએ અનન્ય ભક્તોને જે ઉપદેશ આપ્યો છે. તેમ સમજી લઈએ તો ભગવદ્ ગ્રામિયાં કોઈ મુશ્કેલી નથી. પરમાત્મા આત્માસ્વરૂપે દરેક જીવમાત્રમાં બેઠો છે. માટે પ્રથમ તો આત્માનું કલ્યાણ કર્યું જોઈએ પણ આત્માનું કલ્યાણ ત્યારે જ થાય કે જગતનું કલ્યાણ થાય તો જ. સ્વમાંથી સર્વસ્વમાં નાદાન્યતા કેળવવાની છે.

ભક્તિ ત્રણ બાબતો ઉપર આધાર રાખે છે. તન્મયતા, અનન્યતા અને આતુરતા. ભગવાનનું ધ્યાન ધરવા બેસો ત્યારે તમે કેટલા તન્મય, તડુપ થાઓ છો તથા ભગવાન સિવાય તમે બીજાનું ધ્યાન કરો છો કે કેમ ? અને ભગવાન નથી મળ્યા તેથી કેટલા વ્યાકુળ બન્યા છો ? આ ત્રણ વાતો કસોટી છે. દુનિયાના ક્ષુલ્લક પદ્ધર્થો માટે આપણે બેચેન થઈ જઈએ છીએ એવી બેચેની, અધીરાઈ ભગવાનની ગ્રામિ માટે રાખીએ છીએ ખરા ? ભગવાન કહે છે જે લોકો અનન્ય ચિત્તથી મારી નિત્ય ઉપાસના કરે છે, મારું નિત્ય સ્મરણ કરે છે. તેવાને હું અત્યંત સુલભ છું. સંસારના પદ્ધર્થો સ્મરણ કરવાથી મળતા નથી પણ ભગવાન તો મળે છે.

આત્માનો પરમાત્માથી વિયોગ તે જ સંસાર છે. ભગવાનની ગ્રામિ પ્રસન્નતા, તન્મયતા અને નિરંતર સ્મરણથી થાય છે. પણ જ્યાં સુધી જ્ઞાન કાચું હોય ત્યાં સુધી ફળ ગ્રામ થતું નથી. સંસારમાં અનેક હરકતો આવે છે તેથી મનન અને નિદિષ્યાસન થતાં નથી, દઢ નિશ્ચય થતો નથી. જ્ઞાન પોતે કાચું હોય ત્યાં સુધી અજ્ઞાનને કેવી રીતે દૂર કરી શકાય ? તે માટે આપણે ગ્રભુ પ્રત્યે દઢ પ્રીતિ કરવાની જરૂર છે. દઢતા આવતાં જ અજ્ઞાન દૂર થઈ જાય

છે અને જ્ઞાનનો સૂરજ બિગે છે. આપણામાં રહેલ તમસ્સે પામતાં જ બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે અને બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં જ બ્રહ્મની ગ્રામિ થાય છે. પણ બ્રહ્મની ગ્રામિ માટે કુંડલિની જગ્યાત કરવી પડે. ‘સ્વ’ની કુંડળીમાંથી બહાર નીકળવું પડે. ‘હું પદ’ પાંચે બહાની ગ્રામિ ન થાય.

ભગવાનને તન નહિ પણ મન જોઈએ છે. એટલે શરીર ગમે ત્યાં રહે પણ મન ભગવાનના ચિંતનમાં રહેવું જોઈએ. ભગવાનના સતત ચિંતનમાં રહેવું તે જ તો ભક્તિ છે.

જ્ઞાન માત્ર સાંભળવાથી થતું નથી. જો માણસનું હૃદય કઠોર હોય તો જ્ઞાન થાય નહિ. પથ્થરને દશ વર્ષ સુધી પાણીમાં રાખીએ તોપણ પાણી તેને ઓગાળી શકતું નથી. એમાં પાણીનો દોષ નથી પણ પથ્થરનો દોષ છે. જ્યારે માટીના ઢેઢને ક્ષાળવારમાં જ ઓગાળી નાખે છે. જ્ઞાન મળવાથી કે ભક્તિથી જ્ઞાની કઠોર બનતા નથી, કોમળ બને છે. આપણે તો પથ્થર નહીં પણ માટીના ઢેઢાં જેવા બનવાનું છે.

આપણી બુદ્ધિ ભટકતી હોય, ચૈતસિક શાંતિ ન હોય અને આપણે આતી-તહીં જોતા હોઈએ તો આપણા મન ઉપર બાહુ અસર થતી નથી. પણ આપણે ચિત્ત એકાગ્ર કરીએ એટલે બાકી બધી વસ્તુઓ જગતમાંથી ચાલી જાય અને એક જ વસ્તુ રહે તેની મન ઉપર ઉંંતી અસર થાય. માટે જ સગુણોપાસના અત્યંત આવશ્યક છે. ચિત્ત એકાગ્ર કરવા માટે વસ્તુની જરૂર પડે. તે મૂર્તિ સ્વરૂપે, તસવીર સ્વરૂપે, દીપ સ્વરૂપે કે માળા સ્વરૂપે. પણ આ સ્વરૂપો તો પદ્ધર્થ છે તેમાં ધ્યાન ન રહેતાં પરમતત્વમાં ધ્યાન રહેવું જોઈએ.

ભક્તિ પરમાત્માને શોધવાની કણા નથી, સ્વયંને શોધવાની કણા છે. ‘સ્વ’ની કુંડળીમાંથી જો આપણે બહાર નીકળીએ તો જ ભગવદ્ગ્રામિ થાય. પણ આપણે પામર ‘સ્વ’ની કુંડળીમાંથી કયાદેય બહાર આવી શકતા નથી. મારું મારું કરતા જ નિંદળી પૂરી કરીએ છીએ.

પ્રાર્થનાથી ઊભરતા હૃદયના ભક્તિની ભક્તિ અદ્ભુતને આંબે છે.

સ્વયંની ગહન ગુણમાં દૂબીને ભક્ત ભક્તિના પરમ તત્વમાં એકદ્વપ બની જાય તો જ પ્રભુ પ્રત્યેની તેની નિષ્ઠા, તન્મયતા અને એકદ્વપતા ચરમ સીમાને પહોંચે છે.

તો આજથી જ આપણે સંકદ્ય કરીએ કે ‘સ્વ’ની કુંડળીમાંથી નીકળી પરમાત્મામાં અતૂટ શ્રદ્ધા, અખંડ નિષ્ઠા, અનંત તન્મયતા અને એકદ્વપ થઈએ.

૨૬. પરમાત્માના શરણમાં

પરમાત્માના શરણમાં આવી ગયા પદ્ધી પણ આંતરિક મલીનતાઓ અહંકારના આધાત જ્યાત્માને પૂર્ણ આનંદનું અસીમ સુખ પ્રાપ્ત થવા દેના નથી. મનુષ્ય કદ્દી પદ્ધર્થ અને કદ્દી બ્રહ્માની તરફ આકર્ષાંતો રહે છે. પરંતુ એ સમયે તેનું લક્ષ્ય પરમાત્માની પ્રામિનું જ હોય છે. છતાં પણ બ્રહ્મતત્ત્વમાં વિલય થવાને માટે જે પવિત્રતા અપેક્ષિત છે તે ન બનવાને કરણે જ આવી દુંગાત્મક સ્થિતિ બને છે. ‘હું પરમાત્માની ઉપાસના કરું છું.’ આટલો પણ આહંકાર જ્યાં સુધી શેષ રહી જાય છે. ત્યાં સુધી પૂર્ણ સમર્પણમાં કચાસ રહે છે. દેહ, ઈન્દ્રીય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર આ બધા પર જ્યારે પૂર્ણ હૃપથી પરમાત્માનો અધિકાર થઈ જાય છે. ત્યારે પૂર્ણ સમર્પણની અસીમ સુખદાયી સ્થિતિ મળી જાય છે. એ સમયે ‘હું અને મારું’ એ ભાવ સમાપ્ત થઈ જાય છે. જે કર્દી છે તે તમારું છે. તમારું તમને સમર્પિત કરું છું. જ્યારે આ સ્થિતિમાં જ્યાત્મા આનંદ લેવા લાગે ત્યારે સમજવું જોઈએ કે અના મળ-વિક્ષેપ ધોવાઈ ગયા છે અને દિવ્યગતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે.

માગુસ જ્યાં સુધી સાંસારિક અભિમાનમાં ભાન ભૂલેલો રહે છે, ત્યાં સુધી ઓની શક્તિ અને સામર્થ્ય બિલકુલ તુચ્છ અને નગણ્ય હોય છે. જ્યનના બધા જ અધિકાર જ્યારે ઈશ્વરના લાથમાં સૌંપી દઈએ છીએ ત્યારે પૂર્ણ નિશ્ચિતતા આવી જાય છે. કોઈ ભય નહીં. ન દૃઢ ન સુખ. શેષ રહે છે પૂર્ણ તૃપ્તિ અને અલૌકિક આનંદની અનુભૂતિ થાય છે. જ્યારે જ્યનની લગામ પરમાત્માને સૌંપી દઈએ છીએ ત્યારે એમને બોલાવવા પડતા નથી. તેઓ સ્વયં આવીને રક્ષણ કરે છે. ભક્તના પ્રત્યેક અવયવમાં સ્થિર થઈ કર્ય

કરે છે. આ જ સ્થિતિને સંપૂર્ણ સમર્પણ કહેવાય છે.

આવી સ્થિતિને પ્રામ કરવાને માટે સમર્પણસાધના કરવી પડે છે. જેમ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસની પ્રશસ્તિન નિરંતર વધતી રહે તેમ પરમાત્માનો પ્રકાશ જળહળવા લાગશે અને લક્ષ્યની સમીપતા આગળ વધતી રહીને પૂર્ણ સમર્પણની સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. અનન્ય ભાવથી પરમાત્માની ઉપાસના સમર્પણગતિનો મુખ્ય આધાર છે. ઈશ્વરની સમીપ બેસવાથી એવી જ દિવ્યતા ઉપાસકને પણ પ્રામ થાય છે અને પાપ, સંતાપ ઓગળીને નષ્ટ થવા લાગે છે. નિય-નિરંતર આ અભ્યાસ ચાલવાથી જ જ્ઞાનમાં શુદ્ધતા આવે છે. જે પૂર્ણ સમર્પણ માટે આવશ્યક છે.

ભાવનાઓ દ્વારા જેવી રીતે દેશકમાં આપણું સ્વરૂપ જોવાની આત્મીયતા જગત કરવામાં આવે. એવી જ કર્મમાં પણ સ્વરૂપતા લાવવી પડે છે. જેનાથી કોઈનો જ્ય દુઃખાતો હોય તેવું કાર્ય કરી પણ હિતકર હોતું નથી. કેમ કે જ્ય માત્ર પ્રતિ અન્યાયનો અર્થ પરમાત્માના નિયમોની અવગાળના કરવા બરાબર છે. ઈશ્વરની આજ્ઞાઓનો તિરસ્કાર કરીને ઈશ્વરને પ્રામ કરી શકતા નથી. આ સંસારની દેશ ચીજ-વસ્તુ, ગ્રાણી, આત્મા એમનું છે. પછી કોઈ શા માટે ધૂષ્ટતા, અન્યાય અને અત્યાચાર સહન કરશે? આપણે આપણાં કર્મો દ્વારા પણ એમના સૌંદર્યને નષ્ટ થવા હોવું જોઈએ નહિ. આપણાં કાર્યો એવાં હોવાં જોઈએ કે એમાં સંસારની ભલાઈ હોય તારે જ આપણે એમના પ્રિયપાત્ર બની શકીશું.

દુઃ્ખમિં મનુષ્ય પોતાના સ્વાર્થોની પૂર્તિ માટે કરે છે એને પોતાનું શરીર, પોતાનું હિત, પોતાનું સુખ અધિક પ્રિય હોય છે. એના માટે બીજાનું સુખ છીનવી લેવા તે પ્રયત્ન કરે છે. પણ જેમને પરમાત્મા સાથે પ્રેમ હશે એને પોતાનું સુખ તુચ્છ લાગશે. પરમાત્મા આપણા પ્રિયતમ છે. માટે એમની ઈચ્છા પૂરી કરવામાં આપણને કોઈ મુશ્કેલી પડવી ન જોઈએ. પરમાત્મા પોતાના બધા જ બાળકોની સારસંભાળ સમાનદ્રષ્ટે કરવા ચાહે

છે. એવી જ ઈચ્છા આપણું થવા લાગે. એમના પ્રતિ આપણે આત્મીયતા બનાવી રાખીએ તો એમનાં સંતાનો પ્રતિ પણ એવી ભાવના આપણે રાખવી જોઈએ. આપણે એવું કોઈ કાર્ય ન કરીએ કે જેનાથી કોઈના જ્યાને દુઃખ પહોંચે. કોઈને પણ કષ્ટ કે કલેશ પહોંચાડીને ઈશ્વરની ભક્તિ પ્રામ કરવી એ અસંભવ છે. શુદ્ધ, સાન્ત્વિક સત્કર્મો વડે જ એમને પ્રસન્ન કરી શકય છે.

સત્કર્મ દેખાવ પૂરતું ન હોવું જોઈએ, પરંતુ એના પ્રતિ આપણી ગહન નિષ્ઠા પણ હોવી જોઈએ. ઈશ્વર પ્રતિ જેટલો વિશ્વાસ અધિક હશે એટલી જ સત્કર્મોમાં આપણી ગ્રીતિ ઢંગ બની રહેશે. જ્યાંગે ચિંતન, મનન અને વિચાર દ્વારા હૃદય અને આત્માથી ઈશ્વરીય સ્થિતિનો સ્વીકાર કરી લીધો એ ભૂલથી પણ કોઈ કાર્ય ન કરશે કે જેનાથી કોઈને કષ્ટ પહોંચતું હોય.

કર્મની પ્રેરણા માણસને ઈચ્છાઓ, આકંશાઓ વડે જ મળે છે. જેવી કામના કરો તેવાં કર્મ કરવા ઈચ્છા થાય છે. ભોગ-વાસનાથી પ્રેરિત થઈને લોકો અસંભવ અને વ્યલિચાર વધુ કરે છે. સ્વાર્થની ભરાબીના કરણે અખાદ પદ્ધતોનો સ્વાદમિયતાથી પ્રભાવિત થઈને માણસ ઓછાવતાનું સારસારનું ધ્યાન ન રખતાં ખરાબ વસ્તુઓને ઉદરસ્થ કરતો રહે છે.

કર્મનું મૂળ મનુષ્યની ઈચ્છાઓ છે. ખરેખર તો કામનાઓ પર નિયંત્રણ રખવાનાં અસ્યંત આવશ્યક છે. એવું ન કરવાથી જ્ઞાનલક્ષ્યની સાધનામાં શિથિલતા આવી જાય છે.

સ્વાર્થની સંકીર્ણતાનો પરિત્યાગ કરી દેવાથી આવશ્યકતાઓ ઘણી જ ઓછી થઈ જાય છે. ઋષિઓનાં જ્ઞાન એટલા માટે જ સદ્ગ ત્યાગમય રહ્યાં છે. તેઓ જ્ઞાન ગુજરાત્વાનાં સાધનોમાં થોડો સરખો સમય લગાવીને શોષ સમયનો સદૃષ્યોગ વિશ્વરહસ્ય જાળવા તથા બ્રહ્મનું સાનિદ્ધ ગ્રામિ કરવામાં વિતાવતા હતા. ભારતીય સંસ્કૃતિને ગૌરવ પ્રદાન કરવાનું આ મહાનતમ કાર્ય ઋષિઓએ પોતાની આવશ્યકતાઓને ઘટાવીને કર્યું હતું. આજે એ જ માર્ગ

શ્રેષ્ઠ છે. એના પર ચાલીને પોતાની આત્મિક તરસ પૂર્ણ કરી પરિતોષ થવાય છે.

આપણી કામનાઓને જેટલી વધારીએ ધીએ, પરિસ્થિતિઓનું દ્બાગું એટલું જ અધિક વધે છે. પરિશ્રમ સ્વરૂપે લોકો નસીબને દોષ આપે છે. પરમાત્માની અવકૃપા સમજે છે. પરંતુ વિચાર કરીએ તો પરમાત્માનું અવકૃપા સમજે છે. પરંતુ વિચાર કરીએ તો પરમાત્માનું વિધાન સર્વને માટે સહેવ મંગલદાયક હોય છે. આપણે એમની રૂચના એમના વિધિવિધાનની સાથે તાલજોડ કરી શકીએ એ આપણા હિત માટે જ છે. ઈશ્વર કચોરેય કોઈને દુઃખી કરતો નથી. દુઃખ એ તો મનનું કારણ છે. એવો આત્મવિશ્વાસ રખવો જોઈએ.

દેહનાં સાધનો અને સંબંધોને જ સત્ય માનવા એ માગુસની ભૂલ છે. શરીરસુખની ગ્રામી થવી એ બુદ્ધિ સંગત નથી. આપણે જન્મથી પહેલાં અને મૃત્યુ બાદના સ્વરૂપનો પણ વિચાર કર્યો પડ્યો. તાત્ત્વિક દ્વિષ્ટી આપણાં માતા-પિતા, ભાઈ-ભાંડુ, સ્વજન, સ્નોહી બધું જ પરમાત્મા છે. તેઓ આપણા સંરક્ષક છે. એમણે જ આપણને જીવન આપ્યું છે. સુખનાં અનેક સાધનો પણ એમણે જ આપ્યાં છે. પરમ કૃપાળું સ્વામી, સહદ્ય સખા પણ એ જ છે. મનુષ્ય જીવન આપીને એમણે (ઈશ્વરે) આપણા ઉપર મોટે ઉપકાર કર્યો છે. શું આપણે એમની કૃતજ્ઞતાને ભૂલી જવી જોઈએ ? શું એમનાથી જુદ્ધ રહીને આપણે સુખી રહી શકીશું? આ બધા પ્રશ્નોનો એક જ ઉત્તર છે. એમને સંપૂર્ણ રીતે સમર્પણ થઈએ તો જ સુખ મળે.

* * *

૨૭. પરિતૃપ્તિ

પરિતૃપ્તિ, પરિતોષ, પરિતુષ્ટ, સંતુષ્ટ, સંતૃપ્ત, તૃપ્ત, તૃપ્ત આ બધા શબ્દો સંતોષના પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

કબીરજી તેમની એક સાખી દ્વારા સંતોષની વ્યાખ્યા કરતાં સમજાવે છે :

‘ગોધન, ગાજધન, બાજિધન ઓર રતનધન ખાન ।
જબ આવે સંતોષધન, સાબ ધન ધૂર્ણ સમાન ॥’

અર્થાત્ :

‘સંસારમાં પુણ્યાત્માઓ પાસે ગાયદ્વપી ધન છે, હથી દ્વપી ધન છે, ઘોડાદ્વપી ધન છે અને સોના-ચાંદી, હીરા-મૌતી વગેરે રન્નોની ખાણદ્વપી ધન છે. પરંતુ આ બધો વૈભવ હોવા છતાં પણ માગુસ અધૂરો છે. તેને જીવનમાં કંઈક ખૂટનું હોય તેવી અનુભૂતિ સતત થયા કરે છે. પરંતુ જ્યારે તે સંતોષદ્વપી ધનને ગ્રામ કરે છે ત્યારે તેની આગળ ઉપરનાં બધાં ધન ધૂળની જેમ તુચ્છ થઈ જાય છે.’

કબીરજી કહે છે :

‘તૃષ્ણા સીંચી ના બુરે, દિન દિન બટતી જાય ।
જવાસાકા રખ જયોં, ધનમેહા કુમ્હિલાય ॥’

અર્થાત્ :

‘તૃષ્ણગદ્વપી વેલી પ્રેમદ્વપી સિંચનને સમજતી નથી. વિના સીંચે પ્રતિદિન વધતી જ જાય છે. જેમ જવાસાનું વૃક્ષ વરસાદના સિંચનથી સુક્રિય જાય છે અને વિના વરસાદે તે લીલુંછમ થઈ વધતું જાય છે.’

એ રીતે તૃપ્તિનું જેમ શમન કરવામાં આવે તેમ તેમ તે વધતી જ જાય છે.

શ્રીમહ રામચંદ્રજી કહે છે :

‘ઈચ્છા વગરનું કોઈ પ્રાપ્તિ નથી. વિવિધ આશામાં મનુષ્યપ્રાપ્તિ રોકાયેલું છે. ઈચ્છા, આશા જ્યાં સુધી અતૂમ છે. ત્યાં સુધી તે પ્રાપ્તિ અધોવૃત્તિવત્ત છે. ઈચ્છા મયવાળું તે પ્રાપ્તિ ઉર્ધ્વગામીવત્ત છે.’

જે સંતોષી છે તે સ્થિરબુદ્ધિવાળો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેમના શ્રી મુખે શ્રીમહ ભગવદ્ગીતા દ્વારા કહે છે : ‘મારો ભક્ત તો સ્થિર, બુદ્ધિવાળો હોય છે. તેની બુદ્ધિ આત્મકલ્યાણની સાધનામાં સ્થિર હોય છે, તે તેની વિશેષતા છે.’

‘પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્યાર્થ મનોગતાનું
આત્મન્યેવાત્મના તૃष્ણઃ સ્થિતપ્રજસ્તદોચ્યતે ॥’

(અ : ૨૫૫)

અર્થાત् :

‘હે પાર્થ ! જ્યારે મનુષ્ય મનમાં રહેલી સર્વ કામનાને ત્યજી દે છે અને આત્મા વડે આત્મામાં જ સંતોષ પામે છે. ત્યારે તે સ્થિતપ્રજા કહેવાય છે.’

સ્થિરબુદ્ધિ/સ્થિતપ્રજા વિશે તો ભગવાને સ્પષ્ટતા કરી જ છે પણ આવા સ્થિર બુદ્ધિવાળા મનુષ્યનાં લક્ષ્યાં કર્યાં કર્યાં છે. તે પણ જાગું જઇની છે. જ્યારે ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં કેટલો સમય પસાર થયો તેનું અથવા તો કોઈ પણ વસ્તુનું ધ્યાન ન રહે. એટલું જ નહિ, પોતે કોણ છે ? ‘હું’માંથી તે બહાર નીકળી જાય તે કર્યાં બેઠો છે, તેની આજૃભાજૃ શું થઈ રહ્યું છે તેનું પણ ધ્યાન ન રહે. પોતાની જત સાથેનો સંબંધ પણ છૂટી જાય. આશા, ઈચ્છા, અખણા, વાસનામાંથી મુક્ત થઈ જાય અને જેનું મન અને હદ્ય માત્ર ભગવદ્ભાવમાં જ રમમાગ રહેલું હોય, આત્મા સાથે જ અનુબંધિત

થઈને ઈશ્વર સાથે જ અનુસંધિત છે તે સ્થિતપ્રજા છે. સ્થિરબુદ્ધિથી કરેલા ધ્યાનથી ફળની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે, સ્થિરબુદ્ધિથી કરેલા ધ્યાનમાં આનંદનો જ અનુભવ થાય છે એ આનંદ તે જ બહાનંદ. એ જીવનની ધન્ય ઘડી છે.

માગણ દરેક વસ્તુ, પદ્ધર્થથી સંતોષ પામે છે. જેમ જેમ તે વસ્તુ કે પદ્ધર્થનો ઉપભોગ કરે છે. તેમ તેમ તેનો તુષ્ટિગુગુ ઓછો થતો જાય છે. પરંતુ માગણસમાં રહેલ ઈન્દ્રિયસુખની વાસના સંતોષવા માટે તે વધુ ઉતેજણ થાય છે. જેમ જેમ ઉપભોગ કરે છે તેમ તેમ તેની વાસના પ્રદિપ થતી જાય છે. સંસારીને સંસારનું, સંસારમાં રહેલ પદ્ધર્થનું એક જાતનું આકર્ષણ હોય છે. સ્વી-ધનના વર્તુળમાં તે ઘેરાયેલો છે. એટલે તે તેની ઈન્દ્રીયો ઉપર કદાચ કાબૂ ન રાખી શકે. એ સમજી શકાય એમ છે. પરંતુ જેણે સંસારનો, સાંસારિક પદ્ધર્થોનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ ધારણ કર્યો છે તેવા સાધુઓ સંસારના માયિક પદ્ધર્થોને છોડી શકતા નથી. સાધુ હોવા છતાં પણ સંસારીઓ સાથેના સંબંધો છોડી શકતા નથી. આ સાધુઓ મોહ, માયાથી કયારેય પર રહી શકતા નથી. તેવા સાધુઓ કામવાસના ઉતેજણ ન થાય તે માટે ઈન્દ્રીયોનું દમન કરે છે. કામવાસના પ્રદિપ ન થાય એટલા માટે કેળનું પાણી કે લીમડાના રસનું નિયમિત સેવન કરે છે. આ તો ઈન્દ્રીયોનું પરાળે દમન કર્યું ગણાય. જે કામ મનની ઈચ્છા વગર કરવામાં આવે છે તેમાં સંતોષની સુગંધ ભળતી નથી. પરંતુ ઈન્દ્રીયોનું આકર્ષણ તેને પણ હે.

સ્વેચ્છાએ કામવાસના પ્રદિપ ન થાય તે માટે સાધુ એ શું કર્યું ? કશું નહિ. તેનું ધ્યાન ઈન્દ્રીયસુખમાં જ રચ્યા કરે છે. આવા સાધુ, સંતો, સંન્યાસીઓ ભગવાન કપડાંમાં છુપાયલા ભોગવાદીઓ છે, સંસાર છોડ્યા છતાં સાંસારિક વાસનાઓનો તેણે ત્યાગ કર્યો નથી. એનાં કરતાં તો જે સંસારમાં રહીને કામવાસનાની પરિતૃપ્તિ કરીને આત્મા સાથે અનુબંધિત થઈને ઈશ્વર સાથે સાધુ કરતાં વધુ સારો છે.

સાધુ, સંન્યાસી, સંતનાં લક્ષણો દર્શાવતાં કબીરજી કહે છે : ‘સાધુ ઘર શીલ સંતોષ વિરાજૈ.’

જેના હૃદયમાં સંતોષ છે, માયિક પદ્ધતોથી પર છે, ત્યાગી છે, શીલવંત છે, જેણે ઈન્ડ્રિયોને કાચબાની જેમ પોતાની અંદર સંકેલી લીધી છે, સાંસારિક પદ્ધતોમાંથી જેણે દ્રષ્ટિવાળી લીધી છે તે સાધુ છે. આવા સાધુ સ્વયં આત્મદર્શી બનીને શિષ્યોને પણ આત્મદર્શિ ગ્રામ કરાવે છે અને સંતોષદ્વપી અમૃતનું પાન કરાવે છે.

ભાગવતમાં પણ ભગવાને તેમના શ્રીમુખે સાધુ, સંત, સંન્યાસીનાં લક્ષણો દર્શાવતાં કહું છે :

નિરપેક્ષં મુર્નિ શાન્તં નિર્વેરં સમર્દર્શનમ् ।
અનुગ્રજામ્યહમ् નિત્યં પુયેયેત્યાડધિરેણુભિઃ ॥

(અ : ૧૧ : ૧૪ : ૧૬)

અર્થાત્ :

‘જેને કોઈ વસ્તુની અપેક્ષા નથી. જે જગતના ચિંતનથી સર્વથા ઉદ્ઘસીન થઈ મારા જ ચિંતન-મનનમાં નિમગ્ન રહે છે. જેનામાં વેરભાવનો અભાવ થયેલ છે. કોઈ પણ સાથે રાગ-દ્રોષ ન રાખી જે સર્વ ગ્રામે સમાન દ્રષ્ટ રાખે છે, તે મહાત્માની પાછળ પાછળ હું (પૂર્ણ પુરુષોત્તમ) એમ વિચારીને નિરંતર ફરતો રહું છું કે તેનાં ચરણોની રજ/ધૂળ ઊરીને મારા ઉપર પડે અને હું પવિત્ર થઈ જાઉં.’

જેને ભગવાનનું બળ છે તેવા સંતની ઓળખ થઈ જાય તો ગહનગૂઝમાં જઈ તપશ્વર્યા કરવાની કોઈ જ જરૂર નથી.

ગંગાસતી પણ પાનબાઈને ઉપદેશ આપતાં કહે છે : ‘શીલવંત સાધુને વારે વારે નમીએ, પાનબાઈ.’

સાધુનાં લક્ષણો વધુ સ્પષ્ટ કરતાં કબીરજી કહે છે :
‘ઉદ્ર સમાતા અમ લે, તનહિં સમાતા ચીર ।

અધિક સંગ્રહ નહિ કરૈ, તાકા નામ ફૂકીર ॥’

અર્થાત્ :

‘પેટમાં જેટલું અમ સમાય તેટલું જ ખાય. શરીર જેટલાં વસ્તોથી ઠંકય તેટલાં જ વસ્તો ધારણ કરે. એથી વધુ સંગ્રહ ન કરે તેનું નામ સાધુ. એથી વધુ સંગ્રહ કરનાર ભોગી છે, સંતોષી નથી.’

આવા સંતો માટે ખૂદ ભગવાન કહે છે : ‘હું તો તે મહાત્માની પાછળ પાછળ એમ વિચારીને ફરતું છું કે તેનાં ચરણોની રજ/ધૂળ ઊરીને મારા ઉપર પડે અને હું પવિત્ર થઈ જાઉં.’

કબીરજી પણ કહે છે :

‘શીલવંત નિર્મલ દશા, પાંચ પરે, ચંહુ ખૂંટ,
કહે કબીર તા ધસકી, આશ કરૈ વૈકુંઠ.’

અર્થાત્ :

શીલવાન પુરુષની દશા નિર્મળ હોય છે, ચાર ખૂંટ પૂઢ્યી પર રહેવાવાળા બધા લોકો એના પગે પડે છે, કબીર કહે છે કે, એવા ધસની આશા વૈકુંઠ કરે છે, અર્થાત્ એને ભગવદ ધામની ગ્રામિ થાય છે. ચાહે તે ઉદ્ઘસીન ભલે હોય.

અતિમનુષ્ય - અલૌકિક પુરુષ - વિશે શ્રીમદ ભગવદ ગીતા અધ્યાય : ૪ : ૩૪ માં ભગવાને કહું છે : ‘તત્સને જ્ઞાનવાદાણ જ્ઞાની પુરુષો પાસેથી જ્ઞાન ગ્રામ થાય છે.’

શ્રીમદ રાજચંદ્રજીએ તો ત્યાં સુધી કહું છે : ‘જે મનુષ્ય સત્પુરુષોનાં ચરિત્રરહસ્યને પામે છે. તે પરમેશ્વર થાય છે.’ એટલે જ તો પોતાની ઓળખ પોતાની અંદરથી કરી લેવી. આ ઓળખ ત્યારે જ થાય, જે રીતે સોનીની ભક્તીમાં સોનું શુદ્ધ થાય છે. તે રીતે ઈન્ડ્રીયોને કામવાસનામાંથી વાળીને જાતને શુદ્ધ કરવામાં આવે તો આત્મજાનદ્વપી સોનું ગ્રામ થાય છે. પરંતુ સાધક એમ માનતો થાય કે : ‘મેં તો ઈન્ડ્રીયોને વશ કરી જ લીધી છે !’ તે

તેનો ભર છે. તેથી તો આત્મશુદ્ધિ થવાને બદલે ઈન્ડ્રિયસુખ પ્રતિ આસક્તિ વધવાની અને આત્મશાનદિપી સોના ઉપર કામવાસનાનું આવરણ ચઢી જાય છે. તેથી તો જીવનમાં બેચેની અને અશાંતિ વધે છે. અંદરથી સંતોષ મળતો નથી. પછી, મનુષ્ય ભલેને સંન્યાસી હોય, સાધુ હોય કે સંસારી હોય ! તેના ચિત્તમાં ઉદ્ગે રહ્યા કરે છે, અસંતોષ રહ્યા કરે છે, ખૂટનું હોય તેવી અનુભૂતિ થયા કરે છે અને ‘ખૂટનું’ પૂર્ણ કરવા માટે તે ફરીથી ઈન્ડ્રિયસુખ પ્રતિ વળે છે અને અધ્યઃપતન ગર્તમાં દૂબી જાય છે.

ભગવાન પ્રતિ શ્રદ્ધાથી મનને સ્થિર કરવું અને એ સ્થિતિએ પહોંચવું. આ સ્થિતિએ પહોંચવા માટે ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચેનો નિત્યસંબંધ દટ કરવો. આંશિક જીવાત્માઓ અને પૂર્ણપુરુષોત્તમ ભગવાન વચ્ચેનો ભેદ સમજાય ત્યારે જ અજ્ઞાન દૂર થાય છે. મનુષ્ય, પોતે કોણ છે એ જાગે અને પોતાની અને ઈશ્વર વચ્ચે ભેદ, અંશ અને પૂર્ણ વચ્ચેના સંબંધ જેવો છે. એ સમજે ત્યારે જ તે ઈશ્વરનાં સાચા સ્વદ્ધપને સમજી શકે છે.

ઈન્ડ્રીયોને ભગવાનની સેવામાં/સાંનિધ્યમાં/ધ્યાનમાં જોતરેલી રાખવી જોઈએ. જેથી વિષયસુખમાંથી અલિમ રહી શકાય. જે એકાદ ઈન્ડ્રીય પણ ભક્તને આધ્યાત્મિક માર્ગથી આડે રસ્તે ખેંચી જાય તો ભગવદ્ભાવથી ચલિત થઈ જવાય અને બ્રહ્મસ્વરૂપ ન થવાય. માટે સધળી ઈન્ડ્રીયોને ભગવદ્ભાવમાં પરોવાયેલી રાખવી. મનને કબૂમાં રાખવાની એ સાચી રીત છે.

જે મનુષ્ય ઈન્ડ્રીયો અને વિષયનું સતત ચિંતન કર્યા કરે છે, તે ભગવદ પ્રેમ, ભગવદ સ્નેહ ભગવદ ભાવ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી અને વધુને વધુ ભૌતિક ઈચ્છાઓને વશ થાય છે તે વિષયભોગથી ભાગે છે, કારણ કે ભગવાનના સાયુજ્યથી મળતો દિવ્યાનંદનો અદ્કેરા રસનું અમૃત તે પી ચૂક્યો છે, જીવનસાહૃત્યનું રહ્યા આ છે. માટે જે માણસ ભગવદ્ભાવમાં સ્થિર થયો નથી તે બળપૂર્વક ઈન્ડ્રીયોને કબૂમાં રાખવા ઘણી શક્તિ ધરાવતો હોય તો પણ અંતે તો તે નિષ્ફળ જવાનો. કારણ કે વિષયસુખનો

જરા અમથો વિચાર પણ તેને પોતાની ઈચ્છાઓને સંતોષવા આકુળવ્યાકુળ કરી દેશે. માટે વિષયસકત ન રહેતાં, વિષયસુખમાં ન રહેતાં ભગવાન પ્રત્યે ભગવદ્ભાવ રાખી મનને સ્થિર રાખીએ તો જ બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાય.

રજનીશજી પણ કહે છે, ‘કામવાસના પર સંયમ રાખનારને મહાન બ્રહ્મચર્યનો આવિભાવ થાય છે.’ બ્રહ્મચર્ય એટલે જે ચૈતન્યમાં કામવાસના સંયમની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થઈ ગઈ અને જ્યાં દમન નથી. જ્યાં વૃત્તિઓ બળીને રાખ થઈ ગઈ છે ત્યાં માત્ર પરિતૃપ્તિનું અમૃત જ બચે છે અને શરીરમાંથી સુગંધી લહેર પ્રસરે છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ ગીતામાં ભગવાન કહે છે :

‘આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે’

‘જે મનુષ્ય મનમાં રહેલી સર્વ કમનાઓ તજી, આત્મા વડે આત્મામાં જ સંતોષ પામે છે, ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે.’ (અ : ૨ : ૫૫)

સંતોષ એ માનવજ્યનનું આણમોલ ઘરેણું છે. માણસ જેટલો આત્મસંતોષી તેટલો તે વધુ સુખી છે અને અંદરથી સુખને સતત પ્રાપ્ત કરે છે.

***

૨૮. પ્રત્યક્ષાનુભૂતિ

પ્રત્યક્ષાનુભૂતિ એ જ યથાર્થ જ્ઞાનધર્મ છે. ધર્મ સંબંધી વાતો કર્યા કરવાથી આત્મજ્ઞાન થતું નથી. આચરણમાં મૂકવાથી જ આત્મજ્ઞાન થાય છે. અમુક મતમતાંતરના સિદ્ધાંતોમાં જ માત્ર માન્યા કરવું તેમાં અને નાસ્તિકતામાં કંઈ જ ફરક નથી. એક રીતે તો ધર્મના સિદ્ધાંતના વર્તુળમાં ફસાયેલા આસ્તિક કરતાં નાસ્તિક વધારે સારો અને સાચો છે. પ્રત્યક્ષાનુભૂતિ તો ફરવાથી થાય છે. ગુરુ તો કાચો માલ આપે છે. તેમાંથી જ્ઞાનદ્વારી સુંદર મૂર્તિનું ઘડતર આપણે આપણું સૂઝ, સમજ અને બુદ્ધિપૂર્વક કરવાનું હોય છે. પ્રત્યક્ષાનુભૂતિના પ્રકાશમાં જેટલાં ડગ ભરીઓ તેટલો જ રસ્તો આપણને દેખાય છે. પરંતુ યથાર્થ જ્ઞાન ત્યારે જ થાય જાયારે આપણે તે વસ્તુનો જાતે અનુભવ કરી શકીએ. તર્ક યુક્તિથી ઈશ્વરનું કર્યારેય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રજૂ કરી શકતું નથી. એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો પ્રત્યક્ષાનુભૂતિથી જ મળી શકે છે.

ભગવાન તો આપણા હદ્યમાં જ વસેલો છે, આપણે જ ભગવાનનું મંદિર છીએ. આપણી ધજન તે આપણનું આચરણ છે, આપણાં કર્મો છે. આપણી વાળુંનો ધનિ તે ઉત્તમ પ્રાર્થના છે. ચિત્તની સકળ વૃત્તિઓની એકાગ્રતા આપણને ઈશ્વરદર્શનમાં સહયોગી થાય છે. એ એકાગ્રતા મનની પ્રભળ ઈચ્છાશક્તિ દ્વારા સાધી શકાય છે. વિચાર, ભક્તિ, પ્રાણયામ, આચાર એ તો ભગવાનનાં દિવ્યશક્તો છે. એ દ્વારા ઈચ્છાશક્તિ ઉત્તેજાત અને અંકુરિત થાય છે. એકાગ્ર ચિત્ત એ આપણા હદ્યમાં રહેલો પ્રજ્વલિત દીપક છે. એકાગ્રચિતની વાટ જેમ જેમ સંકોરતા જઈએ તેમ તેમ દીપક વધુ પ્રજ્વલિત થઈને હદ્યમંદિરને વધુ ને વધુ જ્યોતિર્મય બનાયે છે અને જે

૧૨૭

પ્રકાશ મળે છે તે પ્રકાશનાં દિવ્ય કિરણોના સહારે સહારે બલદ્ય થઈને ભગવાનનાં દિવ્યદર્શન થાય છે. એકાગ્રચિત આપણે માટે આત્માનું સ્વરૂપ દર્શાવતું દીપકદ્ય છે.

ઇશ્વરને બહાર જોવાની-શોધવાની કોઈ જ જરૂર નથી. મનને એકાગ્ર કરીને આત્માની ઉપર આવરણ પડેલું છે તે આવરણને દૂર કરીને એટલે કે બંધન તથા ભમને દૂર કરી કર્મ અને ઉપાસના અંતરહદ્યમાં બેઠેલા આત્માના જ ભગવાનને જોવા બહસાક્ષાત્કાર આપે છે. આપણે કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરીએ તો આપણી આંખો ભૂલતી જ નથી, નિજ સ્વરૂપને જાણી કે જોઈ શકતા નથી.

આપણે જે કંઈ ધન, સંપત્તિ, બુદ્ધિ, એકંદું કર્યું છે તે આપણું નથી પરંતુ આપણો તો ભગવાને આપેલી મિલકત છે. એ મિલકતના આપણો તો માત્ર કોઈતી છીએ. એના પ્રત્યે આસક્તિ ન જોઈએ. નામ, યશ, ધન એ બધા તો બાબા સ્વરૂપ છે. બંધનો આપણાને વળણે નાંદી તેનું ધ્યાન રાખવાનું છે.

ભક્તિ હંમેશા અહેતુકી હોવી જોઈએ. એટલે સુધી કે કોઈ અયોગ્ય વસ્તુ ઉપર પણ આપણો પદ્ધતાઓ પથરાયો હોય, ત્યારે પણ તેના મૂળમાં સ્વાભાવિક પ્રેમ અને કુદરતી આનંદ રહેવો જોઈએ. વ્યવહાર ગમે ત્યાં ને ગમે તે રીતે ભલે થાય તેની શક્તિન તો સદ્ગ એકદ્ય હોય છે, પ્રેમ સ્વભાવ જ શાંત અને આનંદસ્વરૂપ છે. અહેતુકનો સંદર્ભ નાશ કરી, કામકોધના પાશમાંથી છૂટા થઈ સર્વસ્વ ઈશ્વરને સમર્પી દેવાનું છે. દેહભાવ ન રાખો અને કેવળ તું જ અવશિષ્ટ રહ્યો છે, દેહભાવે હું તારો છું, અને આત્મભાવે હું એ તું જ છે. કોઈની નિંદા કરવી નહીં. દુઃખ કે આફીત એ તો ઈશ્વરની આપણી સાથેની એક કીંડા છે, એમ સમજું દુઃખમાં પણ સુખનો અનુભવ કરવો જોઈએ.

કુસંગનો ત્યાગ કરી વિષયાસકત લોકોની સંગત વ્યજી દેવી જોઈએ. કેમ કે એનાથી ચિત્ત ચંચળ થવાનો સંભવ છે તેમજ 'હું' અને 'મારું'ના

ભાવોનો પણ ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ કારણ કે આ જગતમાં જેને 'મારું' જેવું કંઈ રહેતું નથી તેની આગળ પ્રભુ પ્રકટ થાય છે. તેને જ પ્રભુની જાંખી થાય છે. બધી જ જાતનાં સાંસારિક પ્રીતિનાં બંધનનો છેદ ઉડાડી દેવો જોઈએ, આપણસનો પરિત્યાગ કરીને 'મારું શું થશે' એવી જાતની ચિંતાથી દૂર રહી કરેલા કર્માનું ફળ પેખવા માટે કદી પણ પાછું વાળી જેવું જોઈએ નહીં. બધાં જ કર્મો પ્રભુને સમર્પણ કરતા રહી કર્તવ્ય કર્મે જવાનું છે. જ્યારે આપણી બધી વૃત્તિઓ એક અવિષ્ટિત ધારામાં પ્રભુ તરફ વહે છે, અને ધનધામ કે માન-બડાઈ પાછળ બાયોડિયાં જેવી અવદાન રહેશે નહિં, અને એકમાત્ર પરમાત્મા સિવાય બીજા કશાયનો વિચાર કરવાનો પણ અવકાશ નહિં રહે, ત્યારે-ત્યારે આપણા હદ્યમાં એ અપાર અને અલૌકિક પ્રેમાનંદ જગી ઉઠશે. લૌકિક વાસનાઓ તો બધી જાચના વાસણ જેવી અસાર વસ્તુ છે. માટે કોઈ પણ વસ્તુમાં વાસના રાખવી જોઈએ નહિં, વાસના તો માણસને અધોગતિ તરફ લઈ જાય છે. વાસનાયુક્ત માણસ પશુથી પણ નીચ છે. માટે વાસનાથી હમેશા દૂર રહેવું જોઈએ. વાસના પ્રભુચિંતનમાં, સ્મરણમાં, ભક્તિમાં બાધકરૂપ નીવડે છે, જેથી તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. નિર્માલી, નિર્બસની, નિઃસ્વાહી થઈને આપણી જાતને દર્પણની સામે ખડી કરવાની છે. 'સ્વ'ની ઓળખાગ થયા પછી જ ઈશ્વરની ઓળખાગ થાય છે.

૨૬. બુદ્ધિ

બુદ્ધિમાં સંશય, નિશ્ચય અને સ્મૃતિ આ ચાર સહા છે. સંશયની નિવૃત્તિ થાય ત્યારે નિશ્ચયની દઢતાથી સ્મૃતિ સ્થિર થાય છે. ત્યાં સુધી બુદ્ધિમાં નિદ્રા એટલે અજ્ઞાન રહે છે. જેને ભગવાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થતો નથી અને ભગવાનનું સ્મરણ કરતા નથી તેવા જ્યાની બુદ્ધિ અંધારયુક્ત વર્તે છે, કારણ તેવા જ્યાની બુદ્ધિ રજેગ્યુલન, તમોગુણના ભાવથી આવરિત થઈ જાય છે, અને સત્ય સમજવાની દ્રષ્ટિ તેને રહેતી નથી. જેની કુશાગ્ર બુદ્ધિ હોય તેને બલની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેને કારણે આપણે બુદ્ધિવાદ કહીએ છીએ તે જગતના દ્રશ્ય પદ્ધર્થોને જ કેવળ સત્ય માને છે અને તેનો સ્વીકાર કરે છે.

આવા જ્યોતો વિચારકમ પણ આ સિદ્ધાંતને જ અનુક્રમ થવા પ્રેરાય છે. આ પ્રકારની બુદ્ધિથી અદેશય અથવા દિવ્ય પદ્ધર્થોનું જ્ઞાન થતું નથી, તેથી જ ઝાંસના તત્ત્વજ્ઞ હોરી બગર્સો અંતમુખ વૃત્તિને જ બુદ્ધિ કહે છે. કેવળ બાહ્ય બુદ્ધિથી પરમસત્ય પરમાત્મા ઓળખાતા નથી આ પરમાત્માને શુનિસત્ય જ્ઞાન અનંત કહીને વણવે છે. એટલે એ પરમાત્મા જ ફક્ત સત્ય છે. તેમના સિવાય દેખાતું દ્રશ્યજગત અસત્ય છે. એ પરમાત્મા જ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, જ્ઞાનનું મૂળ છે. તેમના સ્વરૂપના જ્ઞાન વિના બીજું બધું જ અજ્ઞાન છે અને એ પરમાત્મા અનંત છે. આ પ્રકારની દિવ્યતા બુદ્ધિમાં પ્રકાશતી નથી - ત્યાં સુધી બુદ્ધિમાં સંશય અને નિદ્રાના ભાવો રહ્યા જ કરે છે. જ્યાત્માને વીટળાયેલું જડ તત્ત્વમાનું એક બુદ્ધિતત્ત્વ એ જ્યાત્માને તેના સત્ય સ્વરૂપમાં ઓળખાવી શકતું નથી. તેથી જ્યાત્માને પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી.

જ્યાત્માને ખાસ કરીને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારનો સંગ વિશોષ છે. કારણ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે પણ તે હમેશાં જન્મોજન્મ જ્યાત્માની સાથે

જ રહે છે. તેથી જ્યાત્માની બુદ્ધિમાં ભગવાનના સ્વરૂપનું શાન થતું નથી. બાધાસ્વરૂપે મનુષ્યની બુદ્ધિમાં તીવ્રતા હોવા છતાં તેમાં જડતા વિશેષ છે. આ પ્રકારની બુદ્ધિનો સંગ ધોરી દેવો, તેનાથી અસંગત થઈને રહેવું જેથી નિદ્રાના ભાવ રજસ્ત અને તમસ્ર બુદ્ધિમાં વિકાસ ન પામે. બુદ્ધિ અને તર્ક બંને જુદ્ધ છે. બુદ્ધિ એ સ્વરૂપ છે. તર્ક આ લોકનું શાન અને વિજ્ઞાન સમજવા પ્રેરાય છે. જ્યારે બુદ્ધિ આધ્યાત્મિક શાન એટલે કે સ્વરૂપનું શાન પામવા પ્રયત્ન કરે છે, બુદ્ધિ અને તર્કના આ પ્રકારના લિઙ્ગ કર્મો છે તેથી કેવળ તર્ક એ જગત સાથે જ સંકળાયેલું અને બુદ્ધિ અને પરમાત્માનું શાન સમજવાનું એક કશરૂગ બની રહે છે.

બુદ્ધિમાં જ્ય રહ્યો છે અને તેની પ્રેરણથી જ શાન પ્રગટ થાય છે. વળી જ્યનમાં પરમાત્મા અંતર્યામી સ્વરૂપે રહ્યા છે તેથી પરમાત્મા પોતાના સ્વરૂપનું શાન જ્યનમાં પ્રેરે છે અને જ્ય તે શાન તેની નિર્મળ બુદ્ધિમાં પ્રેરે છે, જ્યારે આપણે કલીએ છીએ કે બુદ્ધિ જાગે છે ત્યારે બુદ્ધિ જ્યની શાનશક્તિથી જાગે છે અને જ્ય, પરમાત્માના અંતર્યામી સ્વરૂપના સંબંધથી પરમાત્માના અંતર્યામી સ્વરૂપના સંબંધથી પરમાત્માના સ્વરૂપના સંબંધથી પરમાત્માના સ્વરૂપનું શાન પામે છે.

આજુનના આ લોકની દિનિઓ બુદ્ધિ હતી. તે શૂર્વીર હતા. યુદ્ધની વ્યૂહરચના કરી શકતા. છતાં જ્યારે પરમાત્માએ તેમને બુદ્ધિયોગ આપ્યો. ત્યારે જ તેઓ પરમાત્માને ઓળખી શક્યા. એ દિવ્ય બુદ્ધિથી પ્રકાશથી ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણના ભાવ દિવ્ય બની જાય છે. એવા ભક્તની પરમાત્માએ આપેલા બુદ્ધિયોગથી દિન વિશાળ બની છે. પરમાત્માને પામવા માટે તેમની કૃપાથી કેવળ તેમાગે આપેલા બુદ્ધિયોગની જડર છે. એ કૃપા તેમની ઉપર ઊતરી ત્યારે તેમાગે કહ્યું,

॥ નષ્ટે મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધ્વા ત્વત્ પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ॥

(અ:૧૮:૭૩)

૩૦. બૌધિક સુખની પ્રાપ્તિ

ક્ષુણબંગુર મનુષ્યશરીરને શાસ્ત્રકરોએ. દુર્લભ પ્રાપ્તિ કહ્યું છે. એમનું કહેવું છે કે, આ શરીર દ્વારા યથોચિત ઉધ્યમ કરવામાં આવે તો જ્યનના અનંતકળ સુધી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાને કૃપા કરીને આપણાને બુદ્ધિ નામનું તત્ત્વ આપ્યું છે. જેનાથી માણસ સારા-નરસા, ભલા-ભૂરા, વિવેક-અવિવેકનો વિચાર કરીને બુરાઈઓનો ત્યાગ કરીને ભલાઈનો સ્વીકાર કરે છે. માણસ બુદ્ધિ દ્વારા તે પોતાની જામનાઓની, ઈચ્છાઓની પ્રાપ્તિ માટે ચિત્તને જોડે છે. જે માણસ ભગવાને આપેલી બુદ્ધિ દ્વારા સારાં કામો કરે છે તે સફળ મનુષ્ય બની શકે છે. જે પશુઓની માફક માત્ર પેટનો ખાડે પૂરવા માટે અને ભોગ-વિલાસમાં રચ્યોરદ્યો રહે છે તે મનુષ્યાવતારમાં પણ પશુવત જ્યન જીવી રહ્યો છે. કશરૂગ કે માણસમાં મનુષ્યોચિત ગુણ હોવા જરૂરી છે. જે શત-દિવસ માત્ર પૈસા એકદા કરવામાં જ ચિત્તને જોડે છે અને તે દ્વારા શરીરને ભોગવિલાસમાં પરોવે છે તે ખરેખર મનુષ્યના કર્તવ્યથી નીચે ઊતરી જાય છે. જે બુદ્ધિને ભગવદ્ પ્રાપ્તિમાં જોડવી જોઈએ તેને બદલે બુદ્ધિને ભોગ-વિલાસની પ્રાપ્તિમાં જોડે અને ઈન્દ્રિયોને શરીરાતમાં સુખકર લાગે પરન્તુ આખરે તો તે દુઃખધારી જ છે.

આજે તો આપ્યું જગત ભોગ-વિલાસ અને ભૌતિક સુખની પ્રાપ્તિ માટે જ ધોરી રહ્યું છે. જેની પાસે ભોગનાં સાધનો અધિક છે તેને સમાજમાં મોટો માણસ અને ભાગ્યશાળી માનવામાં આવે છે. આ સાધનો એહું કઈ શીતે પ્રાપ્ત કર્યા છે તે જોવા-જાગ્રાતાની આપણે શોધ કે ઈચ્છા કરતા નથી. માત્ર બાધાંબસ્થી આપણે અંજાઈ જઈએ છીએ. પરન્તુ જે માર્ગેથી પૈસો

આવ્યો હોય તે માર્ગ જ પાછો જતો રહે છે. અનીતિથી પૈસો ભેગો કર્યો હોય તો દુષ્કૃત્યો તરફ મન વળો છે અને નીતિથી પૈસો ભેગો કર્યો હોય તો સુકૃત્યો તરફ મન વળો છે. એટલે જ કહેવાયું હોય કે, ‘લક્ષ્મી તેનો રસ્તો શોધી કે છે, લક્ષ્મી ચંચળ છે.’ આજે તો મોટા દેખાવાની ફેશન થઈ ગઈ છે, સ્પર્ધા થઈ રહી છે.

ફેશન તથા દેખાડે કરવાની જડ એટલે ઉડે સુધી ગયેલી છે, જેને ઉખેડીને ફેરી દેવી ઘણી જ મુશ્કેલ છે. આજે તો સાધુઓ-સંન્યાસીઓ કે જેમાંને સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે તેવા ‘ઓઢું હું કણો કામળો દુલો ઘણ ન લાગે કોઈ’ (મીરંબાઈ) એવા સાધુ-સંતો પણ ભગવારંગી વસો પોલિયેસ્ટરનાં અથવા તો રેશમનાં પહેરે છે, ત્યાં સુધી તો ટીક છે પરન્તુ એમના દંડકમંડળ સોના-ચાંદીના, એમની ચરણપાદુકાઓ પણ આધુનિક સંસારીની માફક જ હાથે સોનાની વીઠીઓ, મૌઘામાં મૌઘી ઘડિયાળ, ગળામાં પણ ઝડપાણની માળા સોનાથી જેલામાં આવે છે. સંસાર ત્યાગ પછી આ બધો ઠઠરો કરવાની કોઈ જરૂર ખરી ? એટલું જ નહીં ધર્માર્થાર્થોની વેશભૂષા, રહેણી-કરણીમાં પણ આધુનિક તત્ત્વો જોવા મળે છે. એક ઉકિન છે કે, ‘સાધુ તો ચલતા ભલા’ પરન્તુ આજના સાધુઓ તો એરકંડીશન અત્યંત આધુનિક ઉપકરણોથી જન્મ મોટરમાં ફરતા હોય છે. કહેવામાં આવે ત્યારે ‘એ તો તેમના અનુયાયીઓ આ બધું કરે છે, એ તો માત્ર પ્રસાદ જ ગ્રહણ કરે છે.’ હા ! આટલા સુખ વૈભવ મળતાં હોય પછી, અને સાધુ જીવનમાં જ સાંસારિક ભોગોની ઉપલબ્ધ થતી હોય તો પછી સાધુ થવામાં વાંધો શું છે? ભગવાં કપડામાં બધું જ આચરી શકાય. ધર્માર્થ જ્યાં ધર્મ પ્રચારથે જય ત્યાં તેમના માટે અત્યંત આધુનિક ઉપકરણો વાળું દેખાવે સાદુ છતાં પણ આધુનિક નિવાસસ્થાન તાંકાલિક ઊભું કરવામાં આવે. આ નિવાસસ્થાનમાં રેશમી ગાલીચા, ગાઢી, તકિયા, ઝીજ, ટેલીજ્ઝોન, મોબાઇલ અને વિશેષ સગવડે તેમના ભકતો દ્વારા કરવામાં આવી હોય !સાધીનું તો માત્ર બધાનું

જ હોય!

દેશભક્તનો અંચળો ઓફેલ આપણા આગેવાનો કેટલા અંશો દેશને વજાદર રહ્યા છે તે તો આપણે સૌ જાણીએ જ છીએ. તેમની વાણી અને વર્તનમાં બાધાંબર જોવા મળે છે. દેરેક સ્થળે આધુનિકસગુ થયેલું જોવા મળે છે. આ લોકની ઉપરની સાધી અંદરની સાધીનું સાચું પ્રતિબિંબ નથી. આજે તો દેરેકના મનમાં એવી ઈચ્છા પડેલી છે કે, લોકો પોતાને જોઈને મુખ થઈ જાય, પોતાની વાણીથી, પોશાકથી અંજાઈ જાય, પોતાની ચાલ ઉપર મુખ થઈ જાય. પરન્તુ હદ્યને ઢંગોળીને અંદર ડેકીનું કરવામાં આવે તો બાદ સાધીની પાછળ ભોગ-વિલાસના અંશો પડેલા હોય છે. આ બાદ આંદરથી આપણે આપણી જાતને છેતરી રહ્યા છીએ. માટે જ માણસે આંતરખોજ કરવાની જરૂર છે. દેરેક દેરેક સ્તરે આવેલા પરિવર્તનથી માણસ પોતાની માણસાઈને ભૂલી રહ્યો છે. પાંદેશીને ભૂલી ગયો છે, સગાંસંબંધી, ભાઈ-ભાઈનુંઓથી વિમુખ થતો રહ્યો છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે ઘરમાં પોતાનાં સંતાનો પ્રત્યે, મા-બાપ પ્રત્યે, ભાઈ-ભાઇન પ્રત્યે વજાદર રહ્યો નથી. જેથી આશા, આદર, નમ્રતા, શિસ્તનો લોપ થયો છે. માણસ સ્વકેન્દ્રી બની ગયો છે. તેથી જ કર્મન્દ્રીયોને રોકીને મનથી વિષયોની ચાહના કરનારને ભગવાને મિથ્યાચાર કહ્યો છે. ખરું પૂછો તો આજે જગતમાં બાધા આંદર અને મિથ્યાચારનો પ્રચાર અને પ્રસાર મોટા ભાગે થતો જોવામાં આવે છે. બુદ્ધિને કપટ સાથે જેટલામાં આવી છે. ભોગેશ્વાનું દમન નહીં પરન્તુ ઉત્તેજન કરવામાં આવે છે. ઉત્તેજના નામે ભોગ-વિલાસ વધી રહ્યો છે. સાંસારિક ભોગોની ઈચ્છા જેટલી અધિક બળવાન તેટલા અંશો ભોગપદ્ધર્થ સંગ્રહવાની લાલસા વધે છે. આથી માણસ ભગવાન અને ભગવદ્ભાવોથી, ભગવદ્માર્ગથી દૂર થતો જાય છે.

આપણી આજની છાનાલયો, વિધાલયો, ગુરુકુણો, આશ્રમો ને પૌરાણિક ઋષિ-મુનિઓ, આશ્રમો, છાનાલયો, ગુરુકુણો સાથે સરખાવીએ

છીએ. તેમાં કેટલો બધો તર્ફથી માલૂમ પડે છે ! ત્યારે આદર્શ ભોગવાદમાં ફેરફાઈ ગયો છે. જીવનનું લક્ષ્ય ભગવાન નહીં પરન્તુ જગતના સુંવાળા સુખો તરફ રહ્યું છે. પરિણામ એ આચ્ચું છે કે માણસ વિવેકશૂન્ય બની ગયો છે.

આ સ્થિતિ ઘણી જ ભયંકર છે. તેનો અધ્યાત્મ શદ્દાતમાં નહીં આવે, પરન્તુ જ્યારે એનું પરિણામ સામે આવે છે ત્યારે ખબર પડે છે અને દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે આવો વિવેકશૂન્ય/વિવેકભૂષણ માણસ ક્યારે પુનઃવિવેકને ગ્રામ કરીને ભગવદ્પથનો પથિક બનશો?

જે જગત છે, વિવેકી છે, જેણે ભગવદ્પથને પરમાણુંયો છે, પેખ્યો છે એવા લોકોએ તો સાધાનીથી પોતાની ઈચ્છાઓને કેન્દ્રગામી બનાવીને પોતાના જીવનનો માર્ગ સ્થિર કરીને ચાલવાનો આરંભ કરી દેવો જોઈએ. એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે ધંટીના બે પડ વચ્ચે પડેલ દાળા જો વચ્ચેની ખીલાની આજુ બાજુ પડી રહે છે તે પીસાવાથી બચી જાય છે. આજના કષ્ટર જણાનાં પોતાનો અભ્યુદય માર્ગ નક્કી કરવો કરીન છે. તેમ છતાં પણ આસુરીતત્વોનો ત્યાગ કરીને વિવેકબુદ્ધિપૂર્વક ભગવદ્ગ્રાર્ગ પ્રયાણ કરવું જોઈએ. નહીં તો આવનાર પેઢી તેના પૂર્વજ્ઞોને ઘેથી ઠેરવશે.

* * *

૩૧. ભલાચાર્ય

અશ્ચ સરિખો પણુંથી છૂટ્યો પવન,
ગડવું લીલાશાની આગળ હતું.

- હરીશ વટાવવાળા

સંસાર ભૌતિકવાદી છે અને આ ભૌતિકવાદમાંથી ભોગવાદ આવ્યો છે. વ્યક્તિ પાસે ભૌતિકસંપત્તિ જેમ વધુ હોય તેમ તે વધુ ભોગવાદી બને છે. આ ભોગવાદનું આકર્ષણ માણસને વધુને વધુ લલચાવે છે. એ લાલયમાં તે વધુને વધુ દૂબતો જાય છે. ભોગ એ કળાણ છે. એક વખત તેમાં પડ્યા પછી બહાર નીકળવું દૃષ્ટક થઈ જાય છે. પણ માણસ જો પોતાના જીવનને સંયમની સાંકળથી બાંધી રાખે તો ભોગના કળાણમાં પડવાનો સમય જ ન આવે. સંયમ એ મનુષ્યની શોભા જ નહિં, શક્તિ પણ છે. પોતાની આ શક્તિની મદદથી તેણે પોતાની આ શક્તિની મદદથી તેણે પોતાની રક્ષા કરવી જોઈએ. મનુષ્ય જીવન અનુપમ પ્રાપ્તિ છે એને ભોગવાદના કળાણમાં ડુબાડીને એનો અંત લાવવો તે ઉચિત નથી કે કલ્યાણકારી પણ નથી.

વધુ પડતા ભોગ શારીરિક, માનસિક અને આનિક તરણેય પ્રકારની શક્તિઓનો નાશ કરે છે. ભોગવાદના આકર્ષણથી વ્યક્તિ ભમવશ થઈ આનંદ અને સુખની કલ્પના કરે છે. ખરેખર આ ભરમ એક ધીમું ઝેર છે. આ રોગ વ્યક્તિને યુવાવસ્થામાં વધુ આકર્ષિત કરે છે. યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરનાર દ્વેક વ્યક્તિમાં શારીરિક શક્તિનું જોર વધારે હોય છે. સાચે જ કોઈને કોઈ જીવનસત્ત્વનું નવ નિર્માણ થતું રહે છે. તેથી એનો કુપ્રભાવ જલ્દીથી દ્વિષ્ટાંગ થતો નથી, પરંતુ અવસ્થાનો વિકસ અટકતાં જ એનાં કુપરિણામો

સામે આવવા લાગે છે. શક્તિ હળવાઈ જાય છે. હળવા પ્રકારની નબળાઈઓ અને રોગોના શિકાર બની જાય છે. ઈન્ડિયો શિથિલ થઈ જાય છે. અને જીવન એક ભારદ્વાપ બની જાય છે. શરીરનું તત્ત્વ ‘વીર્ય’ જે મનુષ્યની શક્તિ અને વાસ્તવિક જીવન કહેવામાં આવે છે. તેનો અપવ્યથ થતો જાય છે, જેને લીધે શરીરની શક્તિ હળવાઈ જાય છે અને શરીર ખોખલું બની જાય છે.

ભગવાન સહજાનંદસ્વામી અને તેમના સંતો, શંકરાચાર્ય, ઈશુઅધિક્ષત વગેરે મહાપુરુષ જીવનભર બ્રહ્મચારી રહ્યા. ઊંચા ઊરી ગયેલા બુદ્ધિજીવી લોકો મોટા ભાગે સંયમી જીવન જ જીવતા હોય છે. વैજ્ઞાનિક, ધર્મનિક, વિચારક, ચિંતક, સુધારક તથા આવી જ ઉચ્ચ ચેતનાવાળા લોકો સંયમી જીવન જીવતા જળાયા છે. સંયમનું તાત્પર્ય માત્ર શારીરિક જ નહીં, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક બ્રહ્મચર્ય સાથે પણ છે.

બ્રહ્મચર્યનું મહાત્વ બતાવતાં વેદ ભગવાને તો એટલે સુધી કહું છે કે, ‘ब्रह्मचर्येण तपसा देवामृत्यु मुपाधन्त ।’ બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી મનુષ્ય બળવાન તથા શક્તિશાળી જ નહિ, પરંતુ મૃત્યુને પણ જીતી શકે છે. છંદોગ્યમાં એનું મહાત્વ બતાવતાં એટલે સુધી કહેવામાં આવ્યું છે કે, ‘એક તરફ ચાય્યેદનો ઉપદેશ અને બીજી તરફ બ્રહ્મચર્ય – જો બંનેય તોલવામાં આવે તો બ્રહ્મચર્યનું પલ્લું વેદેના ઉપદેશોના પલ્લા બરાબર રહે છે.’ આયુર્વેદગ્રન્થ ‘ચરક સંહિતા’માં કહેવામાં આવ્યું છે કે : ‘સજજનોની સેવા, દુર્જનોનો ત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય. ઉપવાસ, ધર્મશાસ્કા નિયમોનું જ્ઞાન અને અનુસરણ આન્તરકલ્યાણના માર્ગ છે.’

વિદેશી પ્રકારાં પણ એની ઓછી પ્રશંસા નથી કરી. પ્રશંસા પ્રાગીની વિજ્ઞાની ડૉ. બોનાલ્ડેર પોતાના પુસ્તક ‘સેલીબસી એન્ડ રિઝિબિલિટેશન’માં લખ્યું છે કે : ‘બ્રહ્મચારી એ નથી જાણતો કે વ્યાધિગ્રસ્ત દ્વિવસ કેવો હોય છે. એની પાચનશક્તિ સદાય નિયંત્રિત રહે છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં બાલ્યાવસ્થા જેવો આનંદ આવે છે.’ અમેરીકન પ્રાકૃતિક ચિકિત્સક ડૉ. બેનીડીક્ટ લુસ્ટાએ

પોતાના પુસ્તક ‘નેચરલ લાઈફ’માં કહું છે કે : જેટલા અંશો સુધી જે જે મનુષ્યો બ્રહ્મચર્યની વિશેષજ્ઞપે રક્ષા કરે છે અને પ્રાકૃતિક જીવનનું અનુસરણ કરે છે તેટલા પ્રમાણમાં તે વિશેષ મહાત્વનું જર્ય કરી શકે છે.’ સ્વામી રામતીર્થના મત અનુસાર ‘જે રીતે દીપકનું તેલ વાટ ઉપર ચાંદીને પ્રકાશના ઇપમાં બદલાઈ જાય છે. એવી જ રીતે બ્રહ્મચારીની અંદરનું વીર્યતાવ સુષુપ્ત નારી દ્વારા પ્રાપ્ત બનીને ઉપર ચઢે છે અને જ્ઞાનજ્યોતમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે. રેતસનું જે તત્ત્વ રતિકીડા કરતી વખતે કામમાં લાગે છે, જિનેનીય થવાથી એ જ તત્ત્વ પ્રાપ્ત, મન અને શરીરની શક્તિઓને પોષણ આપનાર બીજા તત્ત્વમાં બદલાઈ જાય છે.’

આધુનિક વિજ્ઞાન આટલું વિકસિત થવા છીતાં પણ વીર્યની ઉત્પત્તિનો કોઈ સિદ્ધાંત નિશ્ચિયત નથી કરી શક્યું. સામાન્ય રાસાયનિક રચના સિવાય એમને એટલી જ જરૂર છે કે : ‘વીર્યનો એક કોશ(સ્પર્મ)સીના ડીબ (ઓવન્મ) સાથે ભળી જાય ત્યારે આ જ વીર્ય કોશ ફરીથી ઉત્પાદન શરૂ કરી દે છે અને પોતાની માફક તમામ કોશ માતા દ્વારા પ્રાપ્ત આખારના માધ્યમથી કોશિકા-વિભાજનની પ્રક્રિયા અનુસાર વિભક્ત થતાં જાય છે. વીર્યનું સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ઇપ ચેતનાનો એક અતિ સૂક્ષ્મ અંશ છે. એની લંબાઈ ૧/૧૬૦૦ થી ૧/૧૭૦૦ ઠીય સુધી હોય છે, જેમાં ન કેવળ મનુષ્ય શરીર, પરંતુ વિરાટ વિશ્વનાં શક્તિબીજ છુપાયેલાં હોય છે. સૂચિને બહુગુણીત બનાવવાની વ્યવસ્થા પણ આવાં જ અસંખ્ય બીજમાં સમાયેલી હોય છે. એની શક્તિનું અનુમાન કરવું કठિન છે.

ઝાંખિ, મુનિ અને યોગીઓઓ પોતાની સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી, કોઈ યંત્રની મદદ સિવાય મહાત્વપૂર્ણ જાગુકારીઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. આજે તે વિજ્ઞાન દ્વારા સાબિત થઈ રહે છે. ઉ.ત., ભૂણકોશના નિર્માણ પણી શિશુ જ્યારે વિકસીત થવાની શરૂઆત કરે છે, તો ઓજસ એના મગજમાં એકત્રિત થાય છે. આ જ કારણ છે કે ગર્ભમાં સંતાનનું માથું નીચેની તરફ હોય છે. જન્મ

સમયે ૧૦ રતી વીર્ય બાળકના કપાળમાં હોય છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનોને મત છે કે આ કારણે જ પરમહંસ જેવી પ્રકૃતિના વિશુદ્ધ આનંદવાદી, નિશ્ચિત અને 'કોવલોડં' હોય છે. શાસ્ત્રો અનુસાર નવથી બાર વર્ષ સુધી વીર્યશક્તિ ભમરોમાંથી ઉત્તીર્ણે કંઠમાં આવે છે. લગભગ આ સમયે છોકરાના સ્વરમાં ભારેપણું અને છોકીના સ્વરમાં સુરીલાપણું આવે છે. આ પહેલાં બંનેનો અવાજ લગભગ સરખો જ હોય છે. ૧૨ થી ૧૬ વર્ષ સુધીની ઉમરમાં વીર્ય મેરંદથી ઉપર તરફ વધે છે. અને ધીરે ધીરે મૂલાધાર ચકમાં પોતાનું કાયમી સ્થાન બનાવી લે છે. કામવિકાર પહેલાં મનમાં આવે છે. ત્યાર પછી તરત જ મૂલાધારચક ઉત્તેજ્ઞ થઈ ગઠે છે અને તેના ઉત્તેજ્ઞ થવાથી તે આખો ભાગ, જેમાં કામેન્ટ્રીય પણ સામેલ છે ઉત્તેજ્ઞ થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિમાં બ્લકચર્ચની સંભાવના કઠિન થઈ જાય છે. ૨૪ વર્ષ સુધીની ઉમરમાં આ શક્તિ મૂલાધારચકમાંથી આખા શરીરમાં કેવી રીતે ફેલાય છે તેનો ઉત્સેખ કરતાં શાસ્કડાર કહે છે કે જેવી રીતે દૂધમાં ધી, તલમાં તેલ, કાષ્ટમાં અણિન અને શેરડીમાં ગળપણ હોય છે. તેવી રીતે વીર્ય પણ આખા શરીરમાં પ્રસરેલું રહે છે.

જો ૨૫ વર્ષની ઉમર સુધી આધાર-વિહારને દ્રષ્ટિત થવા દેવામાં ન આવે અને બ્લકચર્ચપૂર્વક રહેવામાં આવે તો આ ઉમરમાં શક્તિની મસ્તી અને વિચારોની સ્ક્રૂન્ટિસ સહેલાઈથી જોવા મળે છે. આવી વ્યક્તિ લગભગ જીવનભર સ્વસ્થ રહે છે. તથા આ રીતે રેતસ્ની રચના-પાચન લગભગ દરેક ક્ષેત્રમાં ઉત્સાહ અને સફૃણતાના ઝ્યપમાં જોવા મળે છે.

યોગવિદ્યાનું કામ છે મૂલાધારમાંથી જીવનનું જીધ્વરિતસ્ય બનવું. અર્થાત્ જીવનને ઓજસને પોતાના ઉદ્ગમસ્થળ કપાળમાં લાવવું. કુંડલિની સાધનામાં વિભિન્ન ગ્રાણ્યામ સાધનાઓ દ્વારા સૂર્યચંદ્રની ઉભાને ગ્રહિત કરીને આ વીર્યને પકાવી શકાય છે અને એને સૂક્ષ્મશક્તિનું ઝ્યપ આપવામાં આવે છે, ત્યારે એની પ્રવૃત્તિ જીધ્વરિતામી બનીને મેરંદથી ઉપર ચઠવા લાગે

છે. સાધક એને ક્રમશઃ અન્ય ચક્રોમાંથી પસાર કરી ફરીથી કપાળમાં પહોંચાડે છે. શક્તિબીજનું મગજમાં પહોંચી જવું અને સહસ્ત્રારચકની અનુભૂતિ કરી લેવી જ બ્લકનિર્વાગ છે. આવી વ્યક્તિઓને જ ભગવાન શિવે પોતાના સમાન સિદ્ધિ અને પૂર્ણયોગી બનાવ્યા છે.

કઠિન સાધનાઓ ન કરવા છતાં પણ જેઓ વીર્યને અખંડ રાખી લે છે. તેઓ પોતાની અંદર અક્ષય બંદરનો અનુભવ કરે છે અને જીવનને જીધ્વરિતામી બનાવે છે.

૩૨. ભૌતિક સુખ

દેશ વ્યક્તિ ભૌતિક રીતે જીવાનો આનંદ માગે તો જગતમાંથી દૃઢાની વ્યાખ્યા જ ન રહે. જગતભરના કંકાલ લાલતમાં જીવતા અને અપમાનજનક પરિસ્થિતિમાં રહેતા માણસનું વ્યક્તિત્વ જ બદલાઈ જાય. ધનવાન-ગરીબ વચ્ચેની રેખા જ ભૂંસાઈ જાય! ભૂખ અને અપૂર્વનું પોષણ લાખો લોકોનો રેણ્ઝિંગ્ઝે અનુભવ છે. જગતવ્યાપી આભારી પ્રવર્ત્તનો દેશ જાગને વધારે આરોગ્યપ્રદ અને વધારે સુખી જીવન જીવાની તક મળે.

‘સુખ સંપત્તિમાંથી ગ્રામ થાય છે.’ એવું સૌ કોઈ માને છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ થાય છે કે, ‘ભૌતિક રીતે ગ્રામ કરેલું સુખ કાયમી સુખ છે?’ તો સાથે સાથે એવી માન્યતા પણ પ્રવર્ત્ત છે કે, ‘પૈસા દ્વારા સુખ ખરીદી શકતું નથી !’

ભૌતિક સમૃદ્ધિની લાલસા માણસને અધોગતિ તરફ લઈ જાય છે. માણસ ભૌતિક સુખ માટે ગુનાઈઠ કાર્ય કરવા ગ્રેચય છે, લોભ અને આત્મકેન્દ્રિયપાણું વધે છે, કૌંફ્બિક લંગાળા અને સામાજિક દ્વાળણો વધે છે, અનીતિનો માર્ગ અપનાવે છે, તે કેટલો નીચે જાય છે કે નીચ બને છે તેનો તેને જ્યાલ પણ રહેતો નથી. પૈસો માણસને સારાસારનું ભાન ભુલાવે છે, અને ન કરવાનાં કૃત્યો કરવા પેરે છે. બાઈબલે ૨૦૦૦ વર્ષ અગાઉ જે કદ્દું હતું તે આજે પણ એટલું જ સાચું છે, ‘દ્વયનો લોભ સધળાં પ્રકારનાં પાપનું મૂળ છે.’ (તીમોથી : ૬ : ૧૦)

શાંતિ, સ્વસ્થતા અને સલામતી માટે ભૌતિક બાબતો જરૂરી નથી. એક ચીની કહેવત છે કે, ‘વ્યક્તિ ધરયેલી અને આરામદાયક હોય છે ત્યારે તેના વિચારો અતિરેક તરફ વળે છે.’ આમ કેટલી ભૌતિક આભારી

જ નૈતિક અને સામાજિક પતન તથા તેને સંલગ્ન ઘોષોને આમંત્રણ આપે છે.

સુખ મેળવવા ભૌતિક ઈચ્છાઓને સંતોષવા કરતાં પોતાની આત્મિક જરૂરીયાતો પરિપૂર્ણ કરવા માણસે અંદરથી જાગ્રત થવાની જરૂર છે. આ આત્મિક ચિંતન કરવું જરૂરી છે. આ ચિંતન દ્વારા સુખની ગ્રામી થાય છે.

માનવસ્વભાવનો અભ્યાસ કરનારાઓએ કહ્યું છે કે, સુખી થવા માટે, જીવા માટે કરણની અને હેતુની જરૂર છે. ભૌતિક બાબતોની સ્વાર્થદોડો કેન્દ્રમાં રાખતું જીવન આ જરૂરિયાત પૂરી પાડતું નથી.

ભૌતિક સુખ માણસને વધુ ને વધુ સ્વાર્થી, દ્વયલોભી, કેન્દ્રવર્તી, આત્મશાધી, ગર્વિષ્ઠ, નિંદક, કૃતધ્ની, અધમી, ફૂર, અસંયમી, નિર્દ્ય, દ્વીપી, વિશ્વાસધાતી, ઉદ્ધૃત, મધ્યંધ અને વિલાસપ્રિય બનાવે છે.

ભૌતિક સુખની દોડ એ તો ગધેડના મોં સામે એક ફૂટ ફૂર લાકડી ઉપર લટકવેલો લીલા ધાસનો પૂળો છે. લીલું ધાસ ખાવા માટે જેમ ગધેડે લલચાય અને આગળ દોડે તેમ આપણે પણ સુખની ગ્રામી માટે ભૌતિકવાદ તરફ દોડ્યા કરીએ છીએ. પરંતુ સાચું સુખ તો આત્મસંતોષ છે. ઉ.ત., કાચનું વાસણ લાથમાંથી છટકી જાય. આપણે વિચારીએ કે કાચનું વાસણ છે, પડે તો તૂટી જાય ! તો અનું દુઃખ ન થાય. પરંતુ આપણે વિચારીએ કે, ‘આટલી મોટી કિંમતનું વાસણ કાગમાં જ તૂટી ગયું !’ તો આપણને દુઃખ થાય. કરણ કે આપણે વાસણની કિંમત સામે નજર કરી માટે. માટે જ ભૌતિક સુખ જેટલું ગ્રામ થાય તેની પાછળ પાછળ દુઃખ જરૂર આવે જ. સુખ તો કાળિંગ છે, દુઃખ જ આપણે સાચો સાથી છે.

જો ભૌતિક રીતે સુખની ગ્રામી થતી હોય તો, પેલા રજાએ તપના બણે ભગવાનને ગ્રામ કર્યા એને માંગ્યું કે, ‘હું જેને સ્પર્શ કરું તે સોનું થઈ જાય !’ ભગવાને રજાને વિચાર કરીને વરદાન માગવા કહ્યું, તારે પણ અવિચારી રજાએ એ જ વરદાન માગ્યું. ભગવાને ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું. રજા તો ખુશખુશાલ. તેને લાગ્યું કે હેવે શાંતિથી જીવાશે, પૃથ્વી ઉપરનો એક માત્ર મહાન રજા હું

જ હેઈશ. આમ વિચારવા લાગ્યો, ચહુદિશે સુવર્ગકણિકાઓ ઊડતી દેખાવા લાગી. તે જેને સ્પર્શ કરતો તે સોનું થઈ જતું. તેણે ભોજન લેવા માટે ભોજનથાળને સ્પર્શ કર્યો તો થાળની સાથે પીરસવામાં આવેલી બધી જ વસ્તુઓ સોનાની થઈ ગઈ. એ તો ટીક પણ ભોજન લઈ આવેલી ઘસી પણ સોનાની થઈ ગઈ, રણીને સ્પર્શ કર્યો તો રાણી પણ સોનાની થઈ ગઈ, રાજકુંવરને સ્પર્શ કર્યો તો રાજકુંવર પણ સોનાનો થઈ ગયો. રાજ દરબારીઓ, નોકરો, ચાકરો, સેનાપતિઓ, છહજુરિયાઓ બધા જ રાજથી દૂર ને દૂર ભાગવા લાગ્યા. બધા જ વિચારતા કે, ‘સોનાનું પૂતળું થઈ જવા કરતાં જેટલી જિંદગી જીવા મળે તેટલી સારી છે.’ એક જ દિવસમાં રાજ તો અકણઈ ઉક્ખો. પરંતુ ભગવાનનું વચન કદી મિથ્યા ન થાય. આમ સુખની ગ્રામી માટે અવિચારી રાજ સોનું ગ્રામ કરવા નીકળ્યો તો દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો. આ રીતે વિચારીએ તો ભૌતિક સુખથી માગુસને આનંદ કરતાં શોક વધુ આવે છે, સુખ કરતાં દુઃખ વધારે આવે છે.

જેમ જેમ ભૌતિક સુખો તરફ માગુસ ઠળતો ગયો તેમ તેમ તે માગુસથી દૂર થતો ગયો. તેનામાં સ્વાર્થ, આત્મલકીપાણું અને કોળિયાની જેમ પોતાનું પરિથ રચવા લાગ્યો, પોતાની જ કુંડળીમાં વસ્ત રહેવા લાગ્યો. માગુસ માગુસને ઓળખતો નથી. ‘પોતાના પડેશીને પ્રેમ કરો.’ એવું ભગવાન ઈશુ પ્રિસ્તાએ કહું હતું. તેમાં જગતઅ૱ક્યની ભાવના હતી. આજે તે ભાવના લુમ થતી જાય છે. માગુસ પોતાના પડેશીને જોઈને ભારણાં બંધ કરી દે, તેની સાથે વાત કરવાનું કે સંબંધ રાખવાનું ટાળે છે. ફુળિયામાં રહેતો માગુસ માગુસનાં દુઃખોને સમજે છે જ્યારે Society (સમાજ)માં રહેતો માગુસ માગુસને ઓળખતો નથી. પોતાના પાળેલા ફૂતરાને જેટલું વહાલ કરે છે તેટલું વહાલ તેના નોકરો સાથે કરતો નથી. આ રીતે કેન્દ્રવતી થયેલો, પોતાના જ કોશેટોમાં જીવતો માગુસ જગતને ક્યાંથી ઓળખી શકવાનો છે ! જેમ જેમ ભોગવાદી બન્યો તેમ તેમ તે સંકુચિત થતો ગયો. ભૌતિક સુખો મેળવવા માગુસે ઘણાં શાસ્ત્રરહિત અને ઝિંગાત કર્મો કરવાં

પડે છે. આવા માગુસો પશુવૃત્તિવાળા હોય છે. તેમની પ્રવૃત્તિઓ કઢી શુભ હોતી નથી. આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન જેવી પશુવૃત્તિઓમાં નિરંતર રચ્યાપચ્યા રહે છે - અને સતત ભૌતિક જીવનમાં જ આળોટાં રહે છે.

આજે તો આખું જગત ભોગ-વિલાસ અને ભૌતિક સુખની ગ્રામી માટે જ દોડી રહ્યું છે. જેની પાસે ભોગનાં સાધન અધિક છે તેને સમાજમાં મોક્ષો માગુસ અને ભાગ્યથાળી માનવામાં આવે છે. આ સાધનો ઓણે કઈ રીતે ગ્રામ કર્યો છે તે જોવા-જાગુવાની ઈચ્છા કરતા નથી. માત્ર બાબા આંદંરથી આપણે અંજાઈ જઈએ છીએ, પરંતુ જે માર્ગથી પૈસો ભેગો કર્યો હોય તે માર્ગ જ પાછો જતો રહે છે. અનીતિથી પૈસો ભેગો કર્યો હોય તો દુઃ્ખ્યો તરફ મન વળે છે અને નીતિથી પૈસો ભેગો કર્યો હોય તો સુફૂલ્યો તરફ મન વળે છે. એટલે જ કહેવાયું હશે કે, ‘લક્ષ્મી તેનો રસ્તો શોધી લે છે, લક્ષ્મી ચંચળ છે.’ આજે જગતમાં બાબા આંદંર અને મિથ્યાચારનો પ્રચાર અને પ્રસાર વિશેષતા: થતો જોવામાં આવે છે. ભોગચાનું દમન નહીં પરંતુ તેને ઉતેજીત કરવામાં આવે છે. ઉત્તિના નામે ભોગ-વિલાસ વધી રહ્યો છે. સાંસારિક ભોગોની ઈચ્છા જેટલી અધિક બળવાન તેટલા અંશે ભોગપદ્ધર્થ સંગ્રહયાની લાકસા વધે છે. આથી માગુસ ભગવાન અને ભગવદ્ભાવથી, ભગવદ્માર્ગથી દૂર થતો જાય છે. ત્યાગનો આદર્શ ભોગઆદર્શમાં ફેરવાઈ ગયો છે. જીવનનું લક્ષ્ય જગતનાં સુખો તરફનું રહ્યું છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે માગુસ વિવેકશૂન્ય બની ગયો છે.

આ સ્થિતિ ઘણી જ ભયંકર છે. તેનો જ્યાલ શરૂઆતમાં નહીં આવે, પરંતુ જ્યારે એનું પરિણામ સામે આવે છે ત્યારે ખબર પડે છે અને દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે. આવો વિવેકશૂન્ય, વિવેકભષ માગુસ ક્યારે પુનઃવિવેકને ગ્રામ કરીને ભગવદ્ પથનો પથિક બનશો ?

૩૩. મનના કમાડ સુધી

માણસ સતત ચાલીને વિશ્વવિકમ તોડે અને ‘ગ્રીનીય બુક ઓફ વર્ક રેકર્ડ’માં તેની નોંધ પણ લેવાય. પરંતુ જે માણસની પગદોડ ચાલુ હોય અને મનદોડ અટકી ગઈ હો તેવો માણસ સતત ચાલીને વિકમો તોડે તેમ છતાં પણ તે પંગુ છે. માણસે મનદોડ સતત ચાલુ રાજવાની છે. ભગવાન પ્રતિ લક્ષ્ય અને લક્ષ રાખીને. જે માણસ માત્ર દોડ્યા કરે તેનો અર્થ નથી, પરંતુ તેની દોડમાં ગતિની સાથેસાથે પ્રગતિ પણ હોવી જોઈએ. માણસ મનની ગતિ કરી શકે તો જ પ્રગતિ કરી શકે. માણસ મનમાં સંરક્ષણ, સ્વરક્ષણની સાથે સાથે સંહારકવૃત્તિ પણ ઘોળીને ગટગટાવી ગયો છે. સાપ ઉપર પગ પડે તો જ સાપ ડંખ મારે છે, જ્યારે માણસ તો સાપ ઉપર દ્રષ્ટિ પડતાં જ તેને મારી નાંખે છે. આમ માણસના લોહીમાં સંહારકવૃત્તિના અસુરો દોડ્યા કરે છે. પછી માણસ ગમે તેટલો દોડે તો પણ પેલા સંહારકવૃત્તિના અસુરો તેની આગળ દોડ્યા કરે છે. પછી ગતિ ક્યાંથી કરી શકે.

માણસ સાપ કરતાં પણ વધુ ઝેરી છે. કોબા જાતિના સાપના એક ગ્રામ ઝેરથી ૧૬૫ માણસો મૃત્યુ પામે છે, તેવું વિવાનનું સંશોધન છે. પરંતુ માણસની જીબના ઝેરથી તો જગતના નાશ થાય છે. માણસે પોતાને ઓળખવા માટે નામ ધારણ કર્યું. તે પછી તેણે સંધ જીબો કર્યો અને સંધમાંથી જાતિવાદ અને જાતિવાદ જીબો કર્યો. તેમાંથી ધર્મવાદ રચાયો અને એકબીજા સાથે લડતો રહ્યો. કારણ કે વાદમાંથી વિવાદ ઉત્પત્ત થાય છે. અને વિવાદ વકરે એટલે ઝઘડે ઉત્પત્ત થાય છે. અને

૧૪૫

જઘડામાંથી વેરવૃત્તિ પ્રકટ થાય છે. કારણ કે આપણે આપણી વૃત્તિઓની લગામ જેંચી રાખતા નથી અને એટલે જ તો આપણી વૃત્તિઓ વકરીને આસુરી ફ્રેપ ધારણ કરે છે. આસુરી ફ્રેપ ધારણ કર્યા પછી વૃત્તિઓ આપણી ઉપર ચઢી બેસે છે અને આપણી લગામ તેના હાથમાં પહોંચી જાય છે.

આ લડવાજઘડવાના કેન્દ્રમાં છે માણસમાં રહેલો ડર જે ડરપોક છે તે વધુ ઝેંધી છે અને જે ડરપોક નથી તે વધુ શાંત છે. જેનામાં પ્રતિકારની શક્તિ નથી તે ગુરુસે થાય છે. ગુરુસે થનાર માણસની વિચારશક્તિ પણ ઓળી હોય છે. ગુરુસે થયેલો માણસ પરિણામને પામી શકતો નથી.

કોઈ પણ પ્રાણી કરતાં માણસ વધુ ડરપોક છે. એટલે જ ઓણે તેની આજુબાજુ રક્ષાકથયો રચ્યાં છે. માણસ માણસથી ડરીને ચાલનાં પ્રાણી છે. પોતે ઘરમાં હોવા છતાં પણ અંદરથી તે બાસરુંને સાંકળ મારે છે. આટલું ભીરું પ્રાણી અન્ય નથી. અંધારમાં ચાલનારો માણસ ખુદના પદરવથી ડરે છે.આવો ડરપોક મનનો માણસ મનના કમાડની સાંકળો ક્યાંથી ઝોલવાનો હતો ? મનના કમાડ ઉધાડાં રાખીએ તો ત્યાંથી જફર ભગવાનનો પ્રવેશ આપણા હદ્યમાં થાય છે. મનના કમાડ સુધી પહોંચવા માટે ભગવાને દ્રશ્ય બારીઓ મૂકી છે.એક જૂનાં બજનમાં પણ કોઈ ભક્તકવિએ ગાયું છે કે,

પાણીમાં બંગલો બનાવ્યો મુસાફીર,

પાણીમાં બંગલો બનાવ્યો !

એમાં મૂકી છે દ્રશ્ય બારી, મુસાફીર

પાણીમાં બંગલો બનાવ્યો.

આ ‘બંગલો’એટલે આપણું શરીર અને ‘મુસાફીર’ એટલે આત્મા. પંચમહાભૂતમાંથી પંચત્વને પામેલા આપણા આ શરીરમાં રહેલા આત્મા સુધી પહોંચવા માટે દ્રશ દ્રશ બારીઓ મૂકેલી છે, પરંતુ આપણે મનના કમાડ બંધ કર્યા છે એટલે ભગવાન આપણા આત્મા સુધી પહોંચી શકતો નથી. કારણ કે આપણે ભગવાનને આંગળી પકડીને મનના કમાડ સુધી લાવી

શકતા નથી.

શાસ અને ઉચ્છ્વાસ સતત ચાલ્યા કરે છે. આ શાસ પછી ઉચ્છ્વાસની વચ્ચે જે ખાલી ક્ષાળ આવે છે તેટલી ક્ષાળ પૂરતા જીવતા કોણ રહે છે? વરમાં પ્રકાશ દૂર થાય અને અંધારું દોડી આવે છે, આ અંધારું આવ્યું ક્યાંથી? અને પ્રકાશ થતાં જ અંધારું ચાલ્યું જાય છે! તો આ અંધારું ગયું ક્યાં? આંખોને પ્રકાશ કોણે આપ્યો? આ દૃષ્ટિ આપનાર માત્ર એક જ જગતનિયંતા ભગવાન જ છે. જગતનિયંતાના આ અગાધ શક્તિસોતને માણસ હજુ સુધી ઓળખી શક્યો નથી, પામી શક્યો નથી. માણસ તેના મનના કમાડ ખુલ્લાં રાખી આત્મા સુધી પહોંચીને ભગવાનની ઓળખ કરે ત્યારે જ તેને આ બધા પ્રશ્નોના જવાબ મળે.

આપણા ભગવાનને શોધવા માટે મંદિરમાં, અલ્લાહને શોધવા માટે મસ્તિષ્ઠમાં, ઈશુને શોધવા ગીરજાધરમાં કે ગુરુદ્વારેમાં જઈએ છીએ. પરંતુ ભગવાન તો આપણા હૃદયમાં બેઠેલો છે, ત્યાંથી જ તેને શોધી લેવાનો છે. કસ્તુરીમૃગની જેમ ભટકવાનું નથી. ગમે તેટલી તીર્થયાત્રા કરે પરંતુ જ્યાં સુધી આત્માના તીર્થ સુધી નહીં પહોંચીએ ત્યાં સુધી બધી જ યાત્રા નક્કમી છે. માત્ર સમજ્યા વગરની દોડ છે.

માણસે પોતાના આનંદ માટે, પોતાના બચાવ માટે ગમે તેટલાં સાધનોની શોધ કરી હોય તેમ છતાં તે આત્માની શોધ નહીં કરે, આત્મા સુધી નહીં પહોંચે ત્યાં સુધી તેની સર્વ દોડ ઝેગટ જાય છે. જેમ ઘાણીએ બાંધેલો બળદ આખો દિવસ ચાલ ચાલ કરે, તેની આંખે પાટા બાંધેલા હોય છે એટલે તે જોજનો સુધી ચાલેલો બળદ ઘાંચીની નિરજ્યાથી આગળ વધી શકતો નથી.આપણી દોડ પણ આવી જ છે. આપણી આંખે કામ, ઝોધ, લોભ, મોહ, મદ ફરી પાટા બાંધેલા છે. આપણે ગમે તેટલું દોડીએ, છે..ક ચંદ્ર સુધી તે તો ઘાણીએ બાંધેલા બળદ જેવું છે. ઘાણીએ જોતરાયેલો બળદ તો સેવા કરે છે. આપણી દોડ ઊર્ધ્વગતિને પામતી નથી, અધોગતિને પામે છે.

ઊર્ધ્વગતિ માટે ઈશ્વરસ્તવન, પરોપકાર, પરહિતસેવા, ત્યાગ અને અકિંચનની ભાવના હોવી જડરી છે. પરંતુ આપણે તો સ્વાર્થધ છીએ, સ્વાર્થ હોય ત્યાં સુધી જ સંબંધો રાખીએ/વિસ્તારીએ. સ્વાર્થ પૂરો થાય પછી ઓળખતા પણ હોતા નથી. પછી આપણામાં રહેલા આત્માને ક્યાંથી ઓળખી શકવાના હતા? આત્માને ઓળખ્યા વગર પરમાત્માને પામી શકતા નથી.

આપણે આપણું કુંડળીમાંથી બહાર આવી શકતા નથી. જગતને ઓળખવા નીકળેલો માણસ પોતાને જ ઓળખી શક્યો નથી. માણસ અલપવિશમે આવીને ડાબો છે તે ક્યારેય પૂર્ણવિશમને પામતો નથી. અંતકણે પણ નહીં. પૂર્ણ વિશમને પામવા માટે તો

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્તવા કલેવરમ् ।

ય: પ્રતિતસ સ મદ્દાવમ્ યાતિ નાસ્તયત્ર ॥

(અ:૮:૫)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેમનાં શ્રીમુખે કહે છે કે, જે અંતકણે મારું જ સ્મરણ કરતો શરીર છોડી જાય છે તે મારો (ઇશ્વર) ભાવ પામે છે, એમાં સંશય નથી. માટે જ મનનાં કમાડ ખુલ્લાં રાખીને આપણામાં ઈશ્વરને પ્રવેશ આપીએ.

* * *

૩૪. મનને તોડા

તમારી સામે છે તેને મન મેળવતું નથી, પરંતુ મન જે નથી તેનું જ સતત ચિંતન કર્યા કરે છે. જે અથમાં નથી તેને અથવાં કરવા મન વિચાર કર્યા કરે છે. અને જે સામે છે, અથમાં છે. અથવા તો જેને જોઈ શકે છે તેને ભૂલી જાય છે. જે મનની સાથે ચાલે છે તે ભગવાનથી દૂર ને દૂર થતો જાય છે. માટે જ મનને તોડો, મનથી દૂર જાવ, મન સાથેનો છેડો ઝડીએ તો જ ભગવાન સુધી જઈ શકાય.

જે શાશ્વત છે તે ભગવાન છે. શાશ્વતને જોવાની, ઓળખવાની કળા આપણે શીખવાની છે. જે નથી તેને મન ઓળખે છે. તમારી પાસે જે મિલકત છે તેનાથી પણ વધુ મિલકત મળે તેવી મન સતત ખેવના કર્યા કરે છે. જે મેળવવાનું નથી તોપણ મન અભાવનું ચિંતન કર્યા કરે છે. આપણને જે મહિયું છે તેનું ચિંતન કરતું નથી, પરંતુ જે દૂર છે તેની ઉપર નજર રખે છે. જે અસલ છે તે મનને ગમતું નથી. સત્ય મનને ગમતું નથી. સપનાં ગમે છે. મન સ્વભાવના ભોજન ઉપર જીયે છે. માટે જ મૂળ તત્ત્વને ઓળખવાની જરૂર છે.

જ્યારે પણ આપણે આંખ બંધ કરીએ ત્યારે આપણને ઊંડે ઊંડે સ્વભાવની જળ પથરાયેલી જોવા મળે છે. મન સતત દોડ્યા કરે છે. આંખ ખોલીને આપણે કામ કર્યા કરીએ તોપણ મન તો તેનું કામ કર્યા જ કરે છે.

૧૪૯

મન ચંચળ છે. સ્થિરતા તેને ગમતી નથી. જે નથી તે મેળવવા મન વ્યાકુળ રહ્યા કરે છે. માટે જે છે તે આપણાથી દૂર ને દૂર ભાગ્યા કરે છે. આપણે સ્વભાવાં પર ભરોસો કરીએ છીએ અને એના સહારે જ્યાં કરીએ છીએ. આપણે સતત સ્વભાવમય રહ્યા કરીએ છીએ. રાતે તો ઢીક, દિવસેય આંખો ખુલ્લી હોવા છનાં પણ આપણે સતત સ્વભાવની ભરમાર જોયા કરીએ છીએ. સ્વભાવ એ તો આપણી અંદર અંધારું કરીને બેઠેલું મન છે.

જે નથી તેમાં પણ શકિત છે. કારણ કે, મન જે નથી તેના સહારે સહારે જ્યાં કરે છે. જે આપણી પાસે છે અથવા જેને જોઈ શકીએ છીએ તો પછી મનની શી જરૂર ? જે વર્તમાન છે અથવા તેમાં આપણે જીવી શકીએ છીએ પછી મનની શી જરૂર છે ?

આપણે જ્યાં બેઠા હોઈએ તેનું જ જો ચિંતન કર્યા કરીએ તો મન આપણામાં પ્રવેશતું નથી. પણ જે સ્થળે આપણે બેઠા હોઈએ તે સ્થળનો વિચાર ન કરતાં અન્ય સ્થળના વિચારો કરીએ તો આપણામાં જરૂર મનનો પ્રવેશ થાય. વર્તમાનમાં મન કદી જીવી શકતું નથી. વર્તમાન મનનું મૃત્યુ છે.

મન માટે તો ભવિષ્ય હોઈએ, અતીત હોઈએ. આપણે એક કાળ માટે પણ વિચારીએ તો મન જરૂર જાગત થાય છે.

ભૂત અને ભવિષ્ય મનનું જીવન છે. ભૂતકાળ જઈ ચૂક્યો છે અને ભવિષ્ય આવવાનું છે. પછી એનો વિચાર કરવો નિરર્થક છે. મન નાસ્તિક છે એટલે જ મનને કોઈ આસ્તિક મળતો નથી. મનનો આસ્તિક તો મંદિર, મંદિર, ગુરુદ્વારા અને ગિરજાધરમાં બેઠો છે. મનને બાજુ પર રાખીને, મનને ભગવાનને સમર્પિત કરીને પૂજા, પ્રાર્થના કરવી હોઈએ. તો જ ધ્યાન

થાય. જ્યાં મન નથી ત્યાં મંદિર છે. આપણે ખરાબ વ્યક્તિઓનો, દુર્જનોનો સાથ છોડી રહીએ છીએ પણ મનને સાથે રાખીએ છીએ. મન પણ ખરાબ જ છે. તો તેને પણ છોડી દેવું જોઈએ. તો જ ભગવદ્ ગ્રામિ થાય. પણ આપણે મનને લજી શકતા નથી. પરમાત્મા પછી કોઈ અષ્ટા હોય તો તે મન છે. મન શૂન્યમાં આકૃતિઓ ઉભી કરી શકે છે અને પોતાની જ બનાવેલી આકૃતિઓ પાઇળ દોડ્યા કરે છે.

ચોર કરતાં પણ અધિક ચોર મન છે. કોથી કરતાં પણ અતિ કોથી મન છે. ખૂની કરતાં પણ અધિક ખૂની મન છે. માટે જ મનનો સાથ છોડે. કામ, કોધ, લોભ, મોહ, માયા, મત્સર આ ખડુરિપુ આપણામાં વસવાનું કરાગું મન છે. મનસમાટ આ સેનાપતિઓના સહારે આપણી ઉપર સત્તા ભોગેયે છે. માટે જ મનને મારી નાંખો, મનનો નાશ થતાં જ આ સેનાપતિઓનો પણ નાશ થશે જ અને આપણે નિર્મોહી થઈશું, પ્રકાશને પામીશું. પ્રકાશ એક મોટી શક્તિ છે. જેનાથી અંધારું પણ ભાગી જાય છે. અને કયાંક સંતારી જવા માટે કોઈ સ્થાનને શોધે છે. માટે જ મનને મારીને આપણામાં પ્રકાશ કરવાનો છે. અંદરનો પ્રકાશ માગસને દિશા બતાવે છે.

પરંતુ અહીંથા ઊલદું છે. પ્રકાશ અંધારથી ડે છે, સત્ય અસત્યથી ડે છે. દ્વારો રોગથી ડે છે. આપણી અંદર રહેલું મન આપણને અંધારા તરફ ગતિ કરવા વિવશ કરે છે.

‘મન મંદિર મેં રામ બિરાજ્યો, વિપદ્ધ સર્વે ભાગી રે’ આપણા મનમંદિરમાં રામનું સ્થાપન કરવાનું છે. રામ તો સત્યની વધુ ને વધુ નિકટ છે. માટે જ તેઓ ભગવાન છે, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે. શાશ્વત છે, ચિરંજિય છે.

આપણામાં રામનું સ્થાપન થાય પછી સર્વે વિપદ્ધાઓનો, દુઃખોનો ધ્વંશ થાય છે, નાશ થાય છે. શનુઓનો પણ શનુ મન છે. મન રાવણ છે. તેનો નાશ કરવા માટે આપણામાં રામનું સ્થાપન કરવાનું છે. ઉર કે ભય જેવું છે જ નહીં, પરંતુ મન આપણને ઉરવે છે, ભય પમાટે છે. મનથી જેટલા આપણે દૂર રહીએ તેટલા વધુ ભગવાન પ્રતિ જઈ શકીએ. ભગવાન સર્વ ઐશ્વર્યના સ્વામી છે. તેમને કોઈ વસ્તુની કમી નથી. માટે જ તે પોતે કહે છે કે, ‘મન અને બુદ્ધિ મને આપો હું તમારો બની જઈશ.’ સૌ શરીરથી પૂજાપાઠ, દંડવત્ ગ્રામામ કરે છે, તીર્થયાત્રા, ઉપવાસ, આરાધના કરે છે પણ મનથી નહિ. મનથી કરેલું કર્મ જ ઘણું સર્મર્થ અને મહત્વાનું છે. મનને સ્થિર કરવાનું છે. માટે જ ભગવાન કહે છે -

‘યસ્માનો દ્વિજતે લોકો : લોકાનો દ્વિજતે ચ યઃ ।
હર્ષમિર્ષ ભયોદ્રોગૈ મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ’ ॥

(અ:૧૨:૧૫)

અર્થાત્ :

‘જેનાથી કોઈ પણ જીવ ઉદ્રોગ નથી પામતો અને જે પોતે પણ કોઈ જીવથી ઉદ્રોગ નથી પામતો તથા જે હર્ષ, અમર્હ, ભય અને ઉદ્રોગ આદિથી રહિત છે - એ ભક્ત મને પ્રિય છે.’ ભગવાનને તન નહીં, પણ મન જોઈએ છે, શરીર ગમે ત્યાં રહે પણ મન ભગવાનના ચિંતનમાં રહેવું જોઈએ. મનને ભગવાનને સમર્પિત કરીને ચિત્તને ભગવાનના ચિંતનમાં રાખવું જોઈએ. સંસારની જે સ્થિતિની ફરજ બજાવવી તે કર્તવ્ય છે. શરીર ઉપર કોઈ કાબૂ મેળવી શકે. તેને તાબેદાર બનાવી શકે પણ મન તો સ્વતંત્ર છે. એના પર

કોઈ જબરજસ્તી કરી શકતું નથી. શરીરથી ગમે તેટલી સેવા કરીએ, તેનું મહત્વ નથી, મનથી કરેલી સેવાનું મહત્વ છે.

એ મન ભગવાનનું થઈ ગયું તો સંકલ્પ-વિકલ્પ અને સંસારનું આવરણ રહેતું નથી. ભગવાને ભૌતિક સાધનોની જરૂર નથી. મન અને બુદ્ધિ અર્પણ કરીએ તો જ ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. મન ભગવાનને સમર્પિત કર્યા પછી આપણામાંથી કામ, કોધ, લોભ, મોહ, માયા અને મત્સરનો ત્યાગ થાય છે. આપણે નિર્મળ નિતર્યા નીર જેવા થઈએ છીએ.

ભગવાન કહે છે કે, ‘મય્યર્પિત મનોબુદ્ધિ : ॥’ એટલે કે, પોતાનું મન અને બુદ્ધિ મને અર્પણ કરો, ગીતાજ્ઞાં ભગવાને કંધું છે કે, ‘જે મને અનન્યચિત્તથી નિત્ય રમે છે, તેવા નિત્યયોગીને હું મળવો સુલભ છું.’ પરમાત્માઙ્યે બધામાં બેઠો છે. એકાત્માં સિથર મનથી ધ્યાન કરો તો સુલભ છે. જો મનમાં એકાશ્રતા ન હોય, મન સિથર ન હોય તો તે મુશ્કેલ છે. આત્માનો પરમાત્માથી વિચ્યોગ તે જ સંસાર છે.

ભગવાનથી ગ્રામિ પ્રસન્નતા, તન્મયતા અને નિરંતર સમર્શાથી થાય છે. આત્માને દૃઢ કરવાનો છે. ભગવાન કહે છે ‘યતાત્મા દૃઢ નિશ્ચયः’ જેનો આત્મા પોતાના કાબૂમાં છે તેવા ભક્ત મને પ્રિય છે. આપણા વ્યક્તિત્વમાં શરીર, મન, ઈન્ડ્રિયો અને બુદ્ધિ છે.

આ બધી આપણા વશમાં હોવી જોઈએ. જેના જીવનમાં આત્મસંયમ નથી તે સાધના કરી જ ન શકે. ઉપનિષદમાં કંધું છે કે, ‘આત્મા રથ છે, શરીર રથ છે, ઈન્ડ્રિયો ધોડ છે, મન લગામ છે અને બુદ્ધિ સારથિ છે.’ આવી જીવનગાડીમાં બેક નહીં હોય તો અકસ્માત થશે. દુઃખ, શોક, હતાશા આવશે.

આત્મસંયમથી શક્તિ વધે છે.

એટલે જ દુષ્મનોના દુષ્મન મન પર કાબૂ મેળવી મનને સિથર કરવાની જરૂર છે.

* * *

૩૫. મનનો પ્રવાસ અને પુનર્જમ

કાળનું આવવું અને જવું એ આયુષ્યની લયબહ્દ ગતિ છે. આ ગતિ તે માણસના જન્મની સાથે જ મૃત્યુ તરફનો પ્રવાસ. તે રીતે જોઈએ તો આયુષ્ય એક પ્રવાસ જ છે. પછી તે ધરના એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં જવાનું હોય કે પૃથ્વીના એક ખંડમાંથી સાત સાગરની પેલી પાર કોઈ બીજા ખંડમાં જવાનું હોય ! માણસ માત્ર હથ જોડીને સ્વસ્થ બેસી રહે તોપણ એનો એ પ્રવાસ માનસિક રીતે તો ચાલુ જ રહે છે. માનવજન્મ મળ્યો હોય એ વ્યક્તિ કદીયે શાંત, નિઃસ્તબ્ધ રહી શકે નહિ. મનની ગતિ તો સતત ચાલુ જ રહ્યા કરે છે.

માનવગમનની ગતિ બે પ્રકારની છે. એક ચૈતસિક conscious અને બીજી Subconscious ચૈતસિક અને અચૈતસિક મનની કિયા એક જ સમયે સાથોસાથ ચાલે છે. જ્યારે આપણે કોઈ વાહન - સ્કૂટર, સાઈકલ, મોટર વગેરે - ચલાવીએ છીએ તારે ચૈતસિક - મન રસ્તો જોવાનું, આજુબાજુનાં ફુદરતી દેશ્યો જોવાનું કામ કરે છે. પણ વાહનની આડે કોઈ આપે અને બેક મારીએ છીએ તે અચૈતસિકમનની કિયા છે. ચાલવાની કિયા ચૈતસિકમન દ્વારા થતી હોય છે, પરનું ચાલતાં ચાલતાં અંગારા ઉપર પગ પડે અને તરત જ પગ ઊંચો લઈ લઈએ છીએ તે અચૈતસિકમનની કિયા છે. સાઈકલ ચલાવતાં રસ્તો જોવાનું કામ ચૈતસિકમનનું

૧૫૫

છે, જ્યારે પેડલ મારવાનું કામ અચૈતસિકમનનું છે.

આ રીતે મનના આ અખંડ પ્રવાસમાં મનનું સ્થિરબિન્દુ ક્યારેય પ્રાપ્ત થતું નથી. અચૈતસિકમનને નવીન કાળની ઓળખ થાય ન થાય તાં તો એ કાળ સ્મૃતિશેષ થઈ જાય છે, અને નવીન વૈચારિક શુંખલા સતત ઘડતી રહે છે.

ચૈતસિક મન - conscious mind બલે આપણી સાથે હોય, જે સ્થળો જવાનું હોય તે સ્થળ સુધી. પરનું અજાગ્રત મન - Subconscious mind - તો તેથીયે આગળ પહોંચે છે. જ્યારે આપણે કોઈ એક સ્થળો પહોંચવાની તૈયારી કરીએ ત્યારી જ અચૈતસિકમન તે સ્થળનાં ભૌગોલિક પરિવેશમાં પ્રવેશે છે. આપણે તે સ્થળો પહોંચીએ તે પહેલાં અચૈતસિક મન અન્ય સ્થળો જવાનો પ્રવાસ શરીર કરી દે છે. આમ અચૈતસિકમન દ્વારા વ્યક્તિનો પ્રવાસ સતત ચાલુ જ રહ્યા કરે છે. આ આંતરભાષા મનના સંઘર્ષનું જરૂર એ માત્ર સપાઠી પર - ચેતનાની સપાઠી પર - જીવે છે. ચૈતસિક મન - conscious mind દ્વારા. એટલે જ તો એ કાર્યકરણની શુંખલાથી બંધાયેલ છે. મન જો એમાંથી છૂટે તો જ એમાંથી મુક્ત થવાય. પર્વતાસોહૃણ કરતી વખતે આપણે આસપાસની સૂચિ સાથે અવિનાભાવી સંબંધે જોડાઈએ છીએ, પરનું ટોચ ઉપર ગયા પછી તે સંબંધ તૂટી જાય છે, પરનું નીચેની સૂચિને આપણે સર્વગ્રહિતાથી, એનાથી અલિમ રહીને સમાન દ્રષ્ટિએ જોડાઈએ છીએ; એના સર્વે પદ્ધથરોને એકી સાથે એમના પોતપોતાને સ્થાને એક જ સમયે સમાન દ્રષ્ટિએ જોડાઈ શકીએ છીએ. મનનીએ પાર રહીને એવી સ્થિતિ તે પ્રજા-પારમિતાની, નિર્ધારણની અવસ્થા.

કેટલાક પ્રવાસો છેવટના જ હોય છે. જન્મેલી પ્રત્યેક વ્યક્તિને કોઈ એક કાળો તે કરવાના જ હોય છે. એ કઈ કાળ ? તે રહસ્યનો આપણાથી

ક્યારેય પાર પામી શકતો નથી ! આયુષ્યની આ લયબદ્ધ ગતિની કોઈ સુત્રબદ્ધતા છે ખરી? આ અવિસત પ્રવાસની કોઈ દિશા હો શું?

જન્મ, જીવન, મૃત્યુ, પુનર્જન્મ જેવા પ્રશ્નોના ઉત્તર ક્યારેય મળતા નથી. ઈજિમ, તિબેટી કે હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં પુનર્જન્મનાં અનેક ઉદાહરણો મળે છે. ભગવાન સહજાનંદ સ્વામીની દિવ્યવાતૃ - વચનામૃત - માં પણ પુન:જન્મનો નિર્દેશ મળે છે. - ‘ભગવાનને ઉત્તમ લક્ષણવાળા સંત તેની અતિ ગ્રેમે કરીને સરખી સેવા જે કરે તો તે કનિષ્ઠ ભક્ત હોય ને તે બે જન્મે તથા ચાર જન્મે તથા દસ જન્મે કે જો જન્મે કરીને ઉત્તમ ભક્ત જેવો થનારો હોય, તે આ ને આ જન્મે કરીને ઉત્તમ ભક્ત થાય છે.’ (વચનામૃત : વરતાલ : ૫ : પૃ. ૫૦૩), ‘અંત:કર્તૃમાં ભગવાનનું ચિંતવન થતું હોય ને એવી વાસનાએ મુક્ત જો દેહ મૂકે, તો તેને ફરીને ગર્ભવાસમાં જવું પડે જ નહિ.’ (વચનામૃત : ગઢા : ૮ : પૃ. ૪૫૫). શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણાએ કહું છે કે, -

અનેકજન્મસંસિદ્ધસત્તો યાતિ પરાં ગતિમ् । (અ. દ:૪૫), તિબેટમાં એક એવી માન્યતા ગ્રવર્તે છે કે, ‘પ્રત્યેક લામા પહેલાં થઈ ગયેલાં કોઈ એક લામાનો પુનર્જન્મ હોય છે.’ તો ઈજિમની સંસ્કૃતિમાં તો મૃત શરીરમાં ઔષધિ ભરીને તેને પિરામીડમાં સાચવી રાખે છે. એટલું જ નહિ તે મૃત શરીરને જ્યાં રાખવામાં આવ્યું હોય તેની પાસે ખોરાક, પાણી, દ્વાઓ અને તે મૃત્યુ પામેલ વ્યક્તિને જે વસનો હોય તે પણ મૃક્વામાં આવતાં. એવું જ્ઞાગવા મળે છે કે કોઈ રાજનું અવસાન થાય તો તેની સેવા-ચાક્રીમાં જે ધાસ-ધાસીઓ, નોકરો હોય તેમને પણ ત્યાં મૃક્વામાં આવતાં. એટલે કે રાજાના મૃત્યુની સાથે તેમને પણ મરવું પડતું ! રખેને રાજા જીવિત થાય તો! તો ‘ઈશુચિસ્ત મૃત્યુ બાદ ત્રીજા દિવસે પુનર્જન્મ પામ્યા.’ તેવી લોકોક્તિ પણ છે. આપણાં પુરાળોમાં પણ ‘પુનર્પિ જનમમ્, પુનર્પિ મરગમ્’ પણ પુનર્જન્મને સૂચવે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, બાઈબલ, ફુરાન, રમાયણ,

મહાભારત જેવા ધર્મગ્રન્થોમાં પણ પુનર્જન્મનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ બધાં ઉદાહરણો માણસની પુનર્જન્મ ગ્રત્યેની આસ્થાનાં સૂચક છે.

આજના વિજાનયુગમાં પણ કેટલીક આશ્રયજનક ઘટનાઓ બનતી હોય છે. જે પુનર્જન્મ ગ્રત્યેની આસ્થાને વધુ દફિભૂત કરે છે. એક જ યોનિમાં રહીને પણ મૃત્યુ બાદ પુન:જન્મ (પુનર્જીવિત) પામે છે. એવા પણ કેટલાય ધાર્યા જેવા-સાંભળવા મળે છે. ઈ.સ. ૧૯૪૭ માં એક અક્સમાતના પરિણામે એક માણસનું મૃત્યુ થયું. એના મૃત્યુને લીધે એક બીજો માણસ, જે ફુનાવી દેવા માટે લઈ જવાતો હતો, તેને જીવન મળી ગયું. આ ઘટના મેક્સિકોને શહેરમાં કબરસ્તાનની બાજુમાં એક તૂટેલી બાટલીથી શબ્દવાહિનીના આગળના પૈડમાં પંક્યર પડ્યું. શબ્દવાહિની એક ઝડ સાથે ભટકાઈ અને ગ્રાઈલર મરી ગયો. માણસો ભયભીત થઈને એની આસપાસ ટોળે મળીને જોબા હતા, ત્યાં તો એમણે કફનપેટીમાંથી કશોક અવાજ સાંભળ્યો અને ત્યાંથી ચીસ સંભળાઈ કે ‘મને ફુનાવશો નહીં.’ એ શબ્દ ખેડૂતનું હતું. ખેતરમાં કામ કરતાં કરતાં તે મૃત્યુ પામ્યો હતો. ખેડૂતને કફનપેટીમાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યો તે પછી તે ઘણાં વરસ સુધી જીવિત રહ્યો. તો શું, પેલો ગ્રાઈલર કે જે અક્સમાતે મૃત્યુ પામ્યો હતો તેનો જીવ આ ખેડૂતના શરીરમાં આવ્યો હોય !

હંગેરીની એક શ્રીમંત મહિલાની કથા વળી ક્યાંય વધુ આશ્રયકરક છે. એણે એવી ઈચ્છા ગ્રગટ કરી હતી કે મર્યાદ જ્યારે એને ફુનાવવામાં આવે ત્યારે એની કીમતી હીરાની વીટી એની આંગળી પર જ રહેવા દેવી. આ વીટીની કિમત લાખો ઇપિયા હતી. એનું મૃત્યુ થતાં એના ફુંદબના કબરસ્તાનમાં એને ફુનાવવામાં આવી.

એક ચોરને હીરાની વીટીની વાતની ખલર પડી, તે જ દિવસે એ અદ્યી રાતે કબરસ્તાનમાં ગયો અને કફનપેટી ઉધાડી, એણે એ સીની આંગળી પરથી વીટી કાઢવા માંડી, ત્યાં તો એના આશ્રય વચ્ચે તે સી જાઈને

બેઠી થઈ ગઈ.

ચોર ભયભીત થઈ ચીસ પાડીને નાસવા જ માંડ્યો. તે પછી એ શ્રી ૨૦ વર્ષ સુધી જીવંત રહી.

આજના વિજ્ઞાનયુગમાં ટાઈક્સ ડાયલાયન્ડ સંમત ન થવાય, બીલટાની એ એક હાસ્યાસ્પદ કલ્પના જ લાગે છે. બૌદ્ધ ધર્મચંથો કહે છે કે, ‘મનઃશક્તિ mind energy નું એક ચુંબકીય ક્ષેત્ર નિર્માણ પામતું હોય છે. એમાંથી બહાર નીકળી જવું, મુક્ત થઈ જવું, એટલે જ નિર્વાણ. જેને આપણે જીવાન કે જગ્યા consciousnes્સ કહીએ છીએ.’ તે કોઈ અન્ય પ્રકારની ‘શક્તિ’ કે ‘ઉર્જા’ હોવી જોઈએ. આવી અલોકિક શક્તિને જાગુવા માટે કેટલાક પ્રશ્નો ચૈતસિકમનમાં સતત ઉદ્ઘભવે છે. એ શક્તિ શું કોઈ જુદું જ પરિમાણ હશે? કોઈ જુદું જ સ્તર હશે?

એ શું વધારે સૂક્ષ્મ વધારે ગહન, વધારે શક્તિશાળી હશે? આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરો મળતા જ નથી. તર્કશુદ્ધ વિચારોની પેલી પાર એ ઉત્તરો મળશે કે એની પેલી પાર કશું જ નથી? ને છે. એમ માનીએ છીએ તે શું માત્ર કલ્પનાવિહાર જ છે? આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરોની ખોજ કરવા મન સતત પ્રવૃત્ત રહ્યા કરે છે.

૩૬. મનની સ્થિત

મનની અંદર અશુભ, અમંગળ, અયોગ્ય અને અપવિત્ર વિચાર પેસી જાય તો એને માટે તો માર્ગ એક જ છે અને તે એ કે વિચારને મનમાંથી દૂર કરવા સતત ચિંતન કરવું જોઈએ. જો મનમાં રહેલા આ દુષ્ટ વિચારોને કાઢી નાખવામાં ન આવે તો તેનું પરિણામ પણ ખરાબ આવે છે. પરિણામ ખરાબ ન આવે તે માટે મનોનિયત થવા આપણે ‘નિત્યયોગી’ પાસે જઈએ છીએ.

તનને બગાડનાર પણ મન જ છે. જે લોકો ચિંતક છે, પ્રાજ્ઞ છે, જીવન માટેની શોધ કરનારા છે એ લોકો ચિંતન કરે છે. માટે જ તનના નહીં પણ મનના વૈધની શોધ કરવાની જરૂર છે. આવો વૈધ માણસના મનમાં રહેલા દુષ્ટ વિચારોને દૂર કરે છે.

મનના તંદુરસ્ત માણસને સત્તા, સાધન, પૈસા, મિલકત, સ્વજનો કે મિત્રો ન હોય અથવા વિયોગ હોય તો પણ વિષાધથી તે હતાશ થતો નથી અને તંદુરસ્ત એવો એ પોતાના સ્વસ્થમનના બળો વિષમ સંજોગોમાં પણ ‘સમ’ રહે છે. પણ મનથી જો સ્વસ્થ ન હોય તો, બધું જ હોવા છતાં પણ ચિંતાગ્રસ્ત દશામાં જ રહે છે. કશું કે તેનું મન સ્વસ્થ/પ્રસન્ન નથી. એટલે જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણએ કહું છે કે -

ધ્યાયતો વિષયાન્યસः સહ્સ્તે ષુપજાપતે ।
સહ્સ્તસંજાયતે કામઃ કામાત્કોધો ડભિજાયતે ॥

(અ:૨:૬૨)

અર્�ાત્ :

‘વિષયોનું ચિંતન, કરતા પુરુષને તેઓમાં આસક્તિ થાય છે, આસક્તિથી કામના થાય છે અને કામનાથી કોથ જન્મે છે.’

‘કોથથી મૂક્તા થાય છે, મૂક્તાથી સમૃતિનો નાશ થાય છે, સસમૃતિના નાશથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિના નાશથી (મનુષ્યનું) સંપૂર્ણ નાશ પામે છે.’ (અભિજન : ૬૩)

આવું જાગ્રવા છતાં પાણ આપણે તનની સારવાર કરીએ છીએ, સ્વચ્છ રાખીએ છીએ પાણ મનને તો મેળું જ રાખીએ છીએ. તન કરતાં મનની સ્વચ્છતા માણસને વ્યાસપીઠ ઉપર બેસાડે છે. એટલે જ -

પ્રસન્નચેતસો હાશુ બુદ્ધઃ પર્યવતિષ્ઠે ॥

(અભિજન : ૬૫)

‘પ્રસન્ન ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ, જલ્દી સ્થિર થાય છે.’ આવા પ્રસન્ન ચિત્તવાળા જ્ઞાની પુરાણો/ગ્રાન્થ પુરાણો મનની તંદુરસ્તી કેળયે છે.

મહર્ષિ પતંજલિએ જાગુ ગ્રંથોની રચના કરી -

- (૧) વાળુંને શુદ્ધ કરવા માટે ‘બ્યાકરણ’ની રચના કરી.
- (૨) શરીરને સ્વસ્થ અને તંદુરસ્ત રાખવા માટે ‘વૈદ્યકંથ’ ની રચના કરી.

આ બે ગ્રંથોની રચના કર્યા પછી પાણ તેમને લાગ્યું કે, વાળુંને વિશુદ્ધ કરી, કાયાને શુદ્ધ કરી. પાણ સાથે સાથે મન જો પિરશુદ્ધ ન હોય તો વાળું અને શરીર નિર્મળ હોવા છતાં પાણ માણસ નિર્મળ અને પ્રસન્ન નહિ રહે. એ વિચારથી એમાણે ત્રીજો ગંથ -

- (૩) ‘યોગશાસ્ત્ર’ ની રચના કરી.

આ યોગશાસ્ત્રમાં તેમાણે પ્રથમ વાત મનના નિરોધની કરી. મનને ફરતું, રખતું, ભટકતું કેવી રીતે અટકાવવું, અસ્વસ્થ મનને ઠેકાણો કેવી રીતે લાવવું, એ પ્રસન્ન કેમ બને એ વિચારોને મૂર્ત કરવા, વિશેષ ધ્યાન આપ્યું.

જેનું મન શુદ્ધ છે, તંદુરસ્ત છે એના મન ઉપર માંદળીની અસર થતી નથી. પરન્તુ જેઓ શરીરે તંદુરસ્ત હોય, સુખ અને સાધન/સંપત્તિથી સુખી હોય છતાં એમને ચિંતા કેરી ખાતી હોય છે. માણસ ગમે ત્યાં જાય, એકલો પડે તોપણ ચિંતા કેડો મૂકતી નથી.

મનનું ચૈતન્ય, મનની તાજગી, મનની પ્રસન્નતા માટે જ્ઞાનમાં સંવાદિતા, સંગીતમયતા અને લય હોવા જરૂરી છે. તેના અભાવથી માણસ અસ્વસ્થ, ચિંતાગ્રસ્ત રહીને દુઃખી થઈ જાય છે. સુખ અને દુઃખ બંને મનમાંથી જ ઉદ્ઘબ્યે છે.

‘મન’ નામના તત્ત્વની શક્તિનો અને તેની મહત્વાનો આપણે ક્યારેય વિચાર કર્યો નથી. અને તેથી જ આપણે તનને સાચવીએ છીએ, ભાખાને સાચવીએ છીએ. જગતની સાધનસંપત્તિને સાચવીએ છીએ, પરન્તુ ‘મન’ નામના તત્ત્વને ઓળખવા માટે આપણે પ્રયત્ન કરતા નથી.

‘વરણ’ એ હવામાં તરત જ ભળી જઈને ઓળખી જાય છે. એ વરણને એક જ સાધનમાં સંધરવામાં આવે તો તે શક્તિશાળી બની જાય છે. મન પાણ આવું શક્તિશાળી છે. જો યોગ રીતે તેની માવજત કરવામાં આવે તો !

મનનું સીધું જોડાણ શરીરની ઈન્ડ્રીયો સાથે જોડાયેલું છે. એટલે કે પાંચેપાંચ ઈન્ડ્રીયોનું જો મુખ્ય કેન્દ્ર હોય તો તે મન છે. આપણે પાંચે ઈન્ડ્રીયોને સ્વચ્છ રાખીએ છીએ, પાણ જે કાર્યવાહક કેન્દ્ર છે એમાં તો અશુદ્ધ વિચારોનાં જાળાં બાળ્યાં છે. એ મેળું થઈ ગયું છે, ગંદુ થઈ ગયું છે, એના ઉપર કાટ ચઢી ગયો છે. આ બધું દૂર કરવા માટે આપણે કોઈ જ પ્રયત્ન કરતા નથી. પચિંગામ એ આવે છે કે, આપણું પાંચેપાંચ ઈન્ડ્રીયોએ બરાબર વ્યવસ્થિત રીતે જે કામ કરવું જોઈએ તે કામ કરતી નથી. કારણ કે, જેનું મન બગડી ગયું એનું બધું જ બગડી ગયું છે !

મનાને શુદ્ધ કરવા, સ્વસ્થ કરવા માટે સત્તસંગની જરૂર છે. સત્તસંગ પણ જે શાની હોય, પ્રાજ્ઞ હોય અને જોણે બધી જ ઈન્ડ્રિયોનું સમન કર્યું હોય તેવા -

‘યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોડગ્નાનીય સર્વશઃ ।
ઈન્ડ્રિયાણીન્દ્રયાર્થેભ્યસ્તરસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥’

(શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા. અ. ૨:૫૮)

અર્થાત્ : :

‘જેમ જાચબો સર્વ અંગો સમેટી લે છે, તેમ આ (મનુષ્ય), જ્યારે સર્વ ઈન્ડ્રિયોને ઈન્ડ્રિયોના વિષયોથી ખેંચી લે છે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે.’

સ્થિર મનવાળા ‘નિત્યયોગી’ સાથે જ સત્તસંગ કરવો જોઈએ. આ ‘નિત્યયોગી’ એટલે કોણ ? કે જે -

‘અનન્યચેતાઃ સતતં યો યાં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।
તસ્યાં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥’

(ગીતા. અ. ૮:૧૪)

અર્થાત્ : :

‘હે અર્જુન ! જે માગસ મારામાં અનન્યચિત્ત થઈને સદ્ગ્ય નિરંતર મુજ પુરુષોત્તમને સમરે છે અને બીજામાં ચિત્ત નહિ રાખતો નિત્ય મારં સમરણ કરે છે, તે નિત્યયુક્ત યોગીને હું સુલભ છું.’

આવા ‘નિત્યયોગી’ કે જેઓ સુષુપ્ત ચેતનને જાગ્રત કરે, પડતી વૃત્તિને સ્થિર રાખે, દર્શન માત્રથી પણ જે નિર્દોષ લાગે, અપૂર્વ સ્વભાવવાળા પ્રેરક હોય, સ્વદ્ધપ પ્રતીતિ, અપ્રમત્ત સંયમ અને પૂર્ણ વીતરાગ નિર્વિકદ્ધ સ્વભાવના હોય અને અવ્યાબાધ સ્વદ્ધપમાં સ્થિતિ કરાવનાર સત્પુરુષ છે.

એવા ‘નિત્યયોગી’ તે -

‘લ્યભને બ્રહ્મનિર્વાણમૃષયઃ ક્ષીણકલ્યષાઃ ।
છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥’

(ગીતા અ. ૫:૨૫)

અર્થાત્ :

‘જેમનો (પાપપુણ્યદ્વારા) મેળ નાશ પામ્યો છે, જેમના સંશયો છેદ્યા છે, જેમનું ચિત્ત વશ છે અને જેઓ સર્વ ગ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર છે, એવા ઝાખિઓ બ્રહ્મનિર્વાણ પામે છે.’

આવા પ્રસન્નચિત્ત નિત્યયોગીને પરમાત્માનો અનુભવ થાય છે. જેને પરમાત્માનો અનુભવ થયો હોય તેવા ‘નિત્યયોગી’ સંતનો સમાગમ કરવામાં આવે તો મનની અંદર દુષ્પ વિચારોના રોગ લાગ્યા હોય, મનની અંદર વિકૃતિઓ પેદા થઈ હોય અને મનમાં કોઈ પણ પ્રકારે સંશય હોય તો તેનો નાશ થાય છે. મનના સંશયો દૂર થાય તો મનથી વિરસ્ત થઈ જવાય અને સર્વ ઈન્ડ્રિયોનું સમન થાય. ઈન્ડ્રિયોને કબૂલમાં રાખવામાં આવે તો પરમ્પરદને પમાય છે.

* * *

૩૬. માન - અપમાન

માન અને અપમાન એ બંને સરખાં છે, સમાન છે. તો પછી તેની ઈચ્છા કરવી વર્થ છે. માન મળે તો માની થઈએ અને માનીમાંથી અભિમાની થઈએ. જો માન દ્વારા જ અભિમાની થવાતું હોય તો તેવું માન પણ નકામું છે, માન મેળવવા લોકો સામેથી કહેવડાવે છે કે, મને માનપત્ર આપો. મેં દેશનું, સમાજનું, જ્ઞાતિનું, સંસ્થાનું ઘણું કામ કર્યું છે. આપણે જે કંઈ કામ કરીએ છીએ તે આપણા માટે કરીએ છીએ. એમ જ્યારે આપણને લાગે ત્યારે માનપત્ર મેળવવાની ઈચ્છા થાય, પરંતુ આપણે જે કામ કે સેવા કરીએ તે આપણા માટે નહીં પણ અન્યને માટે કરીએ છીએ એવો ભાવ રખીએ તો માન મેળવવાની ઈચ્છા જ ન થાય. પોતાને સાઠમું બેઠું એટલે ખાંડિ ઉજવવાની પેરવી કરે અને પંચોતેરમું બેસે એટલે અમૃત મહોત્સવ ઉજવવાની પેરવી કરે, પણ આપણે સમજતા નથી કે આપણે એકવન, સાઠ, પંચોતેરના અલ્યુવિસમે અટકીને પૂર્ણવિરામ તરફ જઈ રહ્યા છીએ. જીવનના દ્રેક સ્ટેશને અલ્યુવિસમ પીગળે છે, પીગળનું જાય છે. તો પછી આ જિંદગીની ઉજવણી શા કામની? પૂર્ણવિરામ પછી, મૃત્યુ પછી તો માનપત્ર તો કાચની ફેમમાં જ મદ્દી રહેવાનું છે અને તેને પણ એક કણે જીધઈ ખાઈ જવાની છે. તો પછી માનનો મોહ નહીં અને અપમાનનો શોક

૧૬૫

નહીં, દુઃખ નહીં. કોઈ આપણું અપમાન કરે તો એના એવા સંસ્કાર હો ઓએ માની મન મનાવવું જોઈએ. પણ જો તેની સામે વાચા ખોલીએ તો યુદ્ધ થાય, જધારે થાય અને અનિષ્ટ થાય.

દુનિયામાં ચાર વસ્તુઓ મીકી છે : ક્ષીર ભોજન, સન્માન, અભિસેવન અને પ્રિય દર્શાન. આમ માન મીઠું છે, અમૃત છે. અપમાન ઝેર છે. અપમાનના આધાતથી કોઈ કોઈ માણસો તો મરી પણ જાય છે. જે સન્માનિત છે તેની નીદ થાય તે ઝેર સમાન છે, તેના કરતાં તો મરવું સહેલું લાગે છે. માનથી મીઠું દુનિયામાં કંઈ નથી. માન માટે કોઈ ભારે તપ કરે છે, કોઈ ધનને તુચ્છ સમજાને મોટાં મોટાં ધન આપે છે. પરિણામે તેમને ભારે માન મળે છે. સ્વાગત-સમારોહ થાય છે. તેને પરિણામે અભિમાન ઘણું વધી જાય છે. ભગવાન કહે છે કે મારા ભક્તાને આમ હોતું નથી. તેમને માન, અપમાન સમાન છે. સાચો સાધુ તો ઘેર ઘેર ફરીને ભાય, કેમ કે તેમાં કોઈ અપમાન પણ કરે, કોઈ સન્માન કરે, તે બંનેની તેના દિલ પર અસર થાય તો કપડાં ભગવા પહેર્યા છિતાં સંત ન કહેવાય. એ જ રીતે ભક્તે પણ માન-અપમાનને સમાન ગળવાનાં છે. ભક્ત ખોટું લગાડતો નથી, મનમાં ઓછું લાવતો નથી. સંતમાં સાધના અને તપ હોય છે. પણ તે કોઈને શાપ આપતો નથી. સાચો સંત તો સારાનરસાનો વિચાર કરતો નથી. કોઈ સ્વાગત કરે, ફૂલ ચઢાવે કે પથ્થર મારે; તેના માટે તો બધું જ સરખું છે. આવો બ્યવહાર કરનારનો તેઓ વિચારસુદ્ધાં કરતા નથી. આપણામાં જો સામો માણસ ખરાબ છે એવો વિચાર આપે તો તેના ઘેણો આપણામાં પ્રવેશો છે. તેમ સમજવાનું છે. આપણે કોઈની બુરાઈ શા માટે જોઈએ? બીજો શું કરે છે તે આપણા મનમાં શા માટે

વિચારીએ? ખરેખર તો આપણે શું કરીએ છીએ તે વાત જ મનમાં રાખવી જોઈએ.

આખી દુનિયા એક હરોળમાં, એક પંક્તિમાં જીભી છે. દેશની પાસે બે થેલી છે : એક કુકર્મની અને એક સત્કર્મની. દેશક વ્યક્તિ સત્કર્મ બીજાને બતાવવા માગે છે, એટલે તેની થેલી આગળ ધરે છે અને દુષ્કર્મની થેલી પાછળ ધૂપાવી રાખે છે, પણ થયું છે એવું કે બધાં એક જ લાઈનમાં છે, એટલે પાછળના માણસની નજર કુકર્મો ઉપર જ જાય છે. આમ બધાંની નજર કુકર્મની થેલી પર છે, સૌ કુકર્મનો વિચાર કરે છે. તેની રહેણીકરણી અને કર્મ સારાં નથી તેમ વિચારે છે. માણસ તો પોતાનાં સત્કર્મની જ વાત કરે છે પણ તેના પર લોકોની નજર જતી નથી. ભગવાન કહે છે કે મારા ભક્તોની નજર પવિત્ર, સારી છે તેટલે તેને બધું સારાં જ દેખાય છે. તેની નજર દેખો તરફ જતી નથી. તેના વિચાર પવિત્ર હોય છે. તે બુલું જોતો નથી.

દુનિયાની દંધિમાં માન બધુ મોટી ચીજ છે. માન ન મળે અથવા અપમાન થાય તો માણસ બેચેન બની જાય છે. પણ સમજવું જોઈએ કે લોકો માન આપે છે ત્યારે આપણી પાસેથી કંઈ ને કંઈ લેવા માટે માન આપે છે. નમસ્કાર પણ ભજન, તપ આદિનું ફળ લેવા માટે લોકો કરે છે. જાગે નમસ્કાર કરીએ અને કોઈક આશીર્વાદ મળી જાય. આશિષ આપવાથી તો તપનો વ્યય થાય છે. સંસારમાં જેટલું માન તેટલો જ પુણ્યનો કય થાય છે. એટલે માનથી દૂર રહેવું જોઈએ. અપમાનથી કોઈ નુકશાન થતું નથી. સમયે સમયે શરૂ અને મિત્ર, હેરાન કરનારા અને સેવા કરનારા સૌ મળતા જ રહે છે. તેમની ગ્રન્યે રાગદ્વિષ રાખવો જોઈએ નહીં. રાગ અને દ્વૈષ બંને આગ છે.

સ્વનું પરિવર્તન કરીને રાગદ્વિષનો ત્યાગ કરીએ તો શાંતિ મળે. માણસો સ્નેહ કરે તો મોહ, માયા, મમતા અને આસક્તિ વધે છે. એવા માણસો આપણાને સંસારમાં બાંધે છે, પણ જ્યારે ઘરમાં કે બહાર અપમાન થાય ત્યારે સંસાર છૂટે છે. સુશ્રીવને ભાઈએ દુઃખ દીધું તો તેને ભગવાન મળ્યા. પાંચ વર્ષના ધૂવે વિચાર કર્યો કે લોકો અપમાન કરે ત્યાં શા માટે રહેવું ? કેમકે તે મનસ્વી હનો. તો તેનું અપમાન પણ અમૃત બની ગયું ને તેને ભગવાન મળ્યા. અપમાનથી શક્તિનો વિકસ થાય છે અને મનોવૃત્તિ ભગવાન તરફ જાય છે. કોઈ આપણાને માન આપે તો કંઈક આપણી પાસેથી લઈ જાય છે. આપણા ત્યાગની શક્તિને લૂંટતો જાય છે. કોઈ અપમાન કરે તો આપણું કંઈ લઈ જતો નથી! માન તો કંટાળો તાજ છે. એક વખત માન મળ્યા પછી આપણામાં રહેલો અહમ બલિષ થાય છે અને આપણો નાશ થાય છે. અપમાનથી તો આપણે આપણાં કર્મો ગ્રન્યે સરેજ રહીએ છીએ અને કર્મોને તપાસતા રહીએ છીએ, એટલે આપણે પાપ કરતાં અચકાઈએ છીએ. તો પછી માનનો કંટાળો તાજ પહેરવા કરતાં અપમાનની રેશમી કફ્ફની ઓદીએ તો...!

૩૮. મૃત્યુ તત્ત્વ

કવિશ્રી જયેન્દ્રસિંહજી જાડેજા ‘ઝાની’ની ગજલના નીચેના શેઅરને સમજવા માટે એમાં રહેલું આધ્યાત્મિક ચિંતન, ભાવસંવેદન અને કવિચેતના સમજવી જરૂરી થઈ પડ્યો. એમની ગજલમાં રહેલ અનુભૂતિના અંતર્જગતનો રેણ્ઝો આપણને હૃતમચાવી મૂકે છે. કલ્પના, ધર્મ અને ચિંતનના પ્રભાવમાંથી કળાનું સર્જન થાય છે. તે આ ગજલ વાચતા સમજાય છે. કવિએ ગજલનો છંદ ખસ્ફિદ (શરીરલાતુન/મુક્ષઅલુન/ફંઅલુન એટલે કે ગાલ ગાગા/લગા લગા/ગાગા) પસંદ કર્યો છે. પરંતુ ગજલના સ્થૂળત પ્રકારના શબ્દોમાં જીતરવા કરતાં કૃતિના અભ્યંતર ભાવવાતાવરણમાં જ શસ્ત્રીએ. ગજલનો આરંભ મૃત્યુતત્ત્વનો ઉદ્ઘોષ કરીને શરૂ થાય છે.

બંધ કરશે હૃદય ધબકવાનું,

કષ્ટ થઈને પછી ભભકવાનું.

ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કળા સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિ તેની સંસ્કૃતિયાત્મામાં નિપળાયેલાં કરણો દ્વારા સંતો, શાનીઓ, કલાકારો એમની વિશેષ અને વિશિષ્ટ સ્નોહ-સજજતાથી જીવન-મરણનું આકલન કરવાની વધારે શક્તિ ધાર્યે છે અથવા એ રહસ્યને મુખોમુખ થવાની વધારે ક્ષમતાપૂર્વક મથામણ કરે છે. માણસને જીવન-મૃત્યુનું દર્શન એક રીતે તો પ્રત્યક્ષ છે કે, ‘જાતસ્ય હિ ધૂબો મૃત્યુ :’ (શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા) અર્થાત् ‘જે જીવન લે છે તેનું મૃત્યુ પણ નિશ્ચય છે જે.’ વળી શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં એમ પણ કહેવાયું છે કે, ‘ધૂવ જન્મ મૃત્યુ ચ’ અર્થાત् ‘જે અસ્તિત્વમાં છે, જે જીવનસ્વદ્ધિ છે, તેનો સર્વ વિનાશ થતો નથી, પરંતુ તેનું બાધાસ્વદ્ધિ બદ્ધવાઈ જાય છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ મૃત્યુને એક મંગલસ્વદ્ધિ પ્રદાન

૧૯૮

કર્યું છે. ‘યત્રાનઃ પૂર્વે પિતરઃ સમાસતે ।’ (ઋગ્વેદ) અર્થાત् ‘તમે તમારા પૂર્વજી અને યમરાજની સાથે આનંદમાં રહેજો.’

કવિ ‘ઝાની’ એ મૃત્યુના ભાવને સરળ બાનીમાં ગજલના શાખેર દ્વારા આવર્તિત કરીને વધુ સંતર્પક અને લાઘવપૂર્ણ રીતે રજૂ કરેલ છે. પ્રથમ દ્વિતીયે સાવ સરળ લાગતા આ શાખેરની ગહનતાને માણવા જેવી છે. ‘ઈશાવાસ્યોપનિષદ્ધમાં આ જ ભાવ આ રીતે વ્યક્ત થયો છે. ‘ભસ્મન્ત શરીરમ्’ અર્થાત્ : ‘આ શરીરનો અંત ભસ્મમાં આવે છે.’ અને તે ભસ્મમાં પરિણમે છે.

હૃદય શાસ અને ઉચ્છ્વાસ સાથે અવિનાભાવી સંબંધે જોગયેલું છે, એટલે જ શાસ એ જીવન છે અને ઉચ્છ્વાસ એ મૃત્યુ છે. મૃત્યુ એ તો સમયના ચકડેળાનું માત્ર અલ્પપિરિસ છે. મૂર્ખાવિરિસમને માણવા માટે જીવતત્ત્વ હમેશાં મથામણ કરતું હોય છે, પુનઃ પુનઃ જીવન અને મૃત્યુના ચક્કરમાંથી છૂટવા માટે કણકમે જીવનનું મૃત્યુમાં પરિણમન થતું જોઈને માણસને મૃત્યુની અનિવાર્યતાનું ભાન થાય છે, તો વળી મશણની સાથોસાથ ચાલતી નવજનમની પ્રક્રિયામાં એને જીવન-મૃત્યુ એક નિર્દેશર ફરતા ચકની અવસ્થા ઇપે પ્રતીત થાય છે. એટલે જ ‘ધૂવ જન્મ મૃત્યુ ચ’ કહેવાયું હશે માટે જ મૃત્યુ એ તો પરમતત્ત્વ તરફનું પ્રયાગ છે ! ‘અસતો ડમા સત્તામયઃ તમસો મા જ્યોતિર્ગમયઃ ॥’ કવિ એટલે જ કહે છે કે, જ્યારે હૃદય ધબકવાનું બંધ કરે છે. ત્યારે જીવનતત્ત્વનો લોપ થાય છે. આ જીવનતત્ત્વનો લોપ થાય ત્યારે આત્મા જીળ, વાયુ, અર્દ્ધા, પૃથ્વી અને આકાશઇપી પંચતત્ત્વના બનેલા આ સ્થૂળ શરીરનો ત્યાગ કરીને પરમજ્યોતિ તરફ પ્રયાગ કરે છે. આ પરમ જ્યોતિ તે અક્ષરથામ પુરાણોકત અનુસાર અક્ષરથામમાં ગયા પછી જીવન અને મૃત્યુનો ફેરો ટળી જાય છે.

ધટિકયંત્રની રેતીના ક્ષણ એક પછી એક સર્વે જાય છે. તે રીતે આપણે પણ દ્વેરક કાળે ક્ષીણ થતા જઈએ છીએ. એટલે કે, ‘અસ્તિ જાયતે, વર્ધિતે, વિપરિણમતે, અપક્ષિયતે નશયતિ ।’ અર્થાત્ : ‘એ છે, જીવન લે છે, વધે છે, તેમાં પરિવર્તન થાય છે, તે ક્ષીણ થાય છે અને નાન થાય છે.’ પરંતુ

ઘટિકાયંત્રની ઉપરની બાજુએ રેતીનો એક પણ કુગ ન રહે અને રેતીનો છેલ્લો કુગ નીચેના અર્ધગોળામાં આવે ત્યારે પૂર્ણવિરામ પ્રકટ થાય છે. એટલે જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ‘ધૂર્વં જન્મ મૃતસ્ય ચ’ કહ્યું હોય. જ્યતત્ત્વ સનાતન છે ને મૃત્યુ તેનો એક વિવર્ત માત્ર છે એમ સમજાય છે ત્યારે કવિ કહે છે કે,

અંક નીજો તરત શરૂ થાયો,
શોધ બહાનું હવે છટકવાનું.

બાલ્યાવસ્થા ધીગામસ્તીમાં યુવાની જીવનને સ્થિર કરવામાં વીતી જાય છે. આમ જીવનના બે અંકો તો પૂરા થાય છે, પછી નીજો અને છેલ્લો અંક વૃદ્ધાવસ્થાનો શરૂ થાય છે. આ શાઓરમાં પણ કવિ ‘ઝની’એ મૃત્યુથી છટકવા માટે કોઈ સબળ બહાનું શોધ્યું છે. પરંતુ જન્મ અને મૃત્યુ. એ તો અવિનાભાવી સંબંધે જોડાયેલો અવિભાજ્ય કમ છે. એટલે જ જ્યમાત્રને મૃત્યુ અવશ્ય છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં કહ્યું છે કે, ‘જાતસ્ય હિધૂરો મૃત્યુઃ ।’ તો પછી મૃત્યુથી ઉત્સાહનું કોઈ કારણ ખણે? મૃત્યુનો ઉત્સાહ હોય એનો શોક ન હોય. શોક એટલે જ એમ સમજવાનું કે આપણે મૃત્યુથી ઉસી ગયા છીએ. વળી શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં એમ પણ કહ્યું છે કે,

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરણન્મુક્ત્વા કલેવરમ् ।
યઃ પ્રયાતિ મદ્ભાવમ् યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશય : ॥

(અ:૮:૫)

અર્થાત્ :

‘અંતકણે માલં જ સમરૂપ કરતો કરતો જે કોઈ દેહ છોડે છે તે મારા સ્વરૂપને પામે છે. એમાં સંશય નથી.’ તો પછી ઉત્સાહનું કે મરવા માટે કોઈ બહાનું કાઢવાની જરૂર ખરી?

આ જન્મ તો આવતા જન્મની તૈયારી છે. પરંતુ જ જડવાદીઓ છે તેઓ માને છે કે શરીર નાખ્ય થાય છે, આત્મા અથવા પરલોક જેવું કશું છે જ નહીં. એમને મતે શરીર સિવાય અન્ય કોઈ તત્ત્વ નથી, એટલે શરીરના

પતન સાથે સર્વનો નાશ થાય છે. ‘અંખ બંધ હું ફિર ડૂબ ગઈ દુનિયા’ તો ‘ચાર્વક’ એમ પણ કહે છે કે, ‘ભસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કૃતઃ ।’ અર્થાત્ : ‘દેહ નાખ થઈ જાય પછી એ પાણો કયાંથી આવે?’ આમ જડવાદીઓ મૃત્યુને પૂર્ણવિરામ માને છે. એટલે જ સ્વામી રામતીર્થના શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘નાસ્તિકને મન ઈશ્વર શૂન્ય છે, આસ્તિકને મન ઈશ્વર પૂર્ણવિરામ છે.’

વિશ્વવિભ્યાત ચિંતક હાઈદેગર માને છે કે, મૃત્યુ તો આપણા અસ્તિત્વનું હાર્દ છે. આપણે આપણી જીતિને અભિલાષામાં જોવી હોય તો તે મૃત્યુને કારણે શક્ય બને છે. મૃત્યુ માગસના જીવનને નવો અર્થ આપે છે, તે માગસને સત્ત તત્ત્વ તરફ ધોરે છે, મૃત્યુને કારણે અસ્તિત્વને જાગરણ મળે છે.

હિન્દુ અને જૈનદર્શનોમાં સ્વીકારેલું છે કે, આત્મા અનાદિ, અવિનાશી અને અપ્રમેય છે. માત્ર શરીરને નાશવંત કહ્યું છે -

નૈન છિન્દતિ શસ્ત્રાણિ નૈન દહતિ પાવકઃ ।
ન ચૈન કલેદવન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥

(શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : અ : ૨:૨૩)

અર્થાત્ :

‘આત્માને શક્તો છેદી શક્તાં નથી, અજિન બાળી શક્તો નથી, પાણી પલાણી શક્તનું નથી, અને પવન સૂક્ષ્મી શક્તો નથી.’

આવું જાણતા હોવા છતાં પણ આપણે મૃત્યુથી ઉસીએ છીએ. નીજો અંક પડતાં જ આપણે મૃત્યુથી છટકવા માટે બહાનાં શોધતાં હોઈએ છીએ, મૃત્યુથી દૂર ભાગતા ફરીએ છીએ. જયદ્રથ મૃત્યુથી બચવા અજ્ઞાતવાસમાં જતા રહ્યા, તેમ છતાં પણ મૃત્યુએ તેનો પીછો છોડ્યો નહીં અને આખરે અર્જુનના હાથે જ તેમનું મૃત્યુ થયું. એટલે જ કવિ ‘ઝની’ ઊલટભેર કહે છે:

જ ઈસમને મળ્યા ઘણી વેળા,
એને મળવામાં શું થડકવાનું ?

આ ‘ઈસમ’ તે કોણ ? ખુદ ઈશ્વર અથવા તો જેને આપણે ‘પરમ તત્ત્વ’ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે. આ પરમતત્ત્વને પામ્યા પછી તેને મળવા માટે કોણ શું કામ અનુભવવો જોઈએ? અહીં કવિ ‘શુની’ ની જ્યન-મૃત્યુ વિષયક એક પ્રકારની શ્રદ્ધા પ્રકટ થાય છે. ‘બેફામ’ નો એક શોઅર છે :

‘બેફામ’ તો યે કેટલું થાકી જવું પડ્યું,
નહીંતર જ્યનનો માર્ગ છે ઘરથી કબર સુધી.

ભયંકર અક્સમાત થયો હોય કે ધરતીંકપ થયો હોય. કેટલાયે માગસો એ અક્સમાતમાં મૃત્યુ પામ્યા હોય, પણ આશ્વર્યની વાત એ કે એ અક્સમાતમાં એક વર્ષનું નાનું બાળક બચી જાય, એટલું જ નહીં પણ જ્યવા માટે પોતાના પગનો અંગૂઠો મૌંભા મૂર્કીને (જ્યનરસ) ચૂસ્તાં હોય ! તો તેને જ્યાંનારં આ તત્ત્વ આવ્યું કયાંથી ? અરેખર એટલે જ જ્યન અને મૃત્યુ તો માગસના જન્મની સાથે જ નક્કી થયેલું છે.

જાતસ્ય હિ દ્રુવો મૃત્યુધૂર્વં જન્મ મૃત્સ્ય ચ ।
તસ્માદ પરિહાયેંડર્થે ન ત્વ શોચિતુમહર્ષિ ॥

(શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : અ : ૨ : ૨૭)

અર્થાત્ :

‘જન્મેલાનું મરણ નક્કી છે અને મરેલાનો જન્મ નક્કી છે. તેથી ટાળી ના શકાય એવા વિષયમાં શોક કર્યો એ તને (અર્જુન) ઘટે નહીં.’

જન્મ જેટલો આનંદધ્યક છે, તેમ મૃત્યુ પણ એક ઉત્સવ છે. મૃત્યુ એ સત્યજ્યનનો વિવર્ત છે. એટલું જ નહિ, મર્યાદન અમર જ્યનના વિકાસનું એક પગથિયું છે. તો પછી એનાથી ડરવાનું કોઈ કારણ ખણું ? કારણ કે એ તો નિર્મિત કરેલું જ હોય છે. ભયંકર અક્સમાતમાંથી બચી ગયેલો માગસ ઠોકર વાગતાં જ મૃત્યુ પામે છે. ઈશ્વરે તો શાસના અંતિમ ચરણ સુધી પહોંચવા કેટલા શાસોચ્છવાસ લેવાના છે તે નક્કી જ કરી રાખ્યું છે. તો પછી એ પરમતત્ત્વ એવા ઈશ્વરને મળવા માટે પડકાર શા માટે અનુભવવો?

કવિનું ચિંતન અને શ્રદ્ધા પરસ્પરમાં એકરસ થઈને ગળીઓગળીને કાબ્યદ્રષ્પે અવતરે છે ત્યારે ચિંતન સંવેદનદ્રષ્પે પ્રકટ થાય છે.

ખાનગી ખાસ વાત કહી દઉં લે,
મોત મારું મને ખટકવાનું.

કવિ ‘શુની’ ની આ ગજલમાં ચિંતનની સાથે સાથે અધ્યાત્મતત્ત્વનાં દર્શન થાય છે. ટોચ ઉપર પહોંચવા માટે માગસે નીચો નજરે જ ટોચ સુધી જવું પડે છે. જો નીચો નજર ન રાખીએ અને ટોચ સામે જ નજર રાખીને ચાલીએ તો ઠોકર વાગે અને ગબડી પડાય. આ તો ગજલના શાયેના બાહ્યસ્વદ્ધપની વાત થઈ, પરંતુ શાયેના અંતઃસ્વત્વને તપાસીએ તો જ સમજાય કે માગસ જેમ જેમ ઉત્તીના શિખાર સર કરતો જાય છે તેમ તેમ તેણે વધુને વધુ નમ્ર બનવું પડે છે. નહીં તો અધોગતિની ખીણમાં પડવું પડે છે. એટલે જ કવિ ‘શુની’એ કહ્યું હથો કે -

ટોચ પર બેસતાંની સાથે તું,
શીખજે ખીણમાં સરકવાનું.

ઉત્તીની સાથે સાથે જ પતનની શાદ્યાત થતી હોય છે. ઉત્તી જેટલી ઉજજવણ હોય છે એટલું જ પતન અંધકારમય હોય છે. એ અંધકારને જ્યનમાં ઓળખોળ કરતાં શીખવું જોઈએ. ટોચ ધારધર હોય છે અને ત્યાં ટકી રહેવા જગ્યા પણ ઓછી હોય છે. એટલે જ ઓછી જગ્યામાં ટકી રહેવું ધારું જ મુશ્કેલ હોય છે. એટલે જ ઉચ્ચાસને/વ્યાસારીઈ ટકી રહેવું ધારું જ અધરં હોય છે. આપણામાં રહેલ અહમતત્ત્વ આપણને તે સ્થાને વધુ ટકવા હેતું નથી. એટલે જ ખીણમાં સરકતાં શીખવાનું કવિ કહે છે.

વ્યક્તિની શક્તિઓને ઓળખ્યા વગર જ તેનું મૂલ્યાંકન કરવું એ અનર્થને આમંત્રે છે. જેના વિશે આપણે કંઈ જ ન જાણતા હોઈએ તેના વિશે સારો કે ખોટો અભિગ્રાય આપવા બેસી જઈએ છીએ ત્યારે તે વ્યક્તિને કં તો ન્યાય મળે છે કે અન્યાય મળે છે. વ્યક્તિને ઓળખ્યા વગર તેનું મૂલ્યાંકન કરવું યોગ્ય નથી. આ સાથ સાથી વાત કવિ માત્ર બે જ મિસરામાં

વયકત કરે છે.

આજ તગડી મૂકે ભલે કિન્તુ,
કાલ ટોળું મને બરકવાનું.

જેનાં વિશે ખોટાં મૂલ્યાંકનો કર્યા હોય તે જ વિકિતની ઓળખ
થાય અને આપણી મિત્ર બનીને આવે ત્યારે આપણે કરેલાં મૂલ્યાંકનો ખોટાં
પુરવાર થાય છે. સાવ સાદી વાતને કવિએ સરળ બાનીમાં વયકત કરી છે.

ફરી પાછા કવિ ‘ફુની’ અધ્યાત્મિક ચિંતનમાં ભાવકને અવાગહ
કરાવે છે. તેમની ગજલના અંતિમ શાચેરમાં તેઓ કહે છે -

આવી ઊભો છે શેર મકતાનો,
ચાલ ‘ફાની’ અહીં અટકવાનું.

કવિ ‘ફુની’ ભારતીય આસ્તિક ધર્મનિક કોટિના ચિંતક-કવિ છે.
તેઓ માને છે કે જીવન ધારાવાહિક અન ચિરંતન છે મૃત્યુ તો સંણંગ જીવન
વચ્ચેની પાતળી બેદરેખા માત્ર છે. એટલે જ તેઓ કહે છે કે જીવનની અંતિમ
પળે ‘આવી ઊભો છે શેર મકતાનો.’ મૃત્યુ આધાતજનક છે, પણ પ્રભુશ્રદ્ધારી,
અંત:કરણની બળકટ ગ્રાર્થનાથી પ્રેમથી તેના આધાતને સહી શકાય છે.
મૃત્યુને આટલા સરળ ભાવથી આવકરણાર કવિ પોતાને જ ઉદ્દેશીને કહે છે,
‘ચાલ ફુની અહીં અટકવાનું’ છે. હવે આગામ રસ્તો નથી. જીવનો ત્રીજો
અંક શરૂ થતાં જ આપણો આ બળકટ અને દિલોજન કવિ આપણા કરતાંય
મૃત્યુ તેનો બળુકો મિત્ર બન્યો અને તારીખ ૧૧ ફેબ્રુઆરી ’૮૫ ને શનિવારની
સવારે ૩-૧૫ કલાકે એ બળુકો મિત્રની આંગળીને પકડીને દિવ્ય જ્યોતિ
તરફ પ્રયાણ કરી ગયો. કવિએ તેમના એક મુક્તકમાં કહ્યું છે કે -

કામ અંતે તો એ જ કરવાનું,
લાકડું થઈ બળીને મરવાનું.
નિંદગી સૂર્ય જેમ જીવો છું,
ભાગ્ય કે ચેહમાં તો ઠરવાનું.

૩૬. વાસના

વાસનાને આપણે જન્મનાંતરથી લઈ આવ્યા છીએ. તો કેટલીક
આપણે આ જન્મે પેદ કરીએ છીએ. ચારે તરફ કંસ ઊભા છે. તેમને
વળોટીને ભગવાન પાસે પહોંચવાનું છે. ભગવાન પાસે પહોંચવા માટે
ભગવાનનું સ્મરણ સતત શાસોચ્છવાસે કર્યા કરવાનું છે. જેમ ઈયણને ડંખ
વાગ્યા પછી ભમરી થઈ જાય છે, તેમ ભગવાનના અસિતતવનું સ્મરણ સતત
રહેવું જોઈએ, તો જ ભગવાનમય થઈ શકાય. એટલે જ આપણે જે કંઈ કામ
કરીએ, જે કંઈ ખાઈએ તે ભગવાનને સમર્પિત કરવું જોઈએ. જેઓ પોતાનું
ભોજન ભગવાનને અર્પણ કરતા નથી તેઓ પાપ ખાય છે, એટલે કે તેમના
ભોજનનો પ્રત્યેક કોળિયો તેમને ભૌતિક પ્રકૃતિના ગૂંઘવાડમાં ડંડે ને ભાડે
લઈ જાય છે. ભગવાનને તો પત્રમ્ય પુષ્પમ્ય ફ્લલમ્ય અને તોયમ્યની જરૂર છે.
શાકાહારી વાનગી તૈયાર કરીને ભગવાનને સમર્પિત કરી, અર્પણ કરી તેને
સ્વીકરવા પ્રાર્થના કરીને પછી જ આપણે તેનો ઉપભોગ કરવો જોઈએ.
આ નિત્યક્રમ મનુષ્યજીવનમાં એકધારી પ્રગતિ કરી શકે છે. શરીરને શુદ્ધ અને
મગજના કોષોને તેજસ્વી બનાવી શકે છે.

શુદ્ધ થવા માટે અને જીવનનું લક્ષ્ય પામવા માટે જે મનુષ્ય
ભગવાનની પ્રેમભક્તિમાં પરોવાઈ જાય છે. તેણે જાગુવું જોઈએ કે ભગવાન
તેની પાસેથી શી અપેક્ષા રખે છે ? ભગવાન તો પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને ભાવની,

ભક્તિની અપેક્ષા રહે છે. અર્પણ પ્રેમભાવે કરવું જોઈએ. ભગવાનને ખોરાકની જડર નથી, પાણીની જડર નથી, ભૌતિક વस્તુઓની જડર નથી. કશળ કે વિશ્વમાં જે કાંઈ છે તે બધું જ તેમનું છે, તેમણે નિર્મિત કરેલું છે. ભગવાન તો ભાવના ભૂખ્યા છે - અને તેમને પ્રસન્ન કરવા ઈચ્છા મનુષ્યે ધરવેલું તે સ્વીકારે છે ! ફક્ત ભગવાન માટે પ્રેમથી પકાવવું, પીરસવું અને અર્પણ કરવું જોઈએ. તો તે અમૃતમય થઈ જાય છે.

ભગવાનને પ્રેમ, ભાવ, શ્રદ્ધા અર્પણ કરવામાં આવે તો તે કેટલાય ધારું વધે છે. જ્યારે આ પ્રેમ, ભાવ શ્રદ્ધા ભૌતિક સંસારમાં રાખવામાં આવે તો તે અચાંઈ જાય છે. કથ પામે છે. આમ જ્ઞાગવા છતાં આપણે દેશની ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ. પરંતુ ભગવાન ઉપર શ્રદ્ધા રાખતા નથી. કંડકટર ટિકિટની સાથે છૂટા પૈસા આપે તો તે ગણ્યા વગર જ આપણે બિસસામાં મૂકી દઈએ છીએ. શાકમાર્કટમાંથી પાણી છાંટેલું, વાસી, સરેલું શાક આપણી થેલીમાં મૂકી દઈએ છીએ. પણ જેના વડે સર્વ જગતનું સંચાલન થાય છે તેવા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના સર્જનહાર ઈશ્વરમાં આપણે શ્રદ્ધા રાખતા નથી. જ્યાં કથ થાય છે - ક્ષીણ થાય છે - ઓછું થાય છે તે આપણને ગમે છે. પણ જ્યાં બમાણું થાય છે તે આપણને ગમતું નથી ! કશળએ ભગવાન પ્રત્યે આપણી શ્રદ્ધા ધરી છે, આપણે નિરશ્વરવારી બની ગયા છીએ. તેનું કશળ આપણે ભૌતિકવાદી બની ગયા છીએ.

સૂકું પાંદડું પવનલહેરે ઘેડે તેમ ભગવાનનાં કાર્યો માટે ઘેડવું જોઈએ. કુપળમાંથી પાંદડું અને પાંદડાને લીલાશ દેનાર ભગવાન છે અને સૂકું કરનાર પણ ભગવાન જ છે. તેમ છતાં પણ સૂકું પાંદડું પણ ભગવાન પ્રતિ શ્રદ્ધા

રહે છે. નવી કુપળની આશામાં તમે ગમે તેવા સંજોગોમાંય ભગવાનનું વિસમરણ ન થાય એવું જીવનઘડતર કરવાની દેશક મનુષ્યની ફરજ છે. જીવા માટે દેશક માળણસે કામ કરવું જોઈએ. મનુષ્યે સધળાં કર્મ ઈશ્વર માટે કરવાં જોઈએ. પરંતુ જે દુરાચાર કરે છે તે કદી ભગવદ્ભક્ત થઈ શકતો નથી અને જે ભક્ત નથી તેની કોઈ સારી યોગ્યતા નથી એમ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે. પ્રશ્ન એ રહે છે કે જે મનુષ્ય જાણ્યે દુષ્કર્મ કરવામાં મુશ્કેલી રહે છે તે કેવી રીતે શુદ્ધ ભક્ત થઈ શકે ? સામાન્ય રીતે જે ભક્ત નવધા ભક્તિનાં કર્મોમાં પરોવાયેલો રહે છે તે વાસ્તવમાં ભૌતિક બધ્યતાના મળને સાફ કરવામાં લાગેલો હોય છે તે પોતાના હદ્યમાં પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાનને સ્થાપે છે અને તેથી એના બધા પાપદોષો સહેજે ધોવાઈ જાય છે. ભગવાનના સતત ચિંતનમનનથી તે સ્વભાવે જ શુદ્ધ બને છે. પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાનનું સતત સમરણ કરવાથી હદ્યમાં શુદ્ધિકરણની પ્રક્રિયા ચાલતી હોય છે.

* * *

૪૦. વિશ્વાસ - વિવેક

સંસારનો સંબંધ-વિચ્છેદ કરી પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાની ત્રણ મુખ્ય સાધના છે : કર્મયોગ, શાનયોગ, અને ભક્તિયોગ. ભાગવતમાં ભગવાન કહે છે :

યોગાસ્ત્રયો ભયાપ્રોક્તા નૃણાં શ્રેયોવિધિત્સયા ।
જ્ઞાનं કર્મ ચ ભક્તિશ્ર નોપાયોડન્યોડસ્તિ કુત્રચિત્ત ॥

(શ્રીમદ્ ભાગવત : ૧૧ : ૨૦ : ૬)

અર્થાત્ :

‘પોતાનું કલ્યાણ કરનાર ઈચ્છનાર મનુષ્યો માટે મેં ત્રણ યોગમાર્ગ બતાવ્યા છે : શાનયોગ, કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ. આ ત્રણ સિવાય બીજો કોઈ (ઉત્તમ) માર્ગ નથી.’

કર્મયોગ તથા શાનયોગમાં સંસારથી સંબંધવિચ્છેદ મુખ્ય છે અને ભક્તિયોગમાં ભગવાન સાથે સંબંધ જોડવાનો છે. એટલે જે કર્મયોગ તથા શાનયોગ ‘લૌકિક સાધન’ છે અને ભક્તિયોગ ‘અલૌકિક સાધન’ છે. લૌકિક સાધન ‘વિવેક માર્ગ’ છે અને અલૌકિક સાધન ‘વિશ્વાસ માર્ગ’ છે. વિવેકમાર્ગમાં વિવેક મુખ્ય છે અને શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ ગૌણ છે તથા વિશ્વાસમાર્ગમાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ મુખ્ય છે અને વિવેક ગૌણ છે. સંસારમાં સંબંધ-વિચ્છેદ કરવામાં વિવેક કામ આવે છે અને ભગવાન સાથે સંબંધ જોડવામાં વિશ્વાસ કામ આવે છે. સાધકથી કદચ ભૂલ થાય છે કે તે વિવેકમાં વિશ્વાસ અને

૧૭૬

વિશ્વાસમાં વિવેકને જુઓ છે. અર્થાત્ વિવેકમાર્ગમાં વિશ્વાસ મુખ્ય અને વિશ્વાસમાર્ગમાં વિવેક મુખ્ય છે. એ કારણે તે સિદ્ધિ પ્રગટ કરતો નથી. ‘સંસારથી મારો સંબંધ છે કે નહિ એમાં વિશ્વાસ કરવો જોઈએ નહિ. પરંતુ વિવેક કરવો જોઈએ.’ ‘ભગવાન છે કે નથી અને તે મારો છે કે નથી’ એમાં વિવેક નહિ પરંતુ વિશ્વાસ કરવો જોઈએ. કારણ કે જગત તથા જીવ વિચારનો વિષય છે અને ભગવાન માત્ર વિશ્વાસ (માન્યતા)નો વિષય છે. વિવેક (વિચાર) ત્યાં આવે છે. જ્યાં સંદેહ થાય છે અને સંદેહ અલ્પજ્ઞાનથી અથવા અધ્યૂત્ત્ર જ્ઞાનથી થાય છે. તાત્પર્ય એ કે જે વિષયમાં આપણું આંશિક જ્ઞાન છે, અર્થાત્ કંઈક જ્ઞાનીએ છીએ, કંઈક જ્ઞાનતા નથી. ત્યાં વિવેક કામ આવે છે. પરંતુ જે વિષયમાં કંઈ જ જ્ઞાનતા નથી. ત્યાં વિશ્વાસ કામ આવે છે. વિશ્વાસમાં શંકા નથી હોતી.

જ્ઞાની સંસાર સાથેના સંબંધનો ત્યાગ કરે છે અને ભક્ત માત્ર ભગવાન સિવાય અન્ય કોઈ સાથે સંબંધ જોડનો નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જ્ઞાની ‘હું’ અને ‘મારું’ નો ત્યાગ કરે છે અને ભક્ત ‘તું’ અને ‘તારું’ નો સ્વીકાર કરે છે. એટલે જ જ્ઞાની પદ્ધત અથવા કિયાનો ત્યાગ કરે છે. જ્યારે ભક્ત પદ્ધત અથવા કિયાને ભગવાનને અર્પણ કરે છે. (શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અઃ ૮: ૨૬-૨૭) અર્થાત્ એને પોતાનું ન માની ભગવાનનું અને ભગવદ્સ્વરૂપ માને છે. ત્યાગની અપેક્ષા અથવા એની સેવામાં આપણી ઈચ્છાઓને અર્પણ કરવાનું સરળ થઈ પડે છે. પછી તો જે પરમ શ્રદ્ધાસ્પદ, પ્રેમાસ્પદ ભગવાન છે, એને અર્પણ કરવાની સરળતાનું તો કહેવું જ શું ? કેમકે સંપૂર્ણ વસ્તુઓ (માત્ર સંસાર) પહેલેથી જ ભગવાનની છે. એને ભગવાનને અર્પણ કરવું એ આપણી ભૂલને સુધારી લેવાનું છે. સંસારને

ભગવાનનો માનીએ એ જ ક્ષાળથી સંસારથી સંબંધ વિચ્છેદ થઈ જાય છે. એટલે સંસારથી સંબંધ વિચ્છેદ કરવા માટે ભક્તને વિવેકની જરૂર નથી. તાત્પર્ય એ કે ભક્ત સંસારથી સંબંધ વિચ્છેદ કરતો નથી. પરંતુ એને ભગવાન અને ભગવદ્બ્રહ્મપ માને છે.

વિવેક પારમાર્થિક વિષયમાં પણ કામ કરે છે. એને ભૌતિક વિષયમાં પણ. લૌકિક વિષયમાં વિવેકનો ઉપયોગ કરી માણસ જાણીતો/મોટો વૈશાનિક, જજજ, વડીલ, શિક્ષક આદિ બની શકે છે, વિવિધ સંશોધન કરી શકે છે, પરંતુ તત્ત્વપ્રામિ કરી શકતો નથી. કરણ કે રાગદ્રોષથી તે પર રહી શકતો ન હોવાથી લૌકિક વિષયોનો વિવેક ભોગ એને સંગ્રહનું મહત્વ વધારી સંસારમાં ફૂસાતો જાય છે એને પાપોમાં પોતાની જાતને અર્પણ કરી પતનને માર્ગ જાય છે. તાત્પર્ય એ કે સંસારની સત્તા એને મહત્ત્વ સાથમાં રહેવાથી વિવેક બહુ ધાતક, અનર્થનો હેતુ બની જાય છે. વાસ્તવમાં લૌકિક વિષયોનો વિવેક ‘અવિવેક’ જ છે. પારમાર્થિક વિષયનો વિવેક અર્થાત્ સત્તા-અસત્તાનો વિવેક જ વાસ્તવિક વિવેક છે.

પ્રવृત્તિ ચ નિવૃત્તિ ચ કાર્યાકાર્યે ભ્યાભયે ।

बन्धं मोक्षं च या वेति बुद्धिः सा पार्थ सत्त्विकी ॥

(શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : ૧૮:૩૦)

અર્થાત્ :

‘સારા-નરસાના વિવેકથી પારમાર્થિક અથવા લૌકિક બંને કાર્ય સારી રીતે થાય છે, કેમકે વિવેકી મનુષ્યની બુદ્ધિ દરેક વિષયમાં કર્યરત રહે છે.’

પારમાર્થિક વિવેકવાળો મનુષ્ય લૌકિક વિષયોનો ઉપયોગ સારી

રીતે કરી શકે છે. પરંતુ લૌકિક વિવેકવાળો મનુષ્ય વિષયોનો પણ સારી રીતે ઉપયોગ કરતો નથી. એટલે જ સંસ્કૃતમાં એક સુભાષિત છે.

ઉપભોક્તુ ન શકનોતિ શ્રિયં પ્રાપ્યાપિ માનવઃ ।
આકણ જલમગ્નોઽપિ શ્રા લેદિતિ સ્વજિહવયા ॥

અર્થાત્ :

‘પ્રારબ્ધવશ ધન-સંપત્તિ કરીને પણ અવિવેકી માણસ એનો સદૃઉપયોગ (ઉપભોગ) કરી શકતો નથી. જે રીતે ગળા સુધી પાણીમાં ઢૂબેલો શાન જીથી જ જણને ચાટે છે.’

વાસ્તવમાં વિવેક વૈરાગ્યનો જનક છે. જો વૈરાગ્ય ન ઉદ્ભબે તો વિવેક વાસ્તવિક નથી. વિવેકમાં સત્ત એને અસત્ત હોય છે. એટલે જ વૈરાગ્ય થવા છતાં પણ અન્ત:કરણમાં અસત્તની અતિ સૂક્ષ્મ સત્તા રહેવાથી એની સૂક્ષ્મ સત્તા રહેવાથી એની સૂક્ષ્મવાસના રહી જાય છે. એ વાસના પ્રેમભક્તિથી જ દૂર થાય છે.

પ્રેમ ભગતિ બિનુ રઘુરાઈ ।

અભિઅંતર મલ કવહું ન જાઈ ॥

(શાખચિત્તમાનસ : ઉત્ત. ૪૮ - ૩)

આ સૂક્ષ્મ વાસનાને સર્વ રીતે નષ્ટ કરવાની શક્તિ પ્રેમમાં જ છે. પ્રેમ વગર વિચાર્યે સ્વતઃ અસત્તના આકર્ષણનો નાશ કરે છે, કેમ કે સતતત્ત્વમાં પ્રેમ સમાયેલો છે, એટલે જ અસત્ત તરફ દેખ્ય જતી નથી. સપનેહૈઆન પુરુષ જગ નાહીં (શાખચિત્ત માનસ : અસુધ. ૫:૬) તાત્પર્ય એ કે પ્રેમ ભગવાન તરફ આકર્ષે છે. સંસારમાં જે રીતે અર્થપ્રામિ માટે લોભનું મહત્વ છે. તે રીતે ભગવાનને આકર્ષિત કરવાની શક્તિ પ્રેમમાં છે. આ શક્તિ વિવેકમાં નથી.

હા, જો તીવ્ર જ્ઞાના હોય તો વિવેકમાં પણ સત્તાવની ઓળખ થાય છે. સત્તાવની ઓળખ થવાથી તે વિવેક માત્ર વૈરાગ્યનો જનક જ રહેતો નથી, પરંતુ તત્ત્વબ્લોધને ગ્રામ કરનારો બને છે.

વિવેકમાર્ગમાં સત્ત અને અસત્ત, બંનેની માન્યતા સાથે રહેવાથી અસત્તની અતિ સૂક્ષ્મ સત્તા અર્થાત્ અતિ સૂક્ષ્મ અહમ્ લાંબો સમય સાથે રહે છે. આ સૂક્ષ્મ અહમ્ મુક્ત થવા છતાં પણ આંશિક તો રહે છે. આ સૂક્ષ્મ અહમ્ જન્મ-મરણના ચક્કરમાંથી મુક્તિ આપવા દેતો નથી, એટલું જ નહીં, આ પરમાત્માથી અભિજન થવામાં પણ બાધક નીવડે છે. એટલે જ વિવેકમાર્ગમાં જ્ઞાનીઓ અથવા દર્શાનિકોની મુક્તિ તો થાય છે, પરંતુ પરમાત્મા સાથે અભિજન અર્થાત્ પ્રેમસંગ થતો નથી, આ સૂક્ષ્મ અહમને કારણે જ દર્શાનિકોમાં અને એમનાં દર્શાનોમાં મતબેદ રહે છે. વિશ્વાસમાર્ગમાં આરંભથી જ ભક્ત એક પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈની સ્વતંત્ર સત્તા માનતો નથી. એટલે જ તે પરમાત્મા સાથે એકદ્વપ થઈ જાય છે. પરમાત્મા સાથે એકદ્વપ થઈ જવાથી સૂક્ષ્મ અહમ્ રહેતો નથી અને એનાથી ઉત્પત્ત થનાર મતબેદ સંપૂર્ણ સમાપ્ત થઈ જાય છે. એટલે જ્ઞાનની એકતાથી પ્રેમની એકતા શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે જ્ઞાનમાં બેદ રહી જાય છે, પરંતુ પ્રેમમાં કોઈ બેદ રહેતો નથી.

વિવેકમાર્ગમાં વિવેકપૂર્ણ કરવામાં આવતા સાધનો બે પ્રકારનાં છે: વિદેયાત્મક અને નિષેધાત્મક. વિદેયાત્મક સાધનમાં સૂક્ષ્મ અહમ્ રહેલો હોય છે, કારણ કે એમાં અભ્યાસ મુખ્ય રહેવાથી અસત્તનો આશ્રય રહેલો છે. એમાં સાધકનો એ વિચાર રહે છે કે મારે સત્તમાં સ્થિતિ કરવી છે. આ વિચાર રહે છે કે મારે સત્તમાં સ્થિતિ કરવી છે. આ વિચાર રહેવાથી અસત્તનો સંગ છૂટવા છતાં પણ સત્તમાં ‘સ્થિતિવાળો’ રહી જાય છે. આ સૂક્ષ્મ અહમ્ છે. આ

સૂક્ષ્મ અહમ્ભાવ દર્શાનિકોમાં એકતા થવા દેતો નથી. દર્શાનિકોમાં મતબેદ રહેવાથી એમનાં દર્શાનોમાં પણ મતબેદ રહે છે. અર્થાત્ તે પોતપોતાના મત અનુસાર પરમાત્માને માને છે, જો કે સમગ્રનો અંશ (આંશિક) હોય છે, સમગ્ર નહિ. તે પરમાત્માને એના સમગ્રફૂદ્ધને જાળુનો નથી, જેમાં કોઈ મતબેદ નથી.

દર્શાનિકોની દૃષ્ટિમાં એનો પોતાનો મત સાધ્ય છે, જે વાસ્તવમાં સાધ્ય ન હોતાં સાધનતત્ત્વ છે. (સાધન તો અલગ અલગ હોય છે, પરંતુ સાધનતત્ત્વ એક હોય છે.) વાસ્તવિક સાધ્ય (સમગ્ર પરમાત્મા) કોઈ દર્શાનિક મતબેદ નથી. સૂક્ષ્મ અહમ્ રહેવાથી દર્શાનિકોનો પોતાનો મત (માર્ગ) શ્રેષ્ઠ જણાય છે. બીજાનો મત એટલો શ્રેષ્ઠ, લાભદાયક જગ્યાતો નથી. અને એવી માન્યતા હોય છે કે જ્ઞાન વગર મુક્તિ થઈ શકતી નથી અથવા તો નિષ્કામકર્મ વગર મુક્તિ થઈ શકતી નથી. એટલે તે પોતાના મતને સ્થાપિત (મંડન) કરે છે. બીજાના મતનું ખંડન કરે છે પરંતુ તેમાં વિવેકબુદ્ધિથી પોતાનો મત સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને તે એવી શુદ્ધ ભાવનાથી કરે છે કે લોકો વિપરીતગામી ન થતાં પોતાનું કલ્યાણ કરી લે. લોકોમાં કલ્યાણનાં ઉદેશથી તે પોતાના મત (માર્ગ)નો પ્રચાર કરે છે, કારણ કે એ મતનો ઓણે જાતે અનુભવ કર્યો છે અને એમાં તે નિઃસંદેહ થયેલો છે, એને શાંતિ મળી છે એટલે જ એનું એમ કહેવું ઉચિત જ છે. પરંતુ એ દર્શાનિકોના અનુયાયીઓ કદાચ દેહાલિમાનને કારણે પોતાના મતનો આગહ રહે છે. આગહ રહેવાથી તે પોતાના મતનું અનુસરણ ન કરતાં બીજાનાં મતનું ખંડન કરે છે અને બીજાના મતને માનવાવાળાઓ સાથે દ્રેષ્ટભાવ રાખે છે. ‘બીજાના મતને માનવાથી પણ કલ્યાણ થઈ શકે છે’ - એ વાત એને રૂચની નથી. ઉપરથી તે બીજાના મતને ભરુ સમજે છે. તે

એમ માને છે કે બીજાઓને અમારા મતમાં આવવું જ પડ્યો, ત્યારે જ એનું કલ્યાણ થશે ! એનો બીજાના મતને માનવાવળાઓથી જે દ્રોગ હોય છે, તે સામાન્ય સાંસારિક રાગદ્રોગથી પાણ મજબૂત અને ભયંકર હોય છે. એ દ્રોગને કારણે તે બીજાના મતને સર્વથા નખ કરવા ઈચ્છે છે! એ રીતે મતભેદ ઘરશરીનિકોમાં નથી, પરંતુ એના અનુયાયીઓમાં છે.

પોતાના સાધન પ્રતિ કૃતજ્ઞતા મહત્તમાનો ભાવ રહેવો એ દ્રોગ નથી, પરંતુ બીજાના મતનું ખંડન કરવું એ દ્રોગ છે. એટલે કે સાધકે બીજાના મતનું ખંડન ન કરીને વધુમાં વધુ એ કહી શકે છે કે ‘એ મ્રાગાલીને હું જાણતો નથી !’ પોતાના ગુણ ગાવામાં આત્મશ્લાઘા કરવામાં દ્રોગ છે. કારણ કે પોતાની અજ્ઞાનતા (અપૂર્ણતા) પ્રકટ કરવામાં બીજામાં પૂર્ણતા દેખાય છે અને પોતાના ગુણ કહેવાથી બીજામાં દ્રોગ જણાય છે. એટલે જ સાધકે પોતાને ક્યારેક સિદ્ધ માનવો નહીં. પરંતુ સધાર્ય સાધક અને જિજ્ઞાસુ જ માનવો જોઈએ. પોતાનામાં સિદ્ધ, પૂર્ણતા માનવાથી એની પ્રગતિ અટકી જાય છે. ત્યાંથી એના પતનની શરૂઆત થાય છે અને તે પોતાની જાતને છેતરસ્તો રહે છે. એથી તો એનામાં રહેલ દ્રોગ નિર્મળ થતો નથી. માટે જ અંતર્મુખી થઈ જાતને ઓળખી વિવેકપૂર્ણ વ્યવહાર કરી ઈશ્વરની ઓળખ કરી જ્યાનો શિવ સાથે સેતુ રથી મુક્તિને માર્ગે જવું એ જ ઈષ્ટ છે. તેમાં જ પોતાનું અને જગતનું શ્રેય રહેલું છે.

૪૧. શાસનો વિશ્વાસ

શાસનો સરવાળો કરી શકાય ? કદાચ આધુનિક ટેકનોલોજીઓ એક કલાક કે એક દિવસનો સરવાળો જાગુણી શકાય. પરંતુ જ્યાનના અંતિમ શાસ સુધી એ સરવાળાનાં આંકડાં મેળવી શકાય ખરા ? પરંતુ આ બધું જરૂરું શાયર ‘શયદ’ કહેતા કે ‘શાસનો વિશ્વાસ કરવો નકામો છે.’ શાસનો સરવાળો તો જન્મની સાથે જ નક્કી થયેલ હોય છે. એ સાચા સરવાળાનું અંતિમ ચરણ, અંતિમ આંકડો આવે કે તરત જ શાસના દરવાજા બંધ થઈ જાય છે. દરે દરવાજે તાળાં વસાઈ જાય છે. આ અંતિમ શાસ સુધી આપણે જ્યાનની કેટલી સફર કરી, એ સફરમાં સાથે રહેલી, દૂર રહેલી વ્યક્તિઓનું હિત-અહિત કર્યું. સારા-નરસા વિચારે કર્યા તેનો સરવાળો આપણે મેળવી શકતા નથી. તો પછી શાયર ‘શયદ’ એટલે જ સાચા હશે કે, ‘શાસનો વિશ્વાસ કરવો નકામો છે.’

કોઈ કહે કે, ‘કલે મળીશું.’ આ વ્યક્તિને કાલ ઉપર કે કાળ ઉપર કદાચ વિશ્વાસ હો પણ એ વ્યક્તિ ઘરનાં પગથિયાં ઊતરે ન ઊતરે ત્યાં જ તેના શાસ ખૂટી જાય તો ! આ વિશ્વાસ કેટલો સાચો ? અહીં મારા મુરળ્યો કવિશ્રી હસિતભાઈ બૂધનું સ્મરણ થાય છે. તા. ૭-૫-૧૯૮૮ના રોજ તેઓ મારે ત્યાં આવ્યા ત્યારે તેમણે છાતીમાં દુઃખાવાની ફ્રીયાદ કરેલી. મેં તેમને પૂછ્યું, ‘આઠલી ઉંમરે પણ આપ આપની તંદુરસ્તી જાળવી શક્યા છો તેનું રહસ્ય શું?’ ત્યારે તેમણે કહેલું કે; ‘માત્ર કવિતા’. અને તા. ૧૪-૫-૧૯૮૮ એ તો તેઓ આપણને મૂકીને અનંતની યાત્રાએ નીકળી પડ્યા. આમ શાસનો વિશ્વાસ કરવો નકામો છે. તેથી જ તો દરેક વ્યક્તિ કણના વિશ્વાસ ઉપર જીવી રહી છે. આવું કહેવા માટે આપણામાં રહેલી

જિજ્ઞવિષા જ કદાચ માગુસને જિવાડતી હશે અને ઈશ્વરે પણ આ રહસ્ય તેની પાસે રાખ્યું હશે. ખરેખર આ રહસ્ય જ્યાં સુધી ઈશ્વર પાસે છે ત્યાં સુધી માગુસ જુશે.

એક વૃદ્ધ જીવના અંતિમ શાસ લેતા હોય તેવું તેમના સંબંધીઓને ખબર પડતાં જ તેમને દ્વારાનામાં દાખલ કરી દીધા. રતનો અગિયારનો સમય. પલંગની આજુબાજુ કેટલાંય સગાં, સંબંધીઓ, મિત્રો ભેગાં થઈ ગયાં. આ બધાં જ કદાચ વૃદ્ધના અંતિમ શાસની રાહ જોઈ રહ્યા હશે તેવું તેમના ચિંતિત ચહેરાઓ. ઉપરથી જાણી શકાતું હતું. પરન્તુ આ વૃદ્ધના જીવના શાસનો સરવાળો કદાચ પૂરો થયો નહોતો. ડેક્ટરોએ તેમના શાસની ચોક્કસ ગાગતરી થાય માટે ફેફસામાં કાળું પાડીને રબ્બરની ટ્યુબ દાખલ કરી. બીજો છેડો પલંગ નીચે ગોઠવેલી કાચની શીશીમાં દાખલ કર્યો. બીજી ટ્યુબ કે જે ઓક્સિજનના બાટલા સાથે જોડેલી હતી તે વૃદ્ધના નાકમાં દાખલ કરી જેમાંથી ઓક્સિજન પસાર થતો હતો. આ જીવનવાયુ વૃદ્ધના નાકમાં જાય છે કે કેમ તે ઓક્સિજનના બાટલા સાથે જોડેલી નાની શીશીમાં રહેલા પાણીમાં રચાતા વિલિન થતા પુદ્ધગલો પરથી જાણી શકતું હતું. આમ પુદ્ધગલ પર રમતો શાસ કેટલો ટકે છે તેની તો આપણે નોંધ જ રાખવાની હોય છે. બાકી તો શાસ કેટલો વખત ચાલુ રાખવો, રોકી રાખવો, બંધ કરી દેવો તેની જાણ ઈશ્વર સિવાય કોઈને નથી.

પેલા વૃદ્ધની જિજ્ઞવિષા તો તેની આંખમાં ડેકાતી હતી. જીવાની આશા છોડી બેઠેલાં સંબંધીઓની આંખ પણ હર્ષશુદ્ધી જળકીલી થઈ અને આ વૃદ્ધ જીવી ગયો. યશ કદાચ આપણે ડેક્ટરોના નિઃસ્વાર્થ પ્રયત્નને આપીએ પરન્તુ એના શાસનો સરવાળો પૂરો થયો નહોતો.

ભયંકર અક્સમાત થયો હોય. કેટલાક માગુસો એ અક્સમાતમાં મૃત્યુ પામ્યા હોય પણ આર્થર્ની વાત તો એ કે અક્કસમાતમાં એક વર્ષનું નાનું બાળક બચી જાય, એટલું જ નહીં પણ જીવા માટે પોતાના પગનો

અંગ્રેઝો મૌખિકે મૂકીને જીવનરસ ચૂસતો હોય, તો તેને જીવાડનાં આ તત્ત્વ આવ્યું ક્યાંથી? ખરેખર એટલે જ જીવન અને મરણ તો માગુસના જન્મની સાથે નક્કી થયેલું છે. તેમ છતાં પણ આપણે મૃત્યુથી ઉત્તા હોઈએ છીએ. જન્મ જેટલો આનંદધાયક છે, તેમ મૃત્યુ પણ એક ઉત્સવ છે. એનાથી જરૂરાનું કોઈ કારણ નથી. કારણ કે એ તો નિર્મિત કરેલું જ હોય છે. ભયંકર અક્સમાતમાંથી બચી ગયેલો માગુસ હોકર વાગતાં જ મૃત્યુ પામે છે. ઈશ્વરે તો શાસના ચરણ સુધી પહોંચાવા કેટલા શાસોચ્છવાસ લેવાના છે તે નક્કી જ કરી રાખ્યું છે તો પછી આપણે આપણા શાસનો કેટલો સરવાળો થયોતે જાણવાની ઈચ્છા કરવી મિથ્યા છે.

* * *

૪૨. શુભ અને લાભ

શેજ સવારે બા આંગણામાં પાણી છાંટી જાડુ વડે આંગણું સાફ કરતી અને સૂરજ આંગણામાં પોતાની ગુલાબી ગુલાબી પગલીઓ પાડતો. આંગણું ગુલાબી રંગે રંગાઈ જતું અને બા આંગણામાં અભીલ, ગુલાલ, કંકુ, હળદળને ચપટીમાં લઈ સુંદર ભાત ચીતરતી અને એ ચોરસ કે ગોળ દોરેલા ચિત્રની એક બાજુએ લાભ અને બીજી બાજુએ શુભ લખતી, પછી તુલસીક્યારે પાણી રેડીને તેની ચારેબાજું પાંચસાત ફેરા ફરતી અને સૂર્યને નમસ્કાર કરી બે હથ વડે પાણીનો લોટો પકડી હથ ડંચા કરી સૂર્યને અર્ધ્ય અર્પતી અને તુલસીક્યારામાં દીવો પ્રગટાવતી. પછી બારસાખે કંકાવટીના ભીના કંકુમાં છેલ્લેથી બીજી આંગળી બોળીને લાભ અને શુભ લખતી, સાથિયો ચીતરતી, તેના દરેક ખાનામાં ચાર ચાંલા કરતી. ને સાથિયાની નીચે પાંચ ચાંલા કરતી. પછી રાયાળના લાકડામાંથી બનાવેલા અને બે બારળાં વચ્ચે પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખતા ઉબરાને સ્વચ્છ પાણીથી ધોઈ, સાફ કરી બે બાજુ સાથિયા દોરતી અને ચાંલા કરતી. ઘરમાં આવીને તરત જ મારા કપાળમાં અને મારાથી બે વર્ષ મોટી બહેનના કપાળમાં અને મોટાંભાઈનાં કપાળમાં

૧૮૮

ચાંલ્લો કરતી. ત્યારે હું પાંચ કે છ વર્ષનો હોઈશ. ગામ જવાનું થાય છે ત્યારે બાની આ કિયા આજે પણ જોવા મળે છે. એટલું જ નહીં પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારે જે ભાવથી ચાંલ્લો કરતી તેટલા જ ભાવથી આજે પણ ચાંલ્લો કરે છે. જે ભાવ હું નાનો હતો ત્યારે તે ચાંલ્લો કરતી હતી હતી તેટલા જ ભાવથી પ્રેમથી આજ ચાલીસનો થયો ત્યારે પણ બા, કપાળમાં કંકુનો ચાંલ્લો કરે છે. આજે પણ આંગણામાં તુલસીક્યારો છે, લીલાં-પીળાં પાર્સ વેરતો લીમડો છે અને તેની છાયામાં તડકાની સણીઓ વીણી લેવાનું મન થાય છે. વાઢળમાં પથરાયેલો સોનેરી તડકો ડીચકી લેવા મન લલચાય છે. પતંગિયાની પાંખ પર બેઠેલા તડકાની ટીપકીને ખાણી લેવા જ્યે દોડી જાય છે. જેમ ધાબડીમાં મોતી સાચવી રાખીએ તેમ આ સ્મૃતિ આજે પણ ધાબડીમાં સાચવી રાખવા મન લલચાય છે.

બારળાં, બારસાખ કે આંગણામાં આ બે શબ્દો બા કેમ લખતી હો? ત્યારે નહોનું સમજાનું તે આજે સમજાય છે. ધૂંધળું ધૂંધળું જ્યનમાં મંગલની આરાધના અને ઈચ્છા આ શબ્દમતીકોથી પ્રગટ થાય છે. માણસ પોતે પોતાનું ભલું ઈચ્છે તે સ્વાભાવિક છે. પોતાના સુખ માટે તે લક્ષ્મીજીની કે ગાગપતિની સ્થાપના કરીને પ્રાર્થના કરે તે સાહજિક છે. કલ્યાણલક્ષી આ સંસ્કૃતિ છે. ભાવના છે. લક્ષ્મી કે ગાગપતિ જેવાં દૈવીપ્રતીકોની સાક્ષીએ એને તેમની કૃપાથી જ્યનમાં સુખ મેળવવાની ભાવના ધરાવે તે માત્ર આપળા દેશમાં જ છે એવું નથી. દુનિયાના બધા દેશોમાં જ્યાં ઈશ્વર પ્રત્યેની ભક્તિ

છે ત્યાં ત્યાં આવાં પ્રતીકો દ્વારા માગુસ પોતાના મંગલ માટેનાં પ્રતિબંધ પાડતાં રહે છે. મુસલમાનો ૭૮૬ નાં આંકને, પ્રિસ્ટીઓ કોસને, પારસીઓ અણિને, હિન્દુઓ સાથ્યાને શુભ ચિહ્ન માને છે. આમ ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખતો દરેક માગુસ આવાં શુભ ચિહ્ન ધરાવતો હોય છે.

ધરમાં માતાપિતાની છબીઓ હોય છે તે પણ વડીલોના આશીર્વાદ મેળવવાની આડંકાનો જ સંકેતી છે. ઈશ્વરના સ્મરણથી, માતાપિતાના સ્મરણથી, ધર્મનથી સુખશાંતિ અને પ્રગતિ વધારે તે ઈચ્છા હોય છે.

લાભ અને શુભ શબ્દો કેમ લખીએ છીએ ! કેમ લખાય છે ! તેનો કદ્દી વિચાર કર્યો છે ખરો? આ બંને શબ્દો આપણું કલ્યાણ કરનારા છે એવું કંઈક આપણે અસ્પષ્ટ રીતે સમજના હોઈએ છીએ. લાભ એટલે દરેક ક્ષેત્રે, પછી તે આર્થિક ક્ષેત્ર, સામાજિક ક્ષેત્ર હોય કે ધંધો રોજગાર હોય, તેમાં લાભ થાય. જેને જીવનમાં રસ છે તેવી દેરેક દરેક વ્યક્તિને આવી ઈચ્છા હોય છે અને એ દિશામાં તેના પ્રયત્નો આગળ વધતા હોય છે, પરંતુ આપણા શાસકારો, ઋષિમુનિઓ અને સંતોષે લાભની સાથોસાથ શુભ પણ માગવાની પ્રજાને પ્રેરણા આપી છે. એકલો લાભ એ જીવનનો સ્થૂળ આનંદ છે. તેની સાથે શુભ પણ હોય તો જ સમતુલ્ય જગ્યાય.

શુભ એટલે મંગલ કરનારં, ખુશીનો અવસર આપનારં, અહીં શુભ દ્વારા આધ્યાત્મિક ઉત્તીત ઈચ્છવાનો નિર્દેશ છે. માત્ર ભौતિક સુખમાં જીવની

પરિપૂર્ણતા નથી સાથોસાથ આધ્યાત્મિક સુખ પણ માગવાને મળવું જોઈએ. તે વિના ઉચ્ચ સ્થિતિ મળતી નથી. અને ઉચ્ચ સ્થિતિ વિના જીવન ઉચ્ચ બનતું નથી. ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક સુખના સંગમથી જ જીવન એક તીર્થ બની જાય છે. તીર્થ એટલે શુદ્ધિ, શાંતિ, ભક્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન, મુક્તિ ને મંદિરે જવાનો વચ્ચે વિસામો.

વિચાર કરીશું તો સમજારો કે આપણું જીવન એ મોકામાર્ગને પામવાના પ્રવાસમાં માત્ર વિસામો છે. તીર્થમાં તનશુદ્ધિની સાથોસાથ મનશુદ્ધિ પણ થાય છે. થવી જોઈએ. માત્ર તનશુદ્ધિ નહિ પરંતુ મનશુદ્ધિ જ ધીમે ધીમે જન્મે જન્મે આગળ વધતાં વધતાં મોકા સુધી લઈ જશે અને મોકા એ જ શુભ છે, જ્યાં ‘શુભ’ હોય ત્યાં ‘લાભ’ સમાવિષ્ટ છે, પરંતુ એ લાભનું ઉચ્ચ કક્ષામાં સ્વરૂપાંતર થઈ જાય છે, ભૌતિક વૈભવના લાભની લાલસા જ મટી જાય છે અને શુભમાં જ લાભનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

* * *

૪૩. સમર્પણ

કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા

બુદ્ધ્યાત્મના વા પ્રકૃતિ સ્વભાવાત् ।

કરોમિ યધ્યત્સકલં પરસ્મૈ

નારાયણાયેતિ સમર્પણામિ ॥

શરીરેયુક્ત જે કાર્ય કરીએ તે ભગવાનને સમર્પણ કરીને કરીએ. શરીરમાં શક્તિ આપનાર ભગવાન છે. તેમણે આપેલું તેમને જ સમર્પણ કરવાનું છે. ભગવાને પાણી આપી છે. તેમની ઈચ્છાથી બોલાય છે. આપણાથી કંઈ જ થતું નથી, ભગવાનની ઈચ્છાથી જ થાય છે. આપણે જે કંઈ વિચારીએ છીએ તે પણ મનથી વિચારીએ છીએ, આ મનમાં પ્રેરણા અને સંકલ્પ પણ ભગવાનની ઈચ્છાથી જ થાય છે. માટે તે બધું પણ તેમને અર્પણ કરીએ.

ઈન્દ્રિયોથી જે કંઈ કાર્ય થાય છે, તે પણ તેમને સમર્પણ કરવાનું છે. દેશ કાર્યમાં સમર્પણનો ભાવ રાખવાનો છે. કર્તા થવું નહીં, ભગવાનનું જ છે અને ભગવાન જ કરાવે છે. શરીર આપનાર પણે એ જ બીજપ્રદ પિતા છે, માટે આપણામાં રહેલ 'હું' નો ત્યાગ કરવાનો છે. 'હું'નું અસ્તિત્વ છે તાં સુધી અહમ રહેવાનો છે. 'હું' નો ત્યાગ કરીએ તો અહમ પણ દૂર થઈ જાય. 'હું' કરું હું કરું છું એ જ અણાનતા, શક્તનો ભાર જ્યામ ચાન તાણે.'

૧૬૩

ભગવાનની આજાથી જે કંઈ કરીએ તે નિવૃત્તિ છે. ભગવાનને આગળ રાખીને કાર્ય કરવું જે કંઈ છે તે ભગવાનનું જ છે. તેમને જ રજી કરવા કાર્ય કરું છું, તેવી ભાવના રાખવાની છે.

આજે આ ભાવના ચાલી ગઈ ને કિયાઓ રહી ગઈ છે. તેથી મુશ્કેલી છે. લોકોમાં સારું દેખાય એટલે કિયાડાડ, કર્મકાંડ કરે/કરાવે પણ શુદ્ધ ભાવનાથી જે જે કર્મ કરીએ તેનું ફળ પરમાત્માને અર્પણ કરીએ તો પૂર્ણ ગ્રામિં થાય.

અંજવાનાં નીર જેવાં સાંસારિક સુખો પાછળ માણસ ઘણું દોડે છે. અર્થદોડ વધી છે. માણસ વિષળુને ભૂલીને લક્ષ્મીની પાછળ પડ્યો છે, પરંતુ લક્ષ્મી ચંચળ છે, અથમાં આવે એટલે ગલગલિયાં કરાવે. પણ તે તો કાળું ક જ અને સરકી જાય એટલે દુઃખ પણ કરાવે. આમ અર્થદોડની પાછળ મનુષ્યને કંણું જ પ્રાપ્ત થતું નથી. કોઈક સાંસારિક સિદ્ધિઓ મેળવી હોય તેવું આપણાને લાગે ખરું પણે તેને મેળવ્યા છતાં સુખ, સંતોષ કે શાંતિ મળતાં જ નથી. માટે જ મારું એ મારું નહીં પણ તારું જ છે. એવો ભાવ રાખીને જે કંઈ કાર્ય કરીએ તે ભગવાનને સમર્પણ કરીને કરીએ તો કાર્યસિદ્ધ થાય. નહીં તો મૃગદોડ જેવું થાય.

રોજ રાત્રે સૂતી વખતે ભગવાનને પ્રાર્થના કરીએ કે આખા દિવસ દરમિયાન જાગતાં, અજાગતાં મેં પાપકર્મો કર્યાં હોય, કરાવ્યાં હોય કે કરવાને અનુમોદન આપ્યું હોય કે આંગળી ચીંધી હોય તે માટે હું અંત:કરણપૂર્વક પશ્યાતાપ કરું છું. જાતને તપાસીને એને શુદ્ધ સ્થિતિએ લાવવા પ્રયત્ન કરું છું. જે જે જ્યોને જાગતાં, અજાગતાં કંઈ પણ દુઃખ થયું હોય તે સર્વ જ્યોની અંત:કરણપૂર્વક જાગણથી પ્રલુબ સમર્પણભાવ રાખીને ક્રમા

માંગનાર પ્રભુને ગમે છે. કરેલાં કર્માનો સરવાળો બાદબાકી કરી સરવૈયું કાઠવું. આ છે નિદ્રા પહેલાંની મનઃશુદ્ધિની પ્રાર્થના.

માટે સત્કર્મો કરવાને મનને કેળવવું જોઈએ. જેનામાં જ્ઞાન નથી તે અભિમાની છે. અભિમાનીથી ભગવાન દૂર રહે છે. ભગવાન જગતમાં આળું આળુમાં રહેલો છે. પણ જેઓ અજ્ઞાની છે, અભિમાની છે. તેમને તે દેખાતો નથી. જ્ઞાનાંની હુંક વગર ભગવાન દેખાય નહીં. આપણામાંથી સમર્પણભાવ લુસ થતો જાય છે અને તૃષ્ણા વધતી જાય છે. આ તૃષ્ણા જ મારુસને દુંદ્રમાં ફૂસાવે છે. તૃષ્ણા દૂર થતાં જ સાંસારિક, પદ્ધતોની વાસનાઓમાં ચાલતી મનની ધોડ અટકી જશે. મન સમગ્રને ધારણ કરશે અને આ ચિત્તની સમતામાં જ સાચું સુખ છે, શાંતિ છે, આનંદ છે, તૃષ્ણાનો ત્યાગ થાય તો સમર્પણભાવ કેળવાય અને આપણામાં રહેલા ‘હું’નો ત્યાગ થાય.

જે મનુષ્યના સ્વભાવમાં સમર્પણભાવ હોય છે, તે પૂજાય છે. અહીં કરનાર સમાજથી તરફોડાય છે. સમર્પણભાવથી બધા જીવો ગ્રત્યે સમભાવ અને મૈત્રી જન્મે છે.

આપણામાં રહેલ - રાગ, દ્રેષ, કોઘ, લોલ, મોહ અને મત્તસર આ છ અસુરોને - ઇ શત્રુઓને હાણવાના છે. તેમનો નાશ કરવાનો છે. જો આ છ શત્રુઓનો નાશ કરીએ તો હૃદયમાં સમતા, સરળતા, નિર્મણતા, કામા અને ત્યાગહૃપી દેવોનો વાસ થાય અને આત્મકલ્યાણ થાય. સમર્પણ કર્યા વગરનું કોઈ કાર્ય ભગવાન સ્વીકારતા નથી. ભગવાન જ સર્વેશ્વર છે. તે જ સર્વ કંઈ કરી રહ્યા છે. એવો દંડ વિશ્વાસ કેળવવાનો છે.

‘નાહં કર્તા હરિઃ કર્તા’। આપણે કશું જ કરતા નથી. આપણા દ્વારા જે કંઈ કાર્ય થાય છે, તે તો ‘હરિઃ કર્તા’ ઈશ્વર જ કરે છે. માટે આપણે

જે કંઈ કાર્ય કરીએ તે ઈશ્વરને સમર્પણ કરીએ તો એ કાર્યનો પ્રભુ સ્વીકાર કરે છે અને આત્મકલ્યાણ થાય છે. ભગવાન જે પ્રમાણે પ્રેરણા કરે તે પ્રમાણે પ્રામાણિકપણે ચીવટથી કાર્ય કરવાનું છે. ભગવત્ શશૃંગાગત મહત્વની છે. કેમ કે જી તો અજ્ઞાની છે. ભમમાં પડેલો ભમમાં રહીને જ બધું કરવાનો, કાદવમાં ફૂસાયેલો મારુસ બહાર નીકળવાનો જેમ જેમ પ્રયત્ન કરશે તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ ઊંડે ઊતરવાનો, પરંતુ કાદવની બહાર ઊભેલાની મદદ લે તો તે તરત જ બહાર કાઢશે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું જ છે કે, “ આ ત્રિગુણમથી માયામાંથી બહાર નીકળવું બહું અધરું છે. જે મારે શરણે આવે છે તે આ માયાને તરી જાય છે.” આપણે સર્વ જીવો તો કાદવમાં ફૂસાયેલાં છીએ, માયામાં ફૂસાયેલા છીએ, યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તો નિર્મણી છે. કિનારે ઊભેલાં છે, તેમને શરણે જવાથી આપણને આ માયાહૃપી કાદવમાંથી છોડવે છે. સમર્પણમાં ભગવાન પરતવેનું જ્ઞાન બરાબર થાય. તો ‘હું’ નો નાશ થાય, અહીંનો નાશ થાય, ‘આ મારું છે’ એ ભાવનો નાશ થાય. આમ અહીં જાય તો સમર્પણ આપોઆપ જ થઈ જવાનું.

* * *

૪૪. સહાનુભૂતિના બે શાઢો

પારકાનું દુઃખ આપણે દૂર ન કરી શકીએ તો વાંધો નહીં, પરન્તુ જો તેને આશાસનના/સહાનુભૂતિના બે શાઢો કહીએ તો તે મનની હળવાશ અનુભવે છે. દુઃખ ઓછું થયાનો તેને અહેસાસ થાય છે. દુઃખી માણસની વેદનાની વાતો આપણે ધીરજપૂર્વક શાંતચિત્તે અને સહાનુભૂતિથી સાંભળીએ તો તે માણસ દુઃખ ઓછું થયાની લાગણી અનુભવે છે.

હોસ્પિટલમાં આપણા સ્વજનની તબિયતની દેખભાળ કરવા, સમાચાર જાણવા, આશાસન આપવા જઈએ છીએ ત્યારે પણ આપણાથી જે અપરિચિત છે તેવા દર્દીઓને પણ સહાનુભૂતિપૂર્વક દવા નિયમિત લેવા, શરીરની કાળજી લેવા વગેરે આશાસનના બે શાઢો હેતપૂર્વક કહીએ તો વધુ સારી અસર કરે છે. જગતમાં કોઈક તો તેનું છે તેવી લાગણી અનુભવે છે. દવા કરતાં દુઓ વધુ અસર કરે છે.

માણસને કેટલાંક દુઃખ જન્મની સાથે જ મળે છે. જેવાં કે, નબળાઈ, હથયનો વાલ્વ બરાબર કામ ન કરતો હોય, બ્લડકેન્સર, કાનની બહેરશને કારણે બાળક જન્મથી જ બહેરને અને બોબડું (Deaf an Dumb) તેમજ મગજની અસ્થિરતાને કારણે માનસિક રીતે અસ્વસ્થ વગેરે તો જેવાં કે વાવાઝોડને કારણે, પૂરને કારણે, ધરતીકંપને કારણે માલમિલકતનું નુકશાન કે સ્વજનના મૃત્યુનો આધાત કે પેરાલિસીસ થઈ

જવો, હાર્ટએટેક, કેન્સર, ટી.બી. જેવા રોગો વગેરે, કેટલાંક દુઃખો અક્સમાતે આવી પડતાં હોય છે - જેવા કે સ્વજન ગુમાવવું પડે, એકાદ અંગ ગુમાવવું પડે વગેરે શારીરિક સ્વસ્થતા ભોગવતો માણસ પણ માનસિક સ્વસ્થતા ગુમાવી દેતો હોય છે. કારણ કે તેણે ખોટા ખર્ચ કરીને દુઃખોને આવાઇન આપેલું હોય છે. અને અકારણ દુઃખી થતો હોય છે. આવો માણસ માનસિક રીતે અપંગ બની જાય છે. આવી બ્યક્ટિટઓને માટે કોઈ દવા કે દુઓ કારગત નીવડતી નથી. તેની જાતે જ સારવાર કરવાની હોય છે.

આ બધાં દુઃખોમાં માણસે સ્વસ્થતા, ધીરજ અને મક્કમ મનોભળ રાખવું જરૂરી છે અને આવી પડેલ દુઃખોને હસતાં હસતાં સહન કરી દુઃખથી સુખ તરફ જવાનો માર્ગ શોધવાનો છે. અપંગ બાળકોને જિંદગીભર તે જ અવસ્થામાં જીવન વ્યતિત કરવું પડે છે. અક્સમાતમાં શરીરનું કોઈ અંગ ગુમાવું હોય તો તેવી દશામાં આખી જિંદગી વ્યતિત કરવી પડતી હોય છે. કોઈ આમજનના અવસાનથી જીવન એકકી થઈ ગયું હોય તો તેવાં દુઃખોનાં પોટલાં બાંધીને બોજો વેગરવાની જરૂર નથી. તેને યાદ કરી કરીને સતત દુઃખી થવાની જરૂર નથી. પરન્તુ દુઃખોનો સ્વસ્થતાપૂર્વક સામનો કરવાનો હોય છે. દુઃખને દુઃખ ન સમજને આવી પડેલ દુઃખમાંથી પણ સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ તરફ મનને વાળવું જોઈએ. હાથ કપાયેલ માણસ પગ વડે લખતો હોય છે. આંખ ગુમાવેલ માણસ બેઠનલિયિ વડે લખી-વાંચીને સ્નાતક સુધીની ઉપાધિ મેળવે છે, પગથી પીછી ચલાવીને સુંદર, મનમોહક ચિત્રો દ્વારે છે. પગ વગરનો પંગુ ગિરિ-કંદરાઓ ઝૂંદી વળે છે તો ‘હું દુઃખી છું, મને કોઈ મદદ કરતું નથી, મારી સામે પણ કોઈ જોતું નથી, મારી સતત અવહેલના-અવગાણના થતી રહે છે.’ આવા વિચારો કર્યા કરીને આપણી પ્રવૃત્તિને કુંઠિત કરી દઈએ તો આપણે વધુ દુઃખી થતા રહીએ છીએ. શારીરિક

અંગ પરનુ માનસિક સ્વસ્થ રહેનાર વ્યક્તિ સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે એને કોઈના પણ સહકારની જરૂર નથી પરનુ માર્ગદર્શન અને સહાનુભૂતિની જરૂર છે.

ઉદ્યોગોમાં, સરકારી કચેરીઓમાં, કારખાનાંઓમાં શારીરિક ક્ષતી ઘરાવતી વ્યક્તિઓને નોકરીમાં અગ્રતા આપવામાં આવે છે. આવી વ્યક્તિઓ શારીરિક રીતે સ્વસ્થ મનુષ્યો કરતાં પણ અધિક અને ખંતથી કામ કરતી હોય છે.

અંધ અને અંગ વ્યક્તિઓ તો ‘પંગુમ् લંઘયતે ગિરિમ्’ જેવા હોય છે. તેઓ કણાના કોઈ પણ ક્ષેત્રે ઉ.ત. સાહિત્યક્ષેત્રે, સંગીતક્ષેત્રે, કણાકશીગરી ક્ષેત્રે, રમતગમતક્ષેત્રે, નૃત્યક્ષેત્રે નામના મેળવતા હોય છે. આવા ગ્રામાણિક મનુષ્યો પોતાના દુઃખનો બોજો પોતાની પાસે રાખતા નથી. પરંતુ તેઓ હેમેશા પ્રવૃત્તિમય આનંદમય કાળો વ્યતિત કરતા હોય છે.

માણસ જેટલો વધુ પ્રવૃત્તિમય રહે તેટલો વધુ સ્વાસ્થ્યમય રહે છે. પ્રવૃત્તિવરનો માણસ માત્ર હાડાંસનો પિંડ બની રહે છે. આવા માણસો પોતાની જાતને અને સમાજને ભારદ્વાપ બની રહે છે. તે પોતાની જાતનું કલ્યાણ કરી શકવાનો હતો ?

એક અંગ બહેનને બાળપણથી જ પોલિયો થઈ જવાથી તેઓ ઘોરીના સહારા વગર ચાલી જ ન શકે ! તેમ છાતાં તેઓ દુઃખો સહન કરીને સ્નાતક થયાં બાદ પીઅચ.ડી થયાં. સવારનાં ડૈનિક કામોથી પરવારી - કચરો, વાસણ, કપડાં, જમવાનું વગેરે એકલે હાથે કરીને બાળકોને શાળામાં અને પતિને નોકરીએ મોકલીને પોતે પણ નોકરીમાં નિયમિતતા જાળવતાં. તેમના ચહેરા ઉપર કયારેય પણ દુઃખ વર્તાતુ નહોતું. હોઠ ઉપર હેમેશાં મંદલાસ્ય તરફર્યા કરે ! કયારેક પૂછીએ તમને પગથિયાં ચઠળિતર કરવામાં તકલીફ નથી પડતી? તો તેઓ કહે કે, ‘તમે જેટલી ત્વરાથી પગથિયાં ચઠળિતર કરો એટલી ત્વરા તો ન હોય પણ ધીરજ અને કાળજી રાખવી પડે.

એમાં કોઈ જ તકલીફ ન પડે. અને દુઃખને દુઃખ કહીને સાથે જ વેંકારવાથી તો માનસિક રીતે વધુ દુઃખી થઈ જવાય! અસ્વસ્થ થઈ જવાય! ત્યારે પણ આ બહેનની આંખોમાં કે ચહેરા ઉપર કયાંય વેદના તરફરતી નહોતી. શારીરિક અને માનસિક સ્વસ્થના તેમના ચહેરા ઉપર સતત વર્તાતી.

કેટલીક દાખિલિન વ્યતિકિતો તો તેઓ જે સ્થળે રહેતી હોય ત્યાંથી નોકરીના સ્થળ સુધી દેખતી વ્યક્તિઓની જેમ જ સરળતાથી જતાઅબતા હોય છે. ત્યારે આપણને આથર્ય થાય કે એમના પગને આંખો ફૂટી હશે! અવાજ ઉપરથી માણસની પરખ કરી શકે, બેઈનલિપિથી વાંચી શકે, સમય કહી શકે, ‘કરન્સી નોટો’ ઓળખી શકે તે ઉપરાં જે દેખતાં માણસ કરી શકે તે બધાં જ કામો કરી શકે ! આવી વ્યક્તિઓ શારીરિક રીતે ભલે પંગુ હોય પણ આ પંગુતાના તેમણે સાથે વેંકારી નથી, તો કોઈનો બોજ બનવા દીધી નથી. માનસિક રીતે તેઓ પૂરી સ્વસ્થના ભોગવતા હોય છે. આવી વ્યક્તિઓને આપણા સહારાની કોઈ જ જરૂર નથી માત્ર સહાનુભૂતિનાં બે શબ્દો જ જોઈએ છે. આપી શકશો ?

* * *

૪૫. સમરણ અને સાક્ષાત્કાર

‘તૃણાદપિ સુનીચરેન તરોરપિ સહિષ્ણુના
અમાનિના માનદેન કીર્તનીયઃ સદા હરીઃ’

વૈષુગવશાસ્ખમાં કહ્યું છે કે, તાણાખલા કરતાં પણ વિશેષ નાનુ હોય,
આડ કરતાં પણ વિશેષ સહનશીલ હોય અને સર્વને નમસ્કારાદિ દ્વારા માન
આપતો હોય એવા નિર્માની ભક્તને હમેશાં શ્રી હરિનું જ કીર્તન કરવું,
સાંભળવું યોગ્ય લાગે છે.

આ શ્લોકમાં જાગ્રાવેલા ગુણો આપણા હૃદયમાં ઝીલી ઊઠે તો
મુક્તાવસ્થાનું સત્ત ચિત્ત આનંદનું જરણું સતત રહ્યા કરે છે. નિત્યકર્મ
સાચવીને કાણે કાણે ભગવાનનું સતત સમરણ કરવાથી અમૃત તત્ત્વ ગ્રામ
થાય છે. જે આ સૂષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિત અને લય કરે છે અને જે એથી
પણ અત્યંત પર છે, તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ ધરઘરમાં, સ્થાવર-જંગમમાં,
આપણામાં અને ગ્રાણમાં પણ વ્યાપી રહ્યા છે. આપણા હૃદયમાં, લોહીમાં,
ત્વચામાં તે પ્રભુ જ રમાગ કરી રહ્યા છે અને તે સર્વત્ર રમનારો ઈશ્વર જ
સત્ય છે. એ ઈશ્વરનું સતત સમરણ કરવાથી રોમેરોમમાંથી આનંદલઘૂરી વહી
રહે છે. મહાપ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થવાથી, પ્રેમાશ્રુ, રોમાંચ વગેરે જે જે લક્ષ્ણો
વ્યક્ત થવાં જોઈએ તે આપણને થયા કરે છે. પરમ આનંદનો અનુભવ થાય
છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિની એકતા પૂરેપૂરી સધારણ નહિ ત્યાં સુધી નિર્દ્દિપાધિક
શુદ્ધ બ્રહ્મમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર ગ્રામ થતો નથી.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગેરે સૂષ્ટિના સર્જનહાર ઈશ્વરને ઉદ્દેશીને
કહ્યું છે કે, ‘વિનાશના પ્રવાહમાં વહી જાઉ ત્યારે ‘તું મારી રક્ષા કર, મને
બચાવી લે..’ એવી પ્રાર્થના નહીં કરું પણ એ પ્રવાહમાં તરવાનું બાહુભળ

૨૦૧

કયમ રહે એટલું જ હું તારી પાસે મારીશ. મારા પર જે બોજ છે એ હલકો
થાય એવી સહાયતા હું નહીં ચાહું પણ જેટલો બોજ મારા પર આવે એને
ઉકાવી શકું એટલી શક્તિ મને હે એટલું જ ચાહીશ. સુખ સમયે ગર્વિષ ન
થઈ નમ્રતાથી તને ઓળખી શકું અને જ્યારે દુખરાની આવે, બધે અંધાલું
ઇવાઈ જાય અને પગ તળોની ધરતી પણ ખસ્તી લાગે એવા સમયે પણ
તારા વિશે, તારી હયાતી વિશે અને તારી કૃપાને માટે મનમાં જરાય શાંકા ન
થાય એટલું હું ઈચ્છું છું.’

આપણો તો ગીય જંગલની જાંખરા અને કાંટાની જાડીમાં ફ્રસાયેલા
મનુષ્યો છીએ. જેમ જેમ બાદાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેમ તેમ
અધોર વનમાં અટવાતા જ જઈએ છીએ. આપણી ચારે તરફ કામ, કોધ,
લોલ, મોહ, માયા ઇંસિક પશુઓ આપણું ભક્તાણ કરવા આપણી સામે
ધર્સી રહ્યા છે. આમાંથી આપણો જ બચાવ કરી શકતા નથી અને આખી
જિંદગી સતત ફૂફાટમાં બ્યૂતીત કરીએ છીએ. આ ઇંસિક ફૂફાટમાંથી બચવાનો
એક માત્ર માર્ગ છે ગ્રલ્યુ સમરણ.

ગરમ કરવા મૂડેલું દૂધ શરૂઆતમાં તો ઊકળીને ઊભરાઈ જવા લાગે
છે. એ વખતે ઊભરાનું જોર એવું હોય છે કે પાત્રમાં તે રહી શકતું નથી, પણ
જેમ દૂધ ઘાડું થવા માડે છે, તેમ તેમ ઊભરાઈને ઊભરાર જવાની બીક રહેતી
નથી અને બધી કિયા પાત્રની અંદર જ થાય છે. તે જ પ્રમાણે નવાનુરાગી
એવી પ્રભળ ભાવાવસ્થા અનુભવે છે કે, તે તેને જીવી શકતો નથી. આ
અવસ્થામાં તે ઘણો જ વિહણ - આકૃણવ્યાકૃણ બની જાય છે, પરંતુ
ભાવાવસ્થાનો પરિપાક થતો જાય છે, તેમ તેમ તે આંતરિક અનુભવનું રૂપ
લે છે, અને સાધક નિજાનંદમાં જ મસ્ત રહી તેનું આસ્વાદન કરે છે. આવી
પરિસ્થિતિમાં સાધક ખાવું-પીવું, નહાવું વગેરે પણ ભૂલી જઈ રત-દિવસ
નિજાનંદમાં જ રહે છે. આવી સ્થિતિએ માણસ પહોંચે છે ત્યારે પરમહંસોને
પણ દુર્લભ એવી ઉચ્ચ અવસ્થા ગ્રામ કરે છે.

પુરણુંમાં લખ્યું છે કે, એક વખતે દેવર્ષિ નારદ ફરતા ફરતા હિમાલય
તરફ જઈ ચઢ્યા. ત્યાં ઋખિમુનિઓને ઉચ્ચ તપથર્યા કરતા જોઈ તેમના મનમાં

થયું કે, ‘અહે ! ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા માટે આ બધા ઋષિમુનિઓ કેવી ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા છે, અને હું તો ખૂબ ખાઉં છું, પીઉ છું અને વીજુણ બજાવતો આનંદથી ફરતો રહું છું ! વિક્ષાર છે મને !’ આ પ્રમાણે વિચાર કરીને નારદજી હિમાલયની એક ગુઝરમાં તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. આ તરફ વૈંકુઠમાં ત્રાણ દિવસ પર્યત નારદજીની ગેરહાજરીથી ડાહાકાર વર્તી રહ્યો. નારદજી વિના, વીજુણ બજાવી સુમધુર ગાનથી ભગવાનને તથા તેમના સેવકોને આનંદ કોણ આપશે ? નારદજી તો જ્ઞાનતાય નથી. અંતર્યામી ભગવાન દેવર્ણિ નારદનો મનોભાવ જાળી લઈ તેમને દર્શન દેવા પદ્ધાર્યા નારદજી તો આંખો મીચીને તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા હતા. થોડી વાર પછી નારદજી ધ્યાનમાંથી જાગત થતાં ભગવાને પૂછ્યું કે, ‘હે નારદ ! અહીં બેઠા બેઠા શું વિચારી રહ્યા છો ? તમારા વિના વैંકુઠમાંથી આનંદનો લોપ થવા બેઠો છે.’ નારદજીએ કહ્યું કે, ‘હિમાલયના ઋષિમુનિઓને ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરતા જોઈને મને એવો વિચાર આવ્યો કે, ‘ધન્ય છે આ ઋષિમુનિઓને, કે જેઓ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરે છે અને મને વિક્ષારે છે કે આવી કોઈ પણ તપશ્ચર્યા મેં કરી નથી, એટલે થોડા દિવસ એકાંતમાં તપશ્ચર્યા કરવાના વિચારથી અહીં બેઠો છું.’ આ સાંભળી ભગવાને પૂછ્યું, ‘પણ તપશ્ચર્યાનો હેતુ શું છે તે તો કહો ?’ નારદજીએ જવાબ આપ્યો કે, ‘ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ.’ ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે, ‘તો હેવે વૈંકુઠ ચાલો, તમારે તપશ્ચર્યા કરવાનું કરી પ્રયોજન નથી. ભગવાન શું તમને નિત્યપ્રામ નથી ?’

આ ઉપરથી આપણે જાળી શકીએ છીએ કે, ભગવાનને પ્રામ કરવા ગુજરાતી જ્વન જ્વવાની કે ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરવાની કોઈ જ જરૂર નથી. પોતાનાં નિત્ય કર્મો કરતાં કરતાં સતત પ્રભુ સ્મરણ કરતા રહીએ તો ભગવાન હંમેશા આપણી સાથે જ રહ્યા કરે છે.

૪૬. સાધક અને સાધન

- હરીશ વટાવવાળા

- છે અજંપો જ્વને બસ એટલો,
કોણ કોનામાં પછી પાછા થશે.

- હરીશ વટાવવાળા

સાધન ગમે તેટલું ઉત્તમ હોય પણ જો સાધક તેના ઉપયોગ વિશે અજ્વાત હોય તો તેનો તે યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરી શકતો નથી. તે રીતે સાધક જ્વાની હોય પણ સાધન બરોબર ન હોય તો તેનો ઉપયોગ યોગ્ય રીતે થઈ શકતો નથી. માટે જ સાધન અને સાધક બંને એકબીજાના સ્થાને સક્ષમ હોય તો સાધનાકર્મ યોગ્ય રીતે થઈ શકે છે અને પરિણામ પણ ધાર્યું આવે છે, આ બંને માનવીય વિકાસમાં મુખ્ય આધારસંભંદો છે.

સાધન અને સાધક એ બંને એક જ રથનાં ગતિ કરતાં બે ચકો છે, બંનેનો એકબીજા સાથે આવિનાભાવી સંબંધ છે. એકના આધારે જ બીજાનું સ્વરૂપ નિર્ધારીત થાય છે. જો ભાવના શુદ્ધ હશે તો પરિણામ પણ પવિત્ર જ હશે, પવિત્ર લક્ષ્યને જોઈને સાધનનો અંદરજ સહેને લગાવી શકાય છે. પરંતુ સાધન જ અયોગ્ય હોય, તો તેના દ્વારા યોગ્ય અને સારા ધેરની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? આ જ રીતે ભરાબ પ્રયોજન માટે સારાં સાધન વાપર્યા હોય એમ પણ ન કરી શકાય.

આગુંબોઘના સર્જકને એના વિનાશક ભયની ભરબ નહિ હોય, નારી તો એ ક્યારેય આવા ભયંકર વિનાશક બોઘની શોધ ન કરત. પરંતુ એ આગુંબોઘના ભય દ્વારા શાંતિ ફેલાવવા માટે ઉપયોગ થાય છે. દરેક વ્યક્તિ

શાંતિ ઈચ્�ે છે. પણ આવાં ભર્યંકર સાધનો દ્વારા શાંતિ લાવી શકતી નથી. જો શાંતિ લાવવી હોય તો અહિસક અને આધ્યાત્મિક સાધનો દ્વારા જ લાવી શકય છે. બળનો ઉપયોગ કરીને કોઈ શાંતિ લાવવા માગે તો તે અશક્ય છે. હા, ગ્રથમ દેખિએ આપણને એમ લાગે કે આપણને લક્ષ્યની ગ્રામી થઈ. પરંતુ વાસ્તવમાં ઉકટ સાધનથી જે ધ્યેયપૂર્વિતી આશા રાખવામાં આવે છે તેમ થઈ શક્યું નથી. ખરેખર તો આવાં સાધનોના ઉપયોગથી તો માત્ર ભયમિશ્રિત શાંતિ જ મળે છે. આવી શાંતિને આત્માની આંતરિક શાંતિ મળી ન કહેવાય. વાસ્તવમાં તો એ અશાંતિ જ છે. જેમ કે શહેરમાં કરક્ષ્યું નાંખી દેવામાં આવે તો જનજીવનની અવરજનર બંધ થઈ જાય છે. જેમ કે સમુદ્રમાં તોઝન આવતા પહેલાંની સ્થિરતાનો પૂર્ણ રીતે અભાવ હોય છે. જેમ કે રડતા બાળકને છાનું રાખવા લાક્ષ્ય મારવામાં આવે. આવા સાધનથી તો ભયમિશ્રિત શાંતિ મળે આત્માની આંતરિક શાંતિ ન મળે. માટે જ જેવું સાધન હશે, સાધકની પ્રકૃતિ પણ એવી જ થશે.

આપણે ઘૂણાને ઘૂણાથી જીતી શકતા નથી, દુર્ગુણો દુર્ગુણોને નિર્મૂળ કરી શકતા નથી. હિંસા, હિંસાને નિર્મૂળ કરી શકતી નથી, જેઓ આમ કરવાની કોશિશ કરે છે. તેમની સમસ્યાનો ઉકેલ આવતો નથી. વિશેષમાં આવા સાધકને નુકશાન વેઠવું પડે છે. અથવા ક્યારેક તો આ નીતિ તેમને પતનની સ્થિતિએ પહોંચાડી દે છે. લોકો એમ માને છે કે, ‘ભય વિના પ્રીતિ નહીં.’ પણ એ પ્રીતિમાં પ્રેમ હોતો નથી. અંદર તો નફરતની આગ ભલૂકતી હોય છે. એ ભયનો જ્યારે વિસ્ક્રેટ થાય છે ત્યારે એમાંથી પ્રકટતી આગ વિનાશનું સર્જન કરે છે. પરંતુ આવા લોકોનો સમાજનો એ વર્ગ વિશ્વાસ કરે છે, જે અંગળ સાધન દ્વારા મંગળની ગ્રામી પર વિશ્વાસ રખે છે. આથી ન તો અપેક્ષિત લક્ષ્યની ગ્રામી કરી શકય છે અને ન તો સ્વયંનું

કલ્યાણ થઈ શકે છે. અશાંતિ અને અરાજકતા જેવી સ્થિતિ પેદા થાય છે, જેનું અંતિમ પરિણામ વિનાશના ફ્યામાં આવે છે.

જો કોધનો પ્રતિકાર કોધથી કરવામાં આવે, કોધના બદલે કોથી પ્રદર્શિત કરવામાં આવે અને આ જ શુંખલા આગળ વધતી જાય તો પરિણામ વિનાશ જ હશે અને વિનાશ કોઈ સમસ્યાનું સમાધાન એ અર્થમાં રોગને સમામ કરવા માટે રોગીને જ સમામ કરી દેવો. વાસ્તવમાં આ પ્રવૃત્તિ અજ્ઞાનને કરશે છે. એટલે જ સાધક અને સાધન બંને સમાનાર્થી અને ઉચ્ચ કક્ષાના હોવા જોઈએ. જે અનીતિના બદલે અનીતિ અને અધર્મના બદલે અધર્મનું સમર્થન નથી કરતા, પરંતુ એનો વિરોધ કરે છે. સંપૂર્ણ આધ્યાત્મ આના પર ટકેલું છે.

આજે ભૌતિકવાદ ‘કોધનો પ્રતિકાર કોધથી કરવામાં આવે’ તેવું માને છે. જો કોઈ ગાળ દે તો પત્યુત્તરમાં ગાળ દેવી અને ઈંટનો જવાબ પથરથી આપવામાં આવે. આથી તો હિંસા-પ્રતિહિંસા અને કોધ-પ્રતિકોધની નીતિ સમગ્ર સંસારમાં વ્યાપી હશે. બધે જ અસ્થિરતા, અરાજકતા, અશાંતિ, અને અંધકાર ફેલાઈ હશે. માટે જ દ્રેષ્ણનું સમાધાન પ્રેમમાં જ થઈ શકે છે. અને કોધ સામે શાંતિ. આ એક એવું સમાધાન છે જેના ઘણા લાભ છે. શાંત ચિત્તે સમસ્યાનું સમાધાન થાય છે. તથા પરસ્પર પ્રેમ અને સદ્બાવનું સિંચન થાય છે. જેથી બંને પક્ષે નુકશાન ટાળી શકાય છે. સમાધાનની વૃત્તિ રાખનાર વ્યક્તિન પૂર્ણતા તરફ આગળ વધે છે અને પ્રતિકૂળતાઓને પણ વિકસનું સોધાન બનાવી લે છે. વિષયમાં પણ વિષમ પરિસ્થિતિમાં અને જ્યાં પતનની પૂરેપૂરી શક્યતા રહેલી છે ત્યાં પણ તે પોતે બચી જાય છે. માટે જ સાધન જો શુભ હોય તો સાધક પણ કલ્યાણકારી હોય છે.

૪૭. સાધના

ચિત્તને વૃત્તિઓ દ્વારા વિખશી જતું અટકવનાં શાસ્ત્ર તે યોગશાસ્ત્ર છે. - ‘યોગશ્વિત્ત વૃત્તિનિરોધઃ ।’ ચિત્ત એ વિષયસમૂહની છાપ અને અનુભૂતિ, અર્થાત્ કિયા અને પ્રતિક્યાના મિશ્રણ ર્વદ્દ્યપ છે. તેથી એ નિત્ય કહેતાં ચિરસ્થાયી હોઈ શકે નહીં. મનુષ્યને એક સૂક્ષ્મ શરીર દ્વારા મન સ્થૂળદેહ ઉપર કાર્ય કરે છે. વેદના કહે છે કે, એ મન અથવા અંતઃકરણની પાછળ વાસના આત્મા રહેલો છે, કે જે અનંત, અંતિમ તત્ત્વદ્દ્યપ, પૃથક્કરણના અંતિમ પચિણામદ્દ્યપ એક અંદર વસ્તુ અમિશ્રણ છે. તેના ભાગ પડી શકે તેમ નથી. જન્મ એ પુનર્યોજનની કિયા છે. એ સધાણાં પૃથક્કરણને અંતે આત્મતત્ત્વ લાયાં થાય છે. એ આત્મતત્ત્વના વિભાગ નથી તેથી એ આત્માને પહોંચતાં જ નિત્ય સનાતન તત્ત્વની ઓળખ થઈ જાય છે.

સમુદ્રના પ્રત્યેક મોજાની પાછળ સમગ્ર સમુદ્ર રહેલો છે અને આવિર્ભાવદ્વારે જે કંઈ જણાય છે તે જ મોજાં છે. કેટલાંક મોટાં ને પ્રચંડ તો કેટલાંક નાનાં ને હલકાં, પાણ વસ્તુતઃ તે બધાં જ મોજાં સ્વર્દ્દ્યપથકી સમુદ્ર જ છે. પરંતુ મોજાં તરીકે દ્રેક મોજું એ સમુદ્રનો અંશ છે. એ મોજાંઓ જ્યારે શાંત થઈ જાય છે ત્યારે બધું જ એકદ્દ્યપ બની જાય છે. પતંજલિ કહે છે તેમ - ‘દૃશ્યવિહીન દ્રષ્ટા’ જેવું બની જાય છે.

જેઓ ઉત્તમ અધિકારીઓ હોય છે તેઓની પ્રગતિ યોગસાધનામાં જડપી થાય છે અને છ મહિનામાં તો યોગીદ્દ્યપ થઈ જાય છે. ઉત્તરતા અધિકારી યાને જેમનો વિકસ ઓછો હોય છે. તેમને તો યોગસિદ્ધિ મેળવતાં કેટલાંક વર્ષો લાગે છે, તે એટલે સુધી કે જે વ્યક્તિ નિષ્ઠાપૂર્વક

સાધના કરે અને બીજાં બધાં જ કાર્ય છોડી સધાય યોગસાધનામાં જ રચ્યા રહે તો તેને બાર વર્ષે યોગસિદ્ધિની ગ્રામી થાય છે. યોગના એ બધા માનસિક વ્યાચાર કર્યા વગર કેવળ ભક્તિ દ્વારા પાણ એ અવસ્થાએ પહોંચી શક્ય છે, પાણ એ રસ્તો કંઈક વધારે લાંબો છે.

ઈશ્વરનું સર્વશ્રેષ્ઠ નામ ઊં છે. તેથી ઉંકારનો જ્યપ કરો, તેનું ધ્યાન ધરો અને તેની અંદર જે અપૂર્વ અને અદ્ભૂત અર્થસમૂહ રહ્યો છે. તેની ભાવના કરો. અર્થની ભાવનાપૂર્વક આ ઉંકારનો સતત જ્યપ કરવો એ જ સાચી ઉપાસના છે.

ગુરુની સહાય, માર્ગદર્શન વિના કરતો યોગાભ્યાસ સાધકની ક્રમવાસનાનું ઉદ્વીપન કરનાર નીવડે છે, પાણ અનુભવસિદ્ધ સુયોગ ગુરુની સહાય હોય તો એવું ભાગયે જ બને છે.

મંત્ર એ વિશિષ્ટ આદર્શને વ્યક્ત કરનારે શાબ્દ છે. એ મંત્રનો સતત જ્યપ કરવાથી પોતાના આદર્શને મનમાં દફ અને સ્થિર કરવામાં સાધકને ઘણી સહાયતા મળે છે. મન શાંત થાય છે.

* * *

૪૮. સામાજિક મૂલ્યો

પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ તત્ત્વચિંતક બર્કલએ લખ્યું છે કે, ‘મનુષ્યની નૈતિકતા વ્યક્તિગત નહીં પણ સામાજિક હોય છે. તે સમાજમાં પોતાના સ્થાનને ઓળખે અને બીજું એ કે તે સ્થાનસંબંધિત કર્તવ્યોનું પાલન સંપૂર્ણ પ્રામાણિકતાથી કરે.’ જે લોકો એમ માને છે, કે વ્યક્તિના પોતાના અને કૌદુર્યભક્ત જ્યનના નિર્વાહ માટે જે કામ કરવામાં આવે છે તે એના સામાજિક કાર્યોથી અલગ છે તો આ વાત સત્યથી તદ્દન વેગળી છે. સૌથી ઉત્તમ વાત તો એ છે કે સ્વાર્થ અને પરમાર્થ એક સાથે સિદ્ધ થઈ શકે છે. પરન્તુ તે માટે આંઝોને ખુલ્લી રાખવી પડે અને સ્વાર્થ ઉપર ઉચિત મર્યાદા રાખવી જોઈએ.

જ્યનનિર્વાહ અને સામાજિક જવાબદારી એ એક જ સિક્કાની બે બાજુ છે. એક જ રથનાં બે ચકો છે. આ બે બાબતોને જુદી પાડી શકાય નહીં. જ્યન એ તો સમાજની થાપણ છે. એટલા માટે જ્યારે એક ડેક્ટર યા વકીલ, શિક્ષક યા રાજનીતિજ્ઞ પોતાનું કામ કરે તેમાં પૂરી નિષ્ઠા અને સમાજસેવાની ભાવના હોવી જોઈએ પછી તેમાં સમાજ સાથેના સંઘર્ષને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. કંઈ મેળવી લેવાની અમર્યાદ અથોપાર્જનની ભાવના હોવી ન જોઈએ. શરત ફૂકત એટલી જ છે કે, દરેક વ્યક્તિ પોતાના કામના સાચા સ્વરૂપને ઓળખે. ઉ.ત. શિક્ષક અને ડેક્ટરના ધંધાને લઈને બંને પોતાના ધંધાથી જ્યનનિર્વાહ કરે છે.

૨૦૮

ડેક્ટરનો સાચો ધર્મ સમાજમાંથી શારીરિક પીડા, બ્યાધિ અને વેદનાનું નિવારણ કરવાનો છે. જો તે પોતાના દર્દી પ્રત્યે પ્રેમભાવ રાખે અને તેનું મન કંદુગાસભર હોય તો અર્થ અને પરમાર્થ બંને આનંદથી પ્રાપ્ત કરશે, એવું પણ બને કે કોઈ ગરીબ દર્દી ફી ન આપી શકે તો તે વખતે ડેક્ટર પોતાના ધર્મને ભૂલ્યા સિવાય તે ગરીબ દર્દીની સેવા કરે ત્યારે આપણે કહીશું તે સાચો ડેક્ટર છે અને સમાજે તેને જે કેળવણી આપી છે તે સાર્થક થઈ.

આ રીતે શિક્ષક પોતાના કાર્યથી જ્યનનિર્વાહ ચલાવવાની સાથે માનસિક આનંદ પ્રાપ્ત કરી સત્યનો પ્રકારા પ્રકટાવવાનો છે. તો સમાજનો નકશો જ બદલાઈ જો. જો શિક્ષક જ્યનનિર્વાહની ગોઠવણ સાથે વિદ્યાર્થીઓને રાખ્યી અને સામાજિક ચારિત્રણની કેળવણી આપશે તો સમાજમાં તેનું અસ્તિત્વ દીપી ઊંઠે અને શિક્ષણનું સત્ર પણ ઘણું ઊંચુ આવે અને ચારિત્રણનું ઘડતર થાય. પરન્તુ ચારિત્રણની કેળવણી આપવા માટે આપણું ચારિત્ર ઘડનું પડે.

આજે સમાજમાં ડેક્ટરો પર શ્રદ્ધા રહી નથી અને શિક્ષકોનું માન રહ્યું નથી. તેનું કશણ એ છે કે અમારે પોતાના કામને સમાજસેવાનું માધ્યમ બનાવવાને બદલે માત્ર વ્યવસાય તરીકે જ ગણ્યું અને માનવતાની પરવા રાખ્યા વગર તેઓ સ્વાર્થમાં અંધ બનીને અર્થપ્રાપ્તિને જ જ્યનનું અંતિમ લક્ષ્ય માની બેઠા છે. આ ફૂકત ડેક્ટરો અને શિક્ષકોની જ વાત નથી. સમાજના દરેક સત્રે આ મનોદરશા છે. ડેક્ટર દર્દીનો રહ્યો નથી. વકીલ અસીલનો રહ્યો નથી, શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓનો નથી રહ્યો. અને વિદ્યાર્થી શિક્ષકનો રહ્યો નથી. શિક્ષકોને ભણાવવું નથી અને વિદ્યાર્થીઓને ભણાવું

નથી. દર વર્ષે પાસ થયાનું પ્રમાણપત્ર મેળવીને વિદ્યાર્થી આગળ વધે છે. છેલ્લે જ્યારે એ તીવ્ચી મેળવીને સમાજમાં આવે ત્યારે તે સમાજનું કેટલું હિત કરી શકવાનો હતો ? ટેકટર, વકીલ, એન્જિનિયર, શિક્ષક જેઓનો સમાજ સાથે સીધો સંપર્ક છે. ત્યાં ન્યાય, સમાજનું સ્વાસ્થ્ય અને યોજનાઓ ક્યાથી સફળ થાય? પછી ભળતી દવાથી કોઈનું મૃત્યુ થાય તેમાં જવાબદાર કોણ?

આપણા વહેપારીઓ ખાવાપીવાની ચીજવસ્તુઓમાં ભેળસેળ કરે છે અને મજૂરોનું શોષણ કરે છે. શું આમ કર્યા વિના વેપારથી નિર્વાહ/વ્યવહાર ન ચાલી શકે? નિર્વાહ તો જરૂર થઈ શકે પણ ધનની અમર્યાદ લાલસા એમને આ ફુઝૂલ્યો માટે પ્રેરિત કરે છે. કોઈ એમને પૂછો કે શું સંપત્તિનો એ અર્થ છે કે એકને માટે તે પ્રચુર સાધનો આવે અને બીજાઓને દુઃખમાં ધડકે? સાચું તો એ છે કે, સંપત્તિ વિપત્તિનો નાશ કરનારી હોવી જોઈએ, નહિ કે વિપત્તિનું સર્જન કરનારી. આ ત્યારે જ બને છે જ્યારે આપણે સમતુલ્ય ખોઈ બેસીએ છીએ. અને એમ માનીએ છીએ કે બીજાઓને જે ગ્રામ નથી થતું તે ગ્રામ કરવામાં આપણું ગૌરવ છે. જે દિવસે એવું લાગશે કે એમાં શાન નથી પણ શરમ છે તે દિવસે આ સ્થિતિ બદલાઈ જશે.

હવે એવો સમય આવી ગયો છે કે આપણે ઉપર ઉપરની વાતોને છોડીને સમસ્યાના ઊંડાળમાં ગ્રવેશ કરીએ અને અંતઃકરણને જાગૃત કરી ગ્રામાણિકતાથી વિચારીએ કે આપણે શું ઈચ્છીએ છીએ ? એક મનુષ્ય બજારમાં દવા વેચી રહ્યો છે, બિચારો દર્દી એમની શક્તા અને ભરોસો રખીને દવા ખરીદે છે. પૂરા પૈસા પણ આપે છે પણ તેના બદલામાં એને ભેળસેળવાળી દવા મળે છે. ભેળસેળવાળી અને નકારી દવાથી દર્દીનાં મૃત્યુ

થાય છે. તો શું એનાથી દવામાં ભેળસેળ કરનારને કોઈ પાપ નથી લાગતું? એના મનમાં કોઈ પ્રકારનું દુઃખ નથી થતું ? તે સહેજ પણ નથી પસ્તાતો? જો આ પ્રશ્નોના ઉત્તર ના માં મળે તો એમ સમજવાનું થાય કે માનવતાનું ગળું રહેંસાઈ ગયું છે. એક આગુંબોખ્ય ફૂટવાથી જે વિનાશ થાય તેનાથી પણ વિશેષ આ દવા વેચનારો કે તેમાં ભેળસેળ કરનારો ઉત્પાદક સર્જ શકે છે. ભેળસેળ એ આગુંબોખ્યથી પણ ખતરનાક છે. સમાજમાં જ્યારે માણસ આટલી હીન કક્ષાએ ઉત્તી જાય ત્યારે આપણું પતન થઈ રહ્યું છે. એમ માનવાનું રહે. માટે જે આપણે સુધારવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. જે સમાજનો નાગરિક આટલી હીન કક્ષાએ ઉત્ત્યો હોય તે સમાજની રક્ષા શસ્ત્રાસ્ત્રથી પણ નહીં થઈ શકે.

＊＊＊

૪૬. સ્વત્વબોધથી સ્વાધ્યાય

શ્રી વલભાચાર્યજીના મત અનુસાર સ્વાધ્યાય શબ્દના યૌગિક અને હિંદુ સાથે અર્થ વેદ છે. સુ વતા આ વતા અધ્યાય એમ એની સંધિ છૂટી પાડી તેઓ લખે છે કે સુ એટલે શોભન-હેશ, કણ, ગુરુ અને શિષ્યના અપેક્ષિત ગુરુઓ તથા નિયમોનો સુયોગ. આ એટલે સર્વરીતે - શબ્દ, અર્થ અને અનુષ્ઠાનમાં શંકા ન થાય એમ અધ્યાય એટલે અધ્યયન. સ્વાધ્યાય કહેવાય. તેનાથી કર્મ તેમજ જ્ઞાનના કંડેમાં દ્શાવિલાં ચિત્તશુદ્ધિ અને મોક્ષ એ બન્ને ધ્યેયો પાર પડે છે. તેઓ આવા સ્વાધ્યાયની જવાબદી પિતા અને આચાર્ય ઉપર રહેલી છે. એમ જાગુવે છે, કેમકે બાળકની સમજણ ભીલી ન હોય એને જવાબદી ગાળી ન શકય. (બૃહાદરાયક : ઉપનિષદ : ૪ : ૨ : ૨૨) સ્વાધ્યાય કે વેદનું વચનના પ્રયોજન વિશે નવું દ્વિષ્ટબિન્દુ રજૂ કર્યું છે કે વેદનું વચન ઉપરાંત યશ, ધન અને તપ વડે બાળાણો આત્માને જાગુવાની ઈચ્છા કરે છે. આમ સ્વાધ્યાય અને તેનાથી પ્રેરીત ઉત્તમ કર્મોનો હેતુ આત્માનો તત્ત્વને જાગુવાની ઈચ્છા ઉત્પજ્ઞ કરવાનો છે. આ વિધાન આત્માની પરમ સત્ય કે હંદ્યમાં આવેલા આકાશમાં અંતિમતત્વ તરીકે મહાન, અજન્મા, વિજ્ઞાનમય અને પ્રાણોમાં કે હંદ્યમાં આવેલા આકાશમાં રહેતો હોવા છતાં સર્વનો ઈશ્વર, ભૂતાધિપતિ, લોકોને ધારણ કરનાર વર્ણિતો છે. એને જાળીને મનુષ્ય-મૂળનિ, મનિષી, કવિ કે દ્રષ્ટા બને છે.

અંતિમ તત્ત્વદ્વારા આત્મા માટે છન્દોગ્યમાં ‘સત्’ અને ‘સ્વ’ એમ બે શબ્દો પ્રયોજયા છે. તેનો અનુભવ સૌ કોઈને ગાડ સુષુપ્તિની અવસ્થામાં થાય છે.

૨૧૩

યત્રૈ તત્પુરુષः સ્વપિતિ નામ સતા સૌષ્ય
તત્ત્વ સમ્પત્તો ભવતિ । સ્વમપિતો ભવતિ ।
તત્ત્વાદેનમ् સ્વપિતી ત્વાચક્ષતે ।
સ્વમ् હિ અપીતો ભવતિ ॥

અર્થાત् -

- જ્યારે આ પુલષ સૂર્ય જાય છે ત્યારે સૌષ્ય એ સત્ત સાથે એકદ્વારા થાય છે, ‘સ્વ’ માં વિલિન બને છે. તેથી એને ‘સ્વપિતિ’ એમ કહે છે, કેમકે એ ‘સ્વ’ માં લય પામે છે. (છન્દોગ્ય ઉપનિષદ : ૬ : ૮ : ૧)

સ્વત્વબોધ કે આત્મસાક્ષાત્કાર માટે સ્વાધ્યાયનું મહત્ત્વ ઉપનિષદ કણ પછીનાં વેદાન્ત ગ્રંથોમાં બધા આચાર્યોએ સ્વીકાર્યું છે. ગ્રાંસેલમાં વેદાંત, પાઠ એ જ સ્વાધ્યાય ગણાતો. ઉપનિષદ્ધોમાં સ્વાધ્યાયના આવા સ્થૂળ તેમજ યાંત્રિક દ્વિપને ત્યજને આત્માના એટલે કે આત્માનું પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથોના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન જેવા તેના સૂક્ષ્મ સ્વદ્વિપનો પુરસ્કાર કરવામાં આવ્યો. તેના કારણ તરીકે આત્માના જ્ઞાનને સર્વ તત્ત્વોના જ્ઞાનનો હેતુ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

આત્મા વા અરે દૃષ્ટય: શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતથય...
આત્મનો વા અરે દર્શનેન શ્રવણેન મત્વા વિજ્ઞને દં સર્વ વિદિતમ् (ભવતિ)

(બૃહાદરાયક ઉપનિષદ : ૨ : ૪ : ૫)

આત્મા વિશ્વનું કારણ હોવાથી તેના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય એવી પ્રતિજ્ઞા ઉપનિષદો કરે છે બધા તત્ત્વોના નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ ઉપરાંત મન, તેની પ્રવૃત્તિઓ, તેમજ ચેતનાઅન્માનું જ્ઞાન તર્કસંગત વિચારણાથી થઈ શકે. તેથી અર્વાચીન વિજ્ઞાનનો બૌદ્ધિક અભિગમ આધ્યાત્મિક કોને પણ ન્યાયસંગત વિચાર પદ્ધતિનો પુરસ્કર્તા હોઈ ઉપાયેય છે. એ હડીકત ધર્મ વિશે પ્રસરેલા વહેમો જેવાં અંધ પરિબળોના નિષેધથી સ્પષ્ટ થતી ચાલી છે. સાધારણ જનસમુદ્ધયની દ્વિષ્ટમાં શરીર જ આત્મા છે. શરીર ભૌતિક પરિસ્થિતિનો

એક ભાગ છે. તેથી ભૌતિક પ્રકૃતિનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન તેમજ શારીરિક સ્વસ્થતા તેમજ સામર્થ્ય અને ભૌતિક સુવિધાઓ નિપણવનાર વિધાશાખાઓ સ્વાધ્યાયનું મહત્વનું અંગ છે. એ સમજી શક્યા એવું છે.

આત્મા મનુષ્યનું /પ્રાણીમાત્રાનું / પદ્ધર્થનું સ્વકેન્દ્ર હોવા છતાં અને પ્રત્યેક બોધ તેના જ ચૈતન્ય પ્રકાશથી ઉદ્ભવિત થતો હોવા છતાં તેનું શાન ઘંટપૂર્વકની દીર્ઘકલીન અને પ્રમાણિક વિચાર પદ્ધતિને વૈજ્ઞાનિક ઠબે અનુસરતી શોધ વિના તપ શક્ય બનતું નથી. વૈજ્ઞાનિકોમાં જોવા મળતી ચિત્તની એકાંગતા કરતાં પણ ઉચ્ચ કોટિની વિશુદ્ધ એકાંગતા વિના આત્માનો - સ્વ-નો સાક્ષાત્કાર કે પરિચય સાધી શક્ય નહીં. તેથી સ્વદ્ધપાવસ્થા કે મોકને ભારતીય સાંસ્કૃતિક- સામાજિક - પરિવેશમાં મનુષ્ય જીવનનું ચરમ અને ઉચ્ચતમ મૂલ્ય તથા લક્ષ્ય કે પુરુષાર્થ ગણવામાં આવ્યો છે. ખરી રીતે તો માગસની પ્રત્યેક કિયા અને ભાવના આત્મલક્ષી હોય છે. છતાં બ્યબસ્થિત, તબક્કાતાર પ્રગતિ સંભવિત બને એ હેતુથી આર્થ તત્ત્વ ચિંતકોએ કર્મ, ભક્તિ અને શાનને આત્મસાક્ષાત્કારના સાધન ગણ્યા છે અને તે તે માર્ગની સ્પષ્ટ ફ્રેન્ઝા પણ ઊપસાવી આપી છે.

અંતરનાં અજવાળાં

અંતરનાં અજવાળાં

૫૦. ‘સ્વ’ની ઓળખાણ

જ્ઞાન માત્ર સાંભળવાથી થતું નથી. જો માગસનું હદ્ય કઠોર હોય તો જ્ઞાન થાય નહિ. પથરને દસ વર્ષ સુધી પાણીમાં રાખીએ તો પણ પાણી તેને ઓગાળી શકતું નથી. અને ચમકાવવાનો પ્રયત્ન તો કરે છે, પરંતુ એમાં પીણીનો દોષ નથી પણ પથરનો દોષ છે. જ્યારે માટીના ઢેઢને ક્ષાળવારમાં જ ઓગાળી નાખે છે. જ્ઞાન મળવાથી કે ભક્તિથી જ્ઞાની કઠોર બનતા નથી, કોમળ બનેછે. આપણે પથર જેવા કઠોર નહીં પણ માટીના ઢેઢ જેવા મુલાયમ બનવાનું છે.

આપણી બુદ્ધિ ભટકતી હોય, ચૈતસિક શાંતિ ન હોય અને આપણે અહીંતઈં જોતા હોઈએ તો આપણા મન ઉપર બધુ અસર થતી નથી, પણ આપણે ચિત્ત એકાગ્ર કરીએ એટલે બાકી બધી વસ્તુઓ જગતમાંથી ચાલી જાય અને એક જ વસ્તુ રહે. તેની મન ઉપર ઊંડી અસર થાય. માટે જ સગુણોપાસના અયંત આવશ્યક છે. ચિત્ત એકાગ્ર કરવા વસ્તુની જરૂર પડે, પછી તે મૂર્તિ સ્વદ્ધે, તસ્વીર સ્વદ્ધે, દીપ સ્વદ્ધે કે માળા સ્વદ્ધે. પણ આ સ્વદ્ધપોમાં જ ધ્યાન ન રહેતાં પરમતાત્ત્વમાં ધ્યાન રહેવું જોઈએ.

ભક્તિ પરમાત્માને શોધવાની કળા નથી, સ્વને શોધવાની કળા છે. માટે ‘સ્વ’ ની કુંડળીમાંથી જો આપણે બહાર નીકળીએ તો જ ભગવાન પ્રામ થાય, પણ આપણે ‘સ્વ’ની કુંડળીમાંથી ક્યારેય બહાર આવી શકતા નથી. મારું મારું કરતાં જ કિંદળી પૂરી થઈ જાય છે.

પ્રાર્થનાથી ઊભરતા હદ્યના ભક્તની ભક્તિ અદ્ભુતને આંબે છે. સ્વયંની ગહનગુલામાં દૂબીને ભક્ત ભક્તિના પરમતાત્ત્વમાં એકરૂપ બની જાય તો જ પ્રભુ પ્રત્યેની નિષ્ઠા, તન્મયતા અને એકરૂપતા ચરમ સીમાએ

પહોંચે છે.

આ માટે આત્મનિરીક્ષણ એટલે કે ‘સ્વ’ની ઓળખાગ જાતની ઓળખાગ ‘હું કોણ છું?’ તેના જવાબની શોધમાં ‘સ્વ’સાથે એકાંતમાં વાર્તાલાપ કરવા માટે ચિંતન જરૂરી છે, ધ્યાન જરૂરી છે. સમાધિ જરૂરી છે. ધ્યાન થાય અને સ્વ ની ઓળખ થાય તો આત્માનો પરમાત્મા સાથે સેતુ રચાય અને સેતુ રચાય તો પરમાત્મામાં એકડૃપ થઈને પરમાત્માં થવાય.

ચિંતન જેવી કોઈ સરળ બાબત નથી હકીકતમાં જે વાસ્તવિક છે. તેને આપણે વાસ્તવકતામાં જે વાસ્તવિકતા છે તેને આપણે વાસ્તવિકતા સમજુએ છીએ. આ ખોટી વાસ્તવિકતાના પરિત્યાગમાં જ સાચો સાક્ષાત્કાર છે. પછી તો કંઈ જ નવું શોધવાનું કે મેળવવાનું નથી. આત્માની ઓળખાગ થાય તો લખચોર્યાસીનો ફેરો ટણે.

આત્મસાક્ષાત્કાર માટે આત્મપૃથ્બી કે આત્મવિચાર જ એકમાત્ર સીધો અને ક્ષતિરહિત માર્ગ છે. દેસેક પ્રકારની સાધનાની પદ્ધતિમાં મનોનિગ્રહની પૂર્વે આવશ્યકતા સ્વીકારી છે અને મન વિના તે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. જો સાધના પોતે જ મર્યાદાઓના અસ્તિત્વ નું અવલંબન કરે તો પછી તે ભક્તિ ને શી રીતે મદદરૂપ થઈ શકે?

આત્મા જ સાચો ગુરુ છે, સદગુરુછે. જ્યારે બાહ્યગુરુ વ્યક્તિ અંદરની તરફ ધકેલે છે ત્યારે અંદરનો ગુરુ અથવા આત્મા વ્યક્તિને તેની તરફ ખેચે છે.

બ્રહ્માને ઓળખાની મનુષ્ય અમર બને છે અને પરબ્રહ્મા ને ગ્રામ કરે છે. વિશ એ માગસના મન સિવાય કાંઈ નથી અને મન પણ અંતકરણ સિવાય કશું જ નથી. વિશ ની તમામ ઘટનાઓ હૃદયમાં જ આકાર પામે છે. ઘટનાઓ તમારા મનનું સંતુલન ડેલાવે છે/ સ્થિર પણ કરે છે. ડેણે છે અને દૂધાડે પણ છે. તો તારે પણ છે માટે ‘સ્વ’ની ઓળખાગ કરી ક્ષતિરહિત માર્ગ પગ ઉપાડવા જોઈએ.

૫૧. ‘સ્વ’ સાથે વાતાવાપ

પ્રજ્ઞલિત આત્મા અથવા શુદ્ધ ચૈતન્ય અથવા ઈશ્વર કે જે આપણે જે છીએ તેની વચ્ચે જડ શરીરમાંનો ખોટો અહમ અદેહી પિશાચની જેમ ઓળખાની ગયો છે અને એકળ નામ અને ઝેપના બાધા જગતમાં પોતાની માન્યતા મુજબના ઉપદેશની પૂર્તિ માટે સતત ફૂંકાં માર્યા કરે છે. જો આત્મનિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો અહમ ઓળખાની જાય છે, દૂર થઈ જાય છે. આત્માની ઓળખ થાય છે - અને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

આત્મનિરીક્ષણ એટલે ‘સ્વ’ની શોધ, આત્મપરીક્ષણ, ‘સ્વ’ની ઓળખાગ, જાતની ઓળખાગ. હું કોણ છું? તેના જવાબની શોધમાં ‘સ્વ’ સાથે એકાંતમાં વાર્તાલાપ કરવા માટે ચિંતન જરૂરી છે, ધ્યાન જરૂરી છે. ધ્યાન થાય તો જ્ઞાન મળે અને જ્ઞાન મળે તો સૌની ઓળખાગ થાય અને સૌની ઓળખાગ થાય તો આત્માનો પરમાત્મા સાથે સેતુ રચાય અને સેતુ રચાય તો પરમાત્મામાં એકડૃપ થઈને પરમાત્મા થવાય.

ચિંતન જેવી કોઈ સરળ બાબત નથી. હકીકતમાં જે વાસ્તવિક છે તેને આપણે વાસ્તવિકતા સમજુએ છીએ. આ ખોટી વાસ્તવિકતાના પરિત્યાગમાં સાચો સાક્ષાત્કાર છે. પછી તો કંઈ જ નવું શોધવાનું કે મેળવવાનું નથી. આત્માની ઓળખ થાય તો લખચોર્યાસીનો ફેરો ટણે.

‘હું કોણ છું?’ એ પ્રેશનના જવાબમાં જો આત્મા કહે કે ‘મારુ માટે’ ત્યારે જ ‘હું કોણ છું?’ એ વિશે જાત સાથે પૃથ્બી કરો અને ત્યાં જ અટકી જાવ. આ માત્ર વ્યાખ્યા જ નથી પરંતુ તેનો હેતુ તો સમગ્ર મનને તેના મૂળ પરલે કેન્દ્રિત કરવાનો છે. કે જેથી વિક્ષેપાત્મક વિચારોનો ધંશ જ થઈ જાય.

આત્મસાક્ષાત્કાર માટે આત્મપૃથ્વા કે આત્મ વિચાર જ એકમાત્ર સીધો અને સરળ માર્ગ છે. દેશક પ્રકારની સાધનાની પદ્ધતિમાં મનોનિગ્રહની પૂર્વ આવશ્યકતા સ્વીકારી છે અને મન વિના તે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. જો સાધના પોતે જ મર્યાદાઓના અસ્તિત્વનું અવલંબન કરે તો પછી તે વ્યક્તિને શી રીતે મદદદૃપ થઈ શકે ?

મનુષ્ય હેમેશાં સુખની શોધ કરતો હોય છે. કસ્તૂરીમૃગ જેમ સુગંધની શોધમાં દોડ્યા કરે છે તેમ. પરંતુ માણસ જાગુતો નથી કે સુખ તો તેની અંદરથી જ ઉદ્ભવે છે. દુઃખનું કરણ જીવનમાં નથી. પરંતુ આપણી જાતમાં જ અહ્મ સ્વદ્ધે રહેલું છે. તેને દૂર કરવું જોઈએ.

જે અનુગ્રહ હેમેશાં તમારા માટે જ છે તેની ગ્રામી માટે એક માત્ર ઉપાય એ જ છે કે તમે જે હો તે જ આત્મસ્વદૃપ બની રહો.

આત્મા જ સાચો ગુરુ છે. જ્યારે બાહ્યગુરુ વ્યક્તિને અંદરની તરફ ધેલે છે ત્યારે અંદરનો ગુરુ અથવા આના વ્યક્તિને તેની તરફ બેંચે છે.

આત્મા તો પંચ મહાભૂતોમાં રહે છે. સાચો સંન્યાસી મનથી હોય છે. મનુષ્યનું મન જ્યાં ધોરાય છે. તેથી કોઈ ગૃહસ્થ એમ માને કે હું ગૃહસ્થ નથી તો તેને સંન્યાસી માનવો. તેવી જ રીતે ‘બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ’ એટલે કે ‘બ્રહ્મ’ને જાગુનારા બ્રહ્મ બને છે. આત્મસાક્ષાત્કાર એ કંઈ જ્યાનની સંધ્યાએ શોધ કરવાની ગ્રવૃત્તિ નથી, તે તો તમામ સાધનાઓ તથા માણસના અનિશ્ચિત ગ્રારબ્ધનું લક્ષ્યસ્થાન છે.

બ્રહ્મને ઓળખીને માણસ અમર બને છે. અને પર બ્રહ્મને ગ્રામ કરે છે. વિશ્વ એ માણસના મન સિવાય કંઈ નથી અને મન પણ અંતકરણ સિવાય કશું જ નથી. વિશ્વની તમામ ઘટનાઓ હદ્યમાં જ આકાર પામે છે.

આ હદ્ય વિશ્વ છે. પ્રભુ એક જ છે. પ્રાણી માત્રમાં છુપાયેલો છે અને તમામ પદ્ધયોમાં બાપેલો છે. તે તમામ કર્મોનો કર્તાહી છે. તમામ

પ્રાણીમાત્રમાં વસેલો છે. તમામ પ્રવૃત્તિઓના દ્રષ્ટા અને જ્ઞાતા છે. આમ છતાં નિર્જીવા છે અને બધા ગુણદોષથી પર છે.

પંચમહાભૂતોમાં વસનારા આત્માને આંખથી, વાળીથી, બીજી ઈન્દ્રીયોથી, આત્મસંયમથી કે બીજાં કાર્યોથી જીવની શક્તિ તેમ નથી. જીવની નિર્મણ જ્યોતથી જ્યારે માનવીનો આત્મા શુદ્ધ પામે ત્યારે ‘ધ્યાન’ દ્વારા તે નિરાકાર કોણ છે તે જોઈ શકે છે.

આત્મતત્ત્વને જાગુનારો વિદ્યા અને વિનયથી સંપત્ત એવો બાહ્યાણ (જાની) ગાય, ખથી, કૂતરાં અને ચાંડાળ એ તમામને એક જ દ્વિષ્ટથી નીરખે છે.

બ્રહ્મને જાગે તે બાહ્યાણ. નાત, જાત કે સામાજિક મોભાની દ્વિષ્ટથે ઊંચ કે નીચ વગેરેના ભેદભાવ વગર પરમાત્મા અથવા આત્મા સર્વમાં વ્યાપ્ત છે.

જ્યારે વ્યક્તિ જાગ્રત થાય છે ત્યારે તેની ઈન્દ્રીયો જેવી કે નાક, કાન, આંખ વગેરેથી દુનિયાના નામ અને સ્વદૃપથી અનુભૂતિ કરે છે. તેનો અંતરઆત્મા જાગ્રતાવસ્થામાં ‘વિશ્વમ્’ સ્વભાવસ્થામાં ‘તેજસ્’ અને સુષુપ્તાવસ્થામાં ‘પ્રજ્ઞા’ અવસ્થાની અનુભૂતિ કરે છે. ત્રાણ લોકમાં અનંત પ્રકારામાં અને છેક બ્રહ્માથી લઈને કીરી જેવા તમામ જ્યોતાં અંતર્યામી એવો આત્મા એ જ પરમાત્મા છે, બ્રહ્મ છે. એ જ સમગ્ર સર્જનનો અનંત જાગ્રત સાથી છે. એ જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના સર્જનાદ છે / સર્જક છે. નામ અને સ્વદૃપના માધ્યમથી બ્રહ્મ કરતા ભેદ વિચારો સાચે જ એક ભ્રમ છે. જે એના હદ્યમાં એવી દૃઢ અનુભૂતિ કરે છે કે ‘હું જ તે બ્રહ્મ છું – અહમ્ બ્રહ્માસ્મિ । – તે જ મારો ગુરુ છે...’ આપણે તો આત્મનિરીક્ષાગંથી, આત્મપરીક્ષાગંથી ‘સ્વ’ની શોધ કરીને આત્માને ઓળખી પરમાત્મા થવાનું છે. આવો દૃઢ સંકલ્પ આજના ઊગતા પ્રભાતે કરીએ.

* * *

૫૨. સુખ અંદરથી ઉદ્ભવતું અમૃત

ભૌતિક સુખ વિશે લખતો હતો ત્યારે મને એક વિચાર એ પણ આવેલો કે ‘ખરેખર સુખ કઈ વસ્તુમાંથી મળે છે?’ માણસ હમેશાં સુખની શોધ કરતો ફરે છે. કસ્તૂરીમૃગ જેમ સુગંધની શોધમાં દોડ્યા કરે છે તેમ મનુષ્ય પણ સુખદ્વારી મૃગજીળ પાછળ દોડ્યા કરે છે. તેને એ પણ ખરે નથી કે સુખ તો તેની અંદરથી ઉદ્ભવે છે. દુઃખનું કારણ જીવનમાં નથી, પરંતુ આપણી અંદર અહમ્ સ્વરૂપે રહેલું છે. તેને દૂર કરવાની જરૂર છે. અહમ્ નામનું તત્ત્વ આપણાથી છૂટે તો સુખ આપોઆપ આપણામાં પ્રવેશ કરે છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ કહ્યું છે કે, આ હદ્ય વિશ્વ છે. હું ગ્રાણીમાત્રમાં છુપાયેલો હું અને તમામ પદ્ધર્થમાં વ્યાપ હું. તમામ કર્માનો કર્તાહી હું. તમામ પ્રવૃત્તિઓનો દ્રષ્ટા અને શાતા હું. આમ છતાં પણ નિર્જીવન હું અને બધા ગુણદોષથી પર હું. વળી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ એ પણ કહ્યું છે કે, ‘આત્મતત્ત્વને જ્ઞાનનારો વિદ્યા અને વિનયથી સંપત્ત એવો બાળાણ, ગાય, હાથી, કૂતરાં અને ચાંડાળ એ તમામને એક જ દ્વિષઠી નીરખે છે.’ ‘બલ જે જાણો તે બાળાણ.’ નાત, જાત કે સામાજિક મોલાની દ્વિષઠે ઊંચ કે નીચ વગેરેના ભેદભાવ વગર પરમાત્મા અથવા આત્મા સર્વમાં વ્યાપ છે.

જ્યારે વ્યક્તિ જગત થાય છે ત્યારે તેની ઈન્દ્રિયો જેવી કે નાક, કાન, આંખ વગેરેથી દુનિયાના નામ અને સ્વરૂપથી અનુભવ કરે છે. તેનો

અંતરાયાત્મા જગતાવસ્થામાં ‘વિશ્વમ्’ સ્વરૂપસ્થામાં ‘તેજસ્’ અને સુષુપ્તાવસ્થામાં ‘પ્રજ્ઞા’ અવસ્થાની અનુભૂતિ કરે છે. ત્રણે લોકમાં અનંત પ્રકાશમાં અને છેક બહાથી લઈને કીડી જેવા તમામ જ્યોમાં અંતર્યામી એવો આત્મા એ જ પરમાત્મા છે, બહા છે. એ જ સમગ્ર સર્જનનો અનંત જગત સાથી છે. એ જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના સર્જનહાર છે.

નામ અને સ્વરૂપનાં માધ્યમથી ઉભા કરાતા બેદ વિચારો સાચે જ એક ભરમ છે. જે એના હદ્યમાં એવી દઠ અનુભૂતિ કરે છે કે ‘હું જ તે બહા (પરમાત્મા)છું. તે જ મારો ગુરુ છે. આપણે તો આત્મનિરીક્ષણથી, આત્મપરીક્ષણથી ‘સ્વ’ની શોધ કરીને આત્માને ઓળખી પરમાત્મા થવાનું છે.

આ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય તો સુખ આપોઆપ જ મળી જાય છે. પછી સુખની શોધમાં દોડવાની જરૂર નથી. તેને આપણી અંદરથી જ શોધવાનું છે. આપણે જેટલી અપેક્ષાઓ થોડી રખીએ તેટલું સુખ વધુ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે કોઈ ઉચ્ચ હોદ્દો ઉપર હોઈએ અને તે હોદ્દો ત્યજવાનો સમય આવે તો જેમ કપડાં ઉતારીએ તેટલી સહજતાથી તે હોદ્દાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. હોદ્દાનો જેટલો ભાર લઈને ફરીએ તેટલું વધારે દુઃખી થવાય. ભૌતિક સુખ તો કાળિક છે પરંતુ આધ્યાત્મિક સુખ જ આપણને ‘બલપદ’ની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આ આધ્યાત્મિક સુખ તો પ્રકટે છે આપણી અંદરથી. જેટલી જિલ્લાવિદ્યા ઓછી, જેટલી અપેક્ષાઓ ઓછી તેટલું સુખ વધુ, એટલે જ સુખ તો અંદરથી ઉદ્ભવતું અમૃત છે.

* * *

૫૩. સંસ્કાર પરિવાર

૨૧ મી સદીમાં પગ મૂકી રહા છીએ ત્યારે શિષ્ટચારને આપણે ભૂલીને દુરચાર આચરી રહા છીએ. વાણી અને વર્તનમાં દુરચાર સ્પષ્ટ વર્તાઈ રહો છે. વાણી અને વર્તનના સંસ્કાર ઘરમાંથી આવે છે.

ઘર એક નાજુક યંત્ર છે. જેના ભાગો (કુંબ) એકબીજા સાથે ગાઠપણે સંકળાયેલાં છે. ફક્ત નિષ્ણાત-Lubrication-(ઓજણ) જ એને સરળ રીતે ચાલુ રાખી શકે. કઈ રીતે મદદદ્વય, વિવેકી, આનંદી અને નમ્ર થવું એ જાણવું એ સુખી ઘર બનાવવાનો મહત્વનો ઘટક છે. સભ્યતા અને બીજાઓની લાગણીઓ પ્રત્યે વિચારશીલતાની રોજની સ્વીકૃત વાણી - જેવી કે : ‘આપનો આભાર’, ‘મહેરબાની કરીને’, ‘માફ કરજો’, ‘હું દિલગીર છું’ - કઈ રીતે ઉચ્ચારવા એ શીખવું, આપણી સોબતોથી વિનાશક ઘર્ષણ દૂર કરવા ધૂંપું કરશે. આ નાના શબ્દોનો અર્થ મોટો થાય છે. દરેક જાગ એ યોગ્ય રીતે કહી શકે છે. એની આપણે કોઈ કિંમત ચૂકવવી પડતી નથી. પરંતુ એનાથી આપણે મિત્રો ખરીદીએ છીએ. આપણે આપણા ઘરમાં રોજ સારી રીતભાત આચરીએ તો, આપણે ઘર બહાર જઈશું તથા લોક વચ્ચે હોઈશું ત્યારે આપણે જુદ્ધ તરી આવીશું. આપણી વાણી અને વર્તનમાં સુસંસ્કારોનું સિંચન કરીશું તો.

૨૨૩

સારી વર્તણૂક બીજાઓની લાગણીઓ પ્રત્યે વિચારશીલ બનવાનો, તેઓને આદર આપવાનો, આપણે જેવો વ્યવહાર ઈચ્છીએ છીએ તેવો વ્યવહાર તેઓ પ્રત્યે રાખવાનો સમાવેશ થાય છે. ઇતાં ઘરાના ધ્યાન પર આવ્યું છે કે સારી વર્તણૂકની આશા ઠગારી છે. યુવાધનમાં ઉચ્છૃંખલતા વધી રહી છે. સભ્યતાના માથે મીઠું વળી ગયું છે. વક્તિવાદનું વર્ચસ્વ વધી રહ્યું છે.

લંડનના ‘ટેઇલી મેરીલ’ દૈનિકના એક અહેવાલ અનુસાર પાંચ વર્ષ જેટલી નાની વયના બાળકો વધતા જતા પ્રમાણમાં હુમલાખોર, બીજા બાળકોની ચીજવસ્તુઓ પ્રત્યે અનાદરવાળાં, મોટાઓને આદર ન કરતારા અને બીભત્સ ભાષા બોલનારાં બન્યાં છે.

સર્વેક્ષણ કરતાં મોટા ભાગના શિક્ષકોને લાગે છે કે માનાપો બાળકોને બગાડી રહા છે. અસામાજિક વર્તણૂકમાં થયેલા વધારાનું આ મૂળ કરશું છે. એક સર્વેક્ષણમાં શિક્ષકોની મુલાકાત લેતાં ૮૬ ટકા શિક્ષકો ‘ઘરે સ્પષ્ટ ધોરણો તથા અપેક્ષાઓની ખામી’ને દોષ આપે છે. ૮૨ ટકા શિક્ષકો, ‘માબાપના સંસ્કારના અભાવ’ને ગુનેગાર તરીકે ચીધે છે. વિભાજિત ઘરો, છૂટાછેડ, વધારે પડતું ટેલિવિજન જોવું, શિસ્તના અભાવ, કોઈ નિશ્ચિત ઘારધોરણોનો અભાવ - આ બધાં કારણોને પરિણામે ફુંદુંબો તૂટતાં જાય છે અને અનિષ્ટ તત્ત્વો જન્મે છે.

એક પ્રાથમિક શાળાના મુખ્ય શિક્ષકે કહ્યું : ‘મને આજના બાળકોમાં આદરના ભાવની ચિંતા થાય છે. તેઓ સમોવિદ્યાઓનું અપમાન કરે કે મોટાઓને માઠું લગાડે, એની તેઓને કંઈ જ દરકાર હોતી નથી.’ બાળકોમાં

શિષ્ટાચારનો અભાવ જાગ્યાય છે. ગુનાઈત ઈશારાઓ, બીભત્સતાઓ, સાધ હુકમો માનવાની પાણ ના પાડવી. આ માટે બાળકોમાં શફ્ફાતથી જ સારા સંસ્કરોનું સિંચન કરવાની જરૂર છે. આથી સભ્યતા, બીજાઓની લાગણી પ્રન્યે વિચારશીલતા, વૈર્ય, સહિષ્ણુતા અને માનવ હક્કો પ્રત્યે આદરની લાગણી હેઠળ થશે.

લોકો એકબીજા પ્રત્યે ઈર્ષાર્ભાવે જોતા થયા છે, તેને કશણે લોકોમાં પાશવી ગુણ વધી રહ્યા છે. લાગણી નામનું તત્ત્વ જ લોકોમાંથી નાશ પામ્યું છે. જે દેશ એની સભ્યતા માટે ગૌરવ અનુભવતો હતો તે દેશ અસંસ્કરી લોકોનો દેશ બની ગયો છે.

ટેલિવિઝને, ખાસ કરીને બાળકો, તરફાનો અને યુવા માનસને ભડકાવ્યું છે. સભ્યતા, વર્તુળૂક અને વાળુંને ભષણ બનાવી છે. આપણે અને આપણા બાળકો હુમેશાં કાલ્પનિક અને છીછા કાર્યક્રમો જોવા કરતા હોઈએ છીએ પરિણામે આપણી વર્તુળૂક અને બ્યવહારમાં છીછાપણું, તોછાપણું અને અનાદરણીય વલણના દર્શન થાય છે. કેટલાક કાર્યક્રમો તો માબાપ કે વડીલો સાથે બેસીને બાળકોને ન જોવાલાયક પણ બાળકોની આજરીમાં માબાપો-વડીલો સાથે બેસીને જોતા હોય છે. પરિણામે બાળકોમાં તેવા સંસ્કરોનું સિંચન થાય છે.

આજની ફિલ્મો હિંસાને મહત્વ આપે છે. તેનાં પાત્રો અધિકારથી ધમકી આપતાં હોય તેમ બોલવામાં સંતોષ મેળવે છે. પ્રભુત્વ હોવાનું અભિમાન, ઉગ્ર બનવું, બડાઈ મારવી, ઉશ્કેરાઈ જવું, પડકર હુક્કવા આ બધું બાળ અને યુવા માનસને બહેકાવી મૂકે છે. હિંસા વકરે છે. પછી ધર્મને નામે,

કોમને નામે, જાતિને નામે તોઝનો થાય તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી. આજે તો સમાજમાં ગુનેગારને સમાજ માન આપે છે. કોઈ પાણ જાતના ઉર વગર ગુનો કરી શકે છે. બળાન્કાર કરી શકે છે. હેરાફેરી કરી શકે છે, ખૂન કરી શકે છે અને કોઈ વાંધો ઉછાવે તો તેના પર શારીરિક હુમલો કરવામાં આવે છે ! ઘોંઘાટિયા વૃદ્ધોમાં ફરતા કેટલાક યુવાનો અને યુવતીઓ પાણ ગંધી ભાષા, મધ્યપાનનું સેવન, બીભત્સ હાવભાવ, જોનારાઓ પાણ શરમાય તેવી ઉદ્ધૃત વર્તણૂકથી ઉદ્ધર્તાઈના પ્રદર્શનથી મોટેરાઓને આધાત પહોંચાડવા જાળી જોઈને કોકટેલ પાર્ટીઓ, ડાન્સ પાર્ટીઓની સાથે સાથે કપડાં ઉતારવાની રમત શરૂ થાય છે. આ બધી ગેરવર્તણૂક ટેલિવિઝન અને આજની બીભત્સ ફિલ્મો છે.

માનવજાતની વર્તણૂકની જાળવણી કરવા માણસે ઘડી કાઢેલા કયદાઓથી પુસ્તકાલયો ભરાઈ જાય, તોપણ એ માનવજાતને જરૂરી માર્ગદર્શનમાં પરિણામ્યા નથી. કહેવાય છે કે સમાજ જેટલો સારો, તેને કયદાની એટલી ઓછી જરૂર પડે છે.

માણસ કેમવાદ, જાતિવાદ, ભાષાવાદ, પ્રદેશવાદની ભીસમાં ભીસાઈ રહ્યો છે. જેને કશણે ઘણાં અનિષ્ટો પેદ થાય છે, ગેરસમજ પેદ થાય છે, હિંસાવાદને, આતંકવાદને પુષ્ટ મણે છે. હિંસાવાદ વકરે છે. પરંતુ માણસ એ સમજે તો માણસ માણસ વચ્ચે કોઈ કોમ, જાત કે ભાષા નથી. કોઈ પાણ બ્યકિત જન્મથી હિન્દુ, મુસ્લિમ, શીખ, ઈસાઈ કે પારસી હોતો નથી. માત્ર માણસ જ હોય છે. માણસ જ્યારથી સમજાળો થાય છે તે સાથે જ તેનામાં આસુરીતત્વોનો પ્રવેશ થાય છે. ધર્મ-જાતિને બાજુ પર રાખીએ તો માણસ

એ સૌ પ્રથમ તો માણસ જ છે. માણસે આંતરમનને જગત કરીને માણસના હદ્ય સુધી પહોંચાડવાનું છે. જો માણસ માણસના હદ્ય સુધી પહોંચી એકબીજાની લાગણીઓને સમજે તો ‘સંસ્કાર પરિવાર’ની સ્થાપના થાય અને સુસંસ્કૃત સમાજની રૂચના થાય.

૫૪. હિંસા - અહિંસા

ભગવાન મહાવીર, ગૌતમબુદ્ધ, ઈસુઅધિસ્ત અને ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો અહિંસાના પાયા પર ચણ્યાયા છે. મહાવીર સ્વામીએ તો ત્યાં સુધી કષ્ટું છે કે, ‘હે માનવ ! જો તને જગતમાં રસ પડતો હોય તો તું જરૂર એમાં સામેલ થા, પરન્તુ એટલું ધ્યાન રાખજે કે જ્યારે તું લડે, હિંસા કરે ત્યારે તારામાં રહેલા શત્રુઓની સાથે લડજે અને તેનો સંખાર કરજે તારામાં રહેલા કન્મ, ક્રોધ, લોભ અને મોહ એ આત્માના ભિષણ શત્રુઓ છે. એમની હિંસા કરીને તું પરસ્ત કરજે. એમાં જ તારું હિત છે. પૂર્ણતા છે. બહારની લડાઈથી કયારેય સુખ મળતું નથી.

ગૌતમ બુદ્ધ થયા તે પહેલાં તે રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ હતા અને જ્યારે એમાંથી સમાજમાં પડેલા દ્વારાણોને નજરો નજર જોયાં, એટલું જ નહીં માણસની જન્મથી મૃત્યુ સુધીની અવસ્થાઓ જોઈ, દુઃખો જોયાં ત્યારે તેમને લાગ્યું કે મારે પણ આ અવસ્થામાંથી પસાર થઈને મૃત્યુ સુધી પહોંચવાનું છે ! તો પછી આવા સંસારમાં રહેવાથી તો જીવનો શિવ સાથેનો સેતુ ન રચાય અને સિદ્ધાર્થ રાજમહેલની ચમકદમક ઝાકજમાળનો ત્યાગ કરી વૈરાગ્ય ધારણ કરી વિરાગી બન્યા.

આ બધા મહાત્માઓએ પોતાનામાં રહેલ રણ, દ્વેષ, લોભ, મોહ, માયા, મત્સરની સાથે સતત લડીને હિંસા કરીને તેમને હણ્યા હતા. જેથી તેઓના આત્માનો શિવ સાથે સેતુ રચાયો અને શિવના આત્મામાં જોડઈ ગયા. આ સર્વ મહાત્માઓ અહિંસાની સામે હિંસાનો સામનો કરતાં કરતાં બહુલીન થયા.

ભગવાન ઈસુઅખિસ્તને કોંસ ઉપર ખીલા હેકીને મૃત્યુદંડ આઘો તારે પણ તેમાંથી મૃત્યુદંડ દેનારાઓને માફી આપી કહું કે, ‘તેઓ શું કરી રહા છે તેની તેમને ખબર નથી...’

દ્યાનંદ સરસ્વતીને પણ તેમના જ વિશ્વાસુ નોકરે દ્યધમાં ઝે આવ્યું ત્યારે ઝે દેનારને પણ દ્યાનંદે દ્યા બતાવી માફી આપી. અને તે સ્થળોથી તેને કાઢી મૂક્યો. મતલબ કે તેને જતા રહેવામાં મદદ કરી.

મહાન ચિંતક અને તત્ત્વવેતા સોકેટીસને જ્યારે ઝે આપવામાં આવ્યું ત્યારે પણ તેઓ કોઈ પણ જાતનો વિરોધ. વિવાદ કર્યા વગર ઝેને ગટગતાવી ગયા.

ગાંધીજીને ગોડસેએ વીધી નાખ્યા ત્યારે ‘હે રામ’ કહીને ગોડસે તરફ પોતાનો હથ ઊંચો કરીને જ્યનની છેલ્લી કાળોએ તેને માફી આપી.

આ બધા મહાત્માઓએ ‘સર્વ’નો ત્યાગ કર્યો. ‘સર્વ’ એટલે સંસારની માયા અને શરીરમાં રહેલાં છ દુરમનો. આત્મજાનીઓએ તો શરીરમાં રહેલા ષડ્રિપુઓનો, સંસારનો અને ‘સર્વ’ નો ત્યાગ કરી જાતને પ્રભુચરણોમાં સમર્પિત કરીને લોકકલ્યાણ કર્યા છે. આત્માને પવિત્ર કર્યા વગર કરવામાં આવતું લોકકલ્યાણ તે લોકકલ્યાણ નહિં, પણ પોતાના સ્વાર્થ માટે લોકોને દેખાડવામાં આવતું કર્ય છે. એથી મોકા ન મળે પણ પોતાના આત્મા સાથે કરેલી ભયંકર છેતરથીડી છે.

આત્માને રાગદ્રોષ ઇપી લાગેલા બધને દૂર કરી પવિત્ર બનાવવો જોઈએ. વ્યવહારમાં રાગદ્રોષ તરફ દોરી જતા લોભને સંતોષ દ્વારા જી લેવો જોઈએ.

લોભ એ પાપ છે. લોભ પાપ કરવા પ્રેરે છે. પશુ-પક્ષીનો લોભ તો પેટ પૂરતો હોય છે. મનુષ્યનો લોભ તો પેટ, પેટી, પટારાં અને તેથીય આગળ સુધી વિસ્તરેલો છે. પેટ પૂરતું ખાવા મળે એટલે પેટી પટારાં ભરવા તરફ લક્ષ્ય જાય છે. એ ભરાય એટલે કીર્તિનો લોભ લાગે. સાથે સાથે બધી

ઈન્ડ્રિયો પોતપોતાનું સુખ માગે. ક્યાંય સંતોષ નહિં, નિરાંત નહીં આ લોભ જ મનુષ્યને હિંસા તરફ દોરી જાય છે. પોતાનું ધાર્યું કરવા માણસ હિંસાનો સહારો લે છે.

આ હિંસા આવી ક્યાંથી ? જ્યારથી માણસની જિજ્ઞાસા, લોભ અને લાલચ વધાં ત્યારથી હિંસાની શક્તિઓ થઈ. હિંસા એ તો આપગામાં રહેલો કોથ ઇપી રાક્ષસ છે. લોભમાંથી જ મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. તો આપગામાં રહેલા આ બધા શનુઓની સાથે સતત યુક્ત કરીને તેને અણવાનાં છે.

